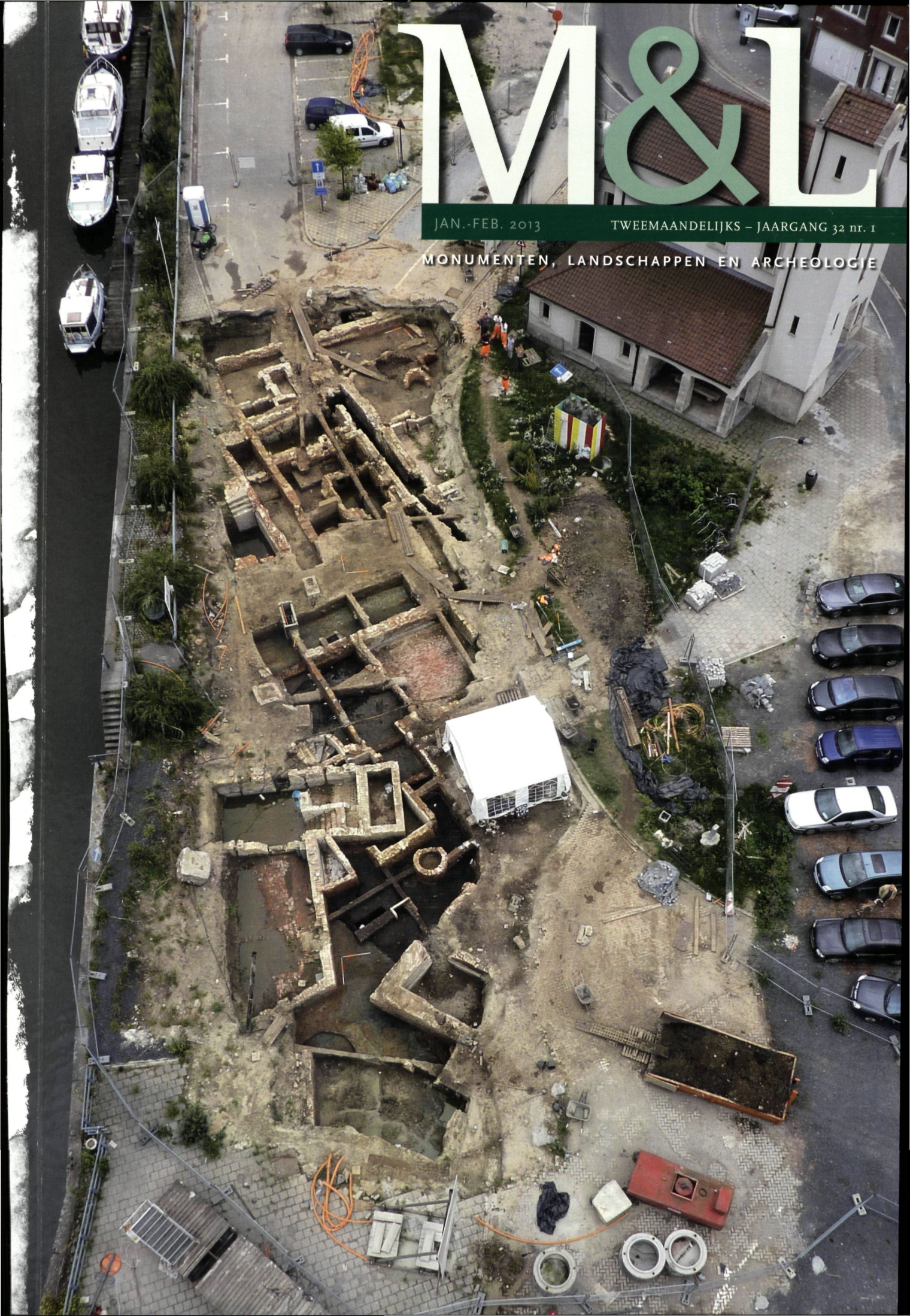

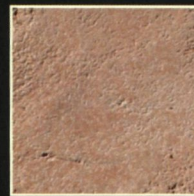
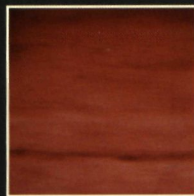
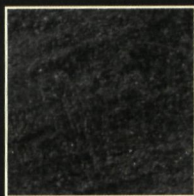
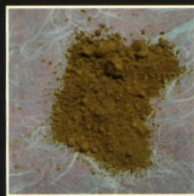
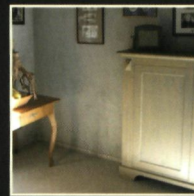
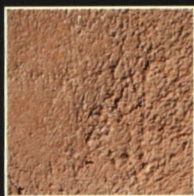
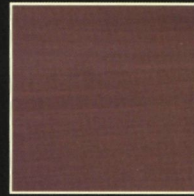
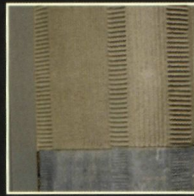
M&L

JAN.-FEB. 2013

TWEEMAANDELIJKS – JAARGANG 32 nr. 1

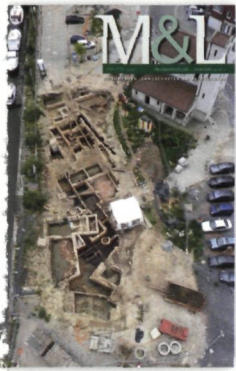
MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Natuurlijke hydraulische kalk - restauratie
 isolerend - dampopen - duurzaam - kalleien
 Passief Huis - UNILIT - CORICAL - innovatie
 sanerend - injecties moulures - voegen - pleister
 metselen - tadelakt - natuurlijke bindmiddelen
 esthetiek - vette kalk ...

Archeologisch onderzoek
op de Werf in Aalst
(© SOLVA)

Redactie

Directie: Bouve

Redactie

Redactie: Jan Buyle en
Christine Van den Hove

Redactie

Redactie: Jan Buyle
en Y De Graef
en Herman Van den Bossche
en Christine Van den Hove

Redactie

Redactie: Maarten Bergmans
en Pieter Raeken
en Pieter De Borgher
en Pieter Ervynck
en Pieter Gyselincx
en Pieter Heline Metdepenninghen
en Pieter Nuytten
en Pieter Van den Bremt
en Pieter Van den Driek
en Pieter Driessche
en Pieter Vanthillo
en Pieter Verdurme
en Pieter Verhofstadt
en Pieter Wylleman

Redactie

Redactie: Pieter Goedleven
en Pieter M. Celis
en Pieter Schepper
en Pieter Van den Bossche
en Pieter Van Aerschot

Deze tijdschrift M&L is opgenomen in
de Vlaamse Academisch Bibliografisch
index en voor de Sociale en Humane
Wetenschappen en gevalideerd als tijd-
schrift met peer review.

De verantwoordelijkheid voor de
publiceerde artikels berust uit-
end bij de auteurs. Alle rechten
van het reproduceren, vertalen of
overdrukken zijn voorbehouden.

Redactiesecretariaat

Diane Torbeyns
diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat
automatisch in na overschrijving
op rek. nr. 091-2206040-95
van Monumenten &
Landschappen
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging vóór
het einde van elk kalenderjaar, wordt
een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang.
Tussentijds kunnen geen abbonemen-
ten worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

J. Casier - Brugge
jancasier.brugge@telenet.be

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

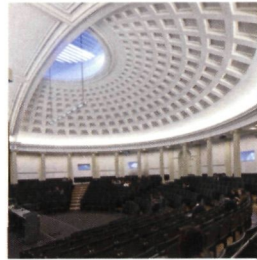
Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

Inhoud

4
**De stadswording van
Aalst. Of hoe een
Merovingische neder-
zetting uitgroeide tot een
laatmiddeleeuwse stad**

Koen De Grootte

33
**De grote aula van de
Leuvense universiteit**

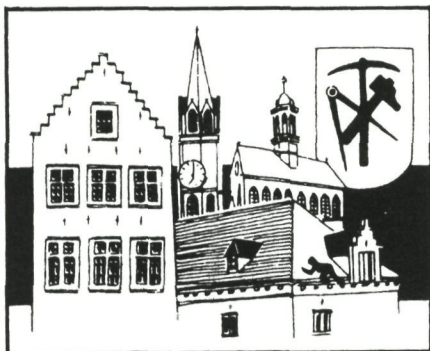
Joris Snaet en Tom Verbist

65
Summary

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

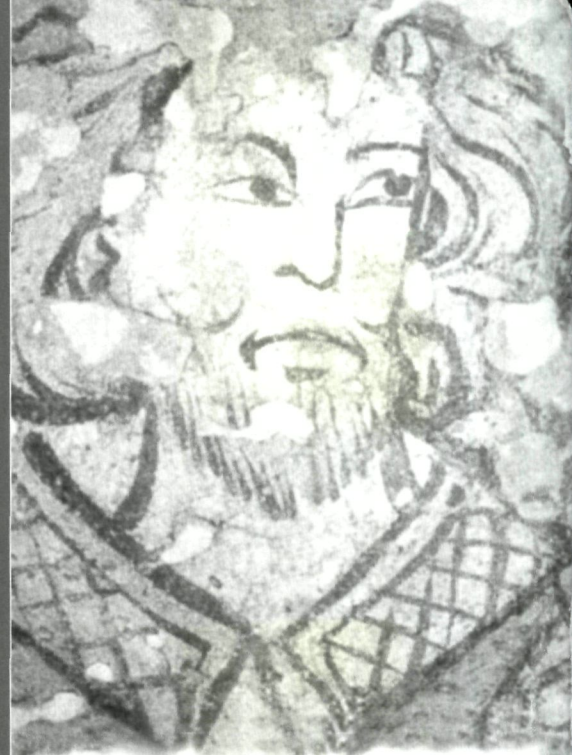
Eigen ontwerpen

Jeruzalemstraat 43
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: Moreels2@telenet.be

Restauratie en Monumentenzorg

cvba **PROFIEL**

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekken • Meetstaten en ramingen

TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 2

SONCK Frédéric Restoratie & Renovatie

- Siermetselwerk
- Ruwbouw
- Gewelfbouw
- Bekisten en storten van betonnen trappen in bestaande gebouwen
- Steenkapperij: monelen, maaswerk, hogels, pinakel, kapitelen

- Natuursteenherstelling met minerale mortel
- Gips-, kalk-, leem- en cementpleisterwerk: 1 of 2 lagensysteem
- Lijstwerk - Consolidatie van verpoederd pleisterwerk
- Eigen productie van gebluste kalkdeeg
- Vloer- en wandbetegeling

Tel.: 0472/77.65.04 – Fax: 09/234.33.46

Registratienr.: 06.18.1.0

A. M. CONSULT bvba

AM Consult bvba
Anthonis de Jonghestraat 6
B-9100 SINT-NIKLAAS
t: 03 780 61 53
f: 03 766 18 52
a.m.consult@skynet.be
www.amconsult.be

Uw partner voor het opsporen van de oorzaken van:

Vochtplekken
Waterinfiltraties
Schimmels
Condensvorming
Opstijgend vocht

Schade aan pleisterwerk
Betonrot
Houtaantasting door zwam
Houtaantasting door insecten
Regendoorslag

Door:

Gravimetrische vochtanalyse
Kwantitatieve zoutanalyse
RH en T datalogging
Endoscopie
Microscopisch onderzoek

in situ en/of in het labo ifv de onderzoeksmethoden

Wij leveren:

gefundeerd en praktisch behandelingsadvies
voor een efficiënte aanpak van het probleem

Generiek

Het geheugen van Aalst

Sinds het begin van de jaren '80 van vorige eeuw wordt er in Aalst archeologisch onderzoek verricht. De aanvankelijk kleine interventies en waarnemingen worden later grootschaligere en geplande onderzoeken. Al deze opgravingen – groot en klein – blijken belangrijke puzzelstukken te zijn in de reconstructie van het Aalsterse verleden. Archeoloog Koen De Groot toont ons hoe stedelijke archeologie in voortdurende dialoog dient te staan met cartografische, historische en bouwhistorische gegevens en hoe een dergelijke interdisciplinaire aanpak uiteindelijk toelaat een beeld te schetsen van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Aalst.

Een auditorium met peristyle

Generaties Leuvense studenten hebben in de vertrouwde Grote Aula van het huidige Maria-Theresiacollege colleges gevolgd, wellicht zonder te beseffen dat ze zich bevonden in één van de opmerkelijkste historische gebouwen van de Leuvense universiteit. Als getuige van de Hollandse Periode (1815-1830) was de *Alma Mater* toen immers voor korte tijd een rijksinstelling. Het bewaren van de klassieke vormtaal en het authentiek karakter, met aandacht voor de hedendaagse functionele eisen, was het *leitmotiv* van de zorgvuldig voorbereide restauratiecampagne. Joris Snaet kadert de geplande ingreep stevig in het archivalisch bronnenmateriaal en Tom Verbist beschrijft de praktische uitwerking van deze weloverwogen ingreep.

De stadswording van Aalst. Of hoe een Merovingische nederzetting uitgroeide tot een laatmiddeleeuwse stad

Koen De Groot

Het onderzoek naar het verleden van een stad steunt op verschillende bronnen en onderzoeksdisciplines zoals historisch bronnenonderzoek, cartografie, historische geografie, bouwgeschiedenis en archeologie (1). De studie van het proces van de stadswording in de middeleeuwen moet gebruik maken van de verbindende elementen tussen deze verschillende disciplines (2). Deze zijn nodig om de wisselwerking te doorgronden die ontstaat tussen de aard, de inrichting en het gebruik van de ruimte in periodes van grote veranderingen op maatschappelijk, economisch en politiek vlak.

De archeologie heeft een grote inbreng in het onderzoek naar het stedelijk wordingsproces omdat dit zich doorgaans afspeelt in een periode waarin de historische bronnen zeer schaars zijn en bouw-historische en cartografische bronnen ontbreken (3). Niet dat de archeologie geen belangrijke rol kan spelen in de geschiedschrijving van de laat- en postmiddeleeuwse stad, integendeel, maar het accent van haar inbreng ligt er anders (4). Het doel van dit artikel is om alle beschikbare informatie over de stadswording van Aalst samen te brengen in een interdisciplinaire aanpak (5). De betrachting is om waar mogelijk de verschillende processen in de stadswording te reconstrueren via de beschikbare cartografische, historische en archeologische gegevens (6). Niet alleen de stadswording en de stedelijke evolutie worden behandeld, maar er is – voor het eerst – ook ruim aandacht voor de prestedelijke structuur.

Historiek van het onderzoek van de Aalsterse stadswording

De geschiedschrijving van de stad Aalst kent zijn grote doorbraak met het vierdelige werk van de 19de-eeuwse volkskundigen en historici Frans de Potter en Jan Broeckaert, waarin voor het eerst alle toen gekende historische gegevens over de stad samengebracht en geïnterpreteerd werden (7). Zij beschouwden de middeleeuwse stad als een statisch gegeven, op een bepaald moment gecreëerd, met de Grote Markt als centrum en van in het begin volledig omwald (8). Dit beeld werd al snel aange-

Opgravingen in het Sint-Jozefscollege in 2009
(foto Onroerend Erfgoed)

vochten door lokale historici en heemkundigen op basis van archivalische bronnen. Bleef men aanvankelijk nog uitgaan van de markt als het centrale punt van ontwikkeling (9), dan ging men later het ontstaan van Aalst toch vanuit verschillende oudere kernen situeren (10). Het gebrek aan academische opleiding en methodiek zorgden er echter voor dat waarheid en verzinsels, heroïek en mythes een belangrijke rol bleven spelen in de lokale geschiedschrijving. Het opkomende historische besef zat bovendien nog geklemd tussen vooroordelen, waardoor soms de vreemdste beweringen neergeschreven werden. Over het vroegmiddeleeuwse Aalst schreef Van der Heyden bijvoorbeeld: "... Aalst was maar 'n gehucht, bestaande uit een groep armzalige hutten; de bewoners waren 'n samenraapsel van dieven en moordenaars." (11). Slechts acht jaar na deze publicatie verscheen de studie van Courteaux die de historische gegevens over de Aalsterse stadswording in het juiste perspectief plaatste. Voor het eerst werd een evolutie geschetst zoals die nu algemeen aanvaard wordt, en die niet meer uitgaat van de Grote Markt als het historisch centrum (12). Het is echter pas met de studie van Callebaut in 1983, waarin hij voortbouwend op het schema van Courteaux systematisch al het historisch, cartografisch en topografisch materiaal bijeenlegt, dat de reconstructie van de topografische groei van de stad zijn definitieve kader krijgt (13). Het was enkel nog wachten op het archeologisch onderzoek om dit verder in te vullen, om sommige werkhypothese te onderbouwen of te ontcrachten, en nieuwe inzichten te verschaffen. De aanzet werd in 1982 gegeven door de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO), onder leiding van Dirk Callebaut, met een opgraving in het Oud-Hospitaal, de plaats waar op historische gronden het vroegere Zelhof gesitueerd wordt (14). In de tweede

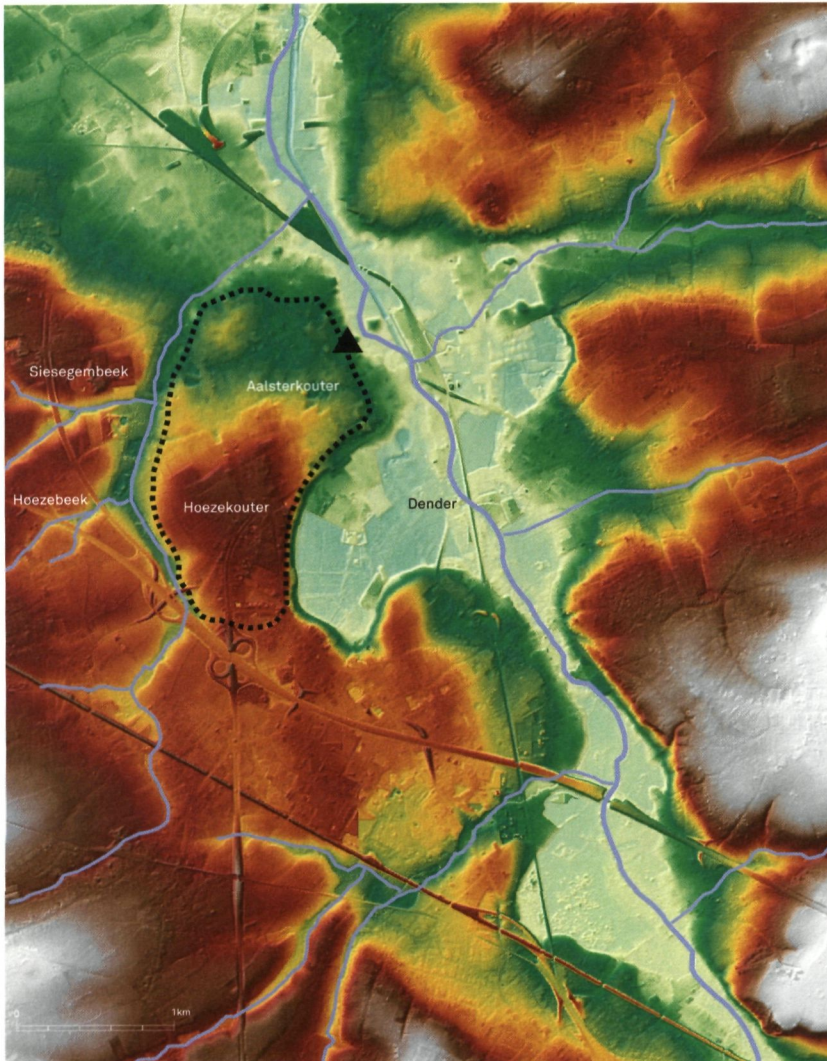
Archeologisch onderzoek
op de Hopmarkt in Aalst
in 2004 en 2005
(foto Onroerend Erfgoed)

Zicht op de meersen en de Dender in zijn natuurlijke bedding aan de steilrand van de vallei (foto K. Vandevorst)

Topografie van Aalst en omgeving op basis van het Digitaal Hoogtemodel (DHM). De zwarte driehoek situeert de oudste woonkern van Aalst op een steilrand van de Dendervallei. De stippellijn geeft de afbakening van de hoger gelegen leemrug met de koutergronden aan (© AGIV en Onroerend Erfgoed)

helft van de jaren 1980 en het begin van jaren 1990 bleef het archeologisch onderzoek beperkt tot vooral kleine interventies en waarnemingen bij allerlei bouwerven, uitgevoerd door de Aalsterse Vereniging voor Archeologie (15). In 1989 verrichtte de NDO een systematisch vooronderzoek in de toen door afbraak bedreigde H.-Geestkapel (16). Zijn Vlaamse opvolger, het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP), startte in 1993 een programma van preventief onderzoek op bedreigde sites binnen de middeleeuwse stadskern. Hierbij werd veel aandacht besteed aan de problematiek van de stedelijke ruimtelijke ontwikkeling. In totaal zijn 16 preventieve opgravingen en 5 noodopgravingen verricht in de periode tussen 1993 en 2010. Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), de opvolger van het IAP, organiseerde in 2004-2005 op de Hopmarkt het eerste grootschalige opgravingsproject in de stad, met een totale onderzochte oppervlakte van ongeveer 3500 m². Door de toepassing van het Europese verdrag van Malta, dat sinds 2009 door de Vlaamse Regering geratificeerd werd, zijn ook in Aalst nieuwe archeologische spelers actief. Naast enkele archeologische privé-bedrijven is vooral de archeologische cel van de intercommunale Solva actief, die intussen reeds drie grote opgravingen in de historische kern heeft uitgevoerd (17). Met de hervorming in de loop van 2010 van het VIOE tot het Agentschap Onroerend Erfgoed lijkt de rol van de Vlaamse Overheid als actieve opgravingsdienst voorbij. De combinatie van de historische en topografische studies met de resultaten van het archeologisch onderzoek resulteerde begin 2000 in een nieuwe synthese over de stadswording (18). Hierbij lag de nadruk vooral op de archeologische gegevens, geplaatst binnen het historisch-topografische kader. Deze studie vormt een volgende stap in het denkproces rond de Aalsterse stadswording (19).

De prestedelijke structuur

Topografie

De kern van Aalst is gelegen op de linkeroever van de Dender, op de overgang tussen de leem- en de zandleemstreek. De middeleeuwse stad heeft zich ontwikkeld op de plaats waar een noordoostelijke uitloper van een leemrug een steilrand vormt met het alluviaal gebied van de Dender, waardoor de bedding van de rivier er zeer dicht tegen de leemrug aanleunt, en waar zich waarschijnlijk al van oudsher een belangrijke oversteekplaats bevond. Het archeologische onderzoek aan de Oude Vismarkt en in het Oud-Hospitaal heeft duidelijk aangetoond dat de winterbedding van de rivier werkelijk tot aan de oostelijke steilrand van de leemrug reikte (20). Het hoogteverschil tussen de

Gallo-Romeinse periode. Ook de naam Aalst heeft een pre-Germaanse oorsprong. Deze Belgisch nederzettingsnaam zou teruggaan tot *alhusta*, een germanisering van *alkustom*, wat een afleiding is van het Belgische *alkos*, wat 'heiligdom' betekent (23). Uit het archeologisch onderzoek blijkt alleszins dat dit gebied ten westen van de Dender in de Romeinse periode sterk ontgonnen was. De regelmatige aanwezigheid van landbouwnederzettingen op de natuurlijk gedraineerde leemruggen kan op basis van opgravingen en prospecties worden aangetoond (24). Restanten van een Romeinse nederzetting werden in 1997 opgegraven op de rand van een groot koutercomplex te Erembodegem-Hof ter Wilgen, dat ten zuiden aansluit op de grote leemrug waarop Aalst is gelegen (25). Recent onderzoek van Solva op het industrieterrein Erembodegem Zuid IV kon ook Romeinse bewoning aantonen op de zuidgrens van het onderzochte areaal (26). Maar de start van de ontginning van deze vruchtbare leemgronden moet al veel vroeger gesitueerd worden. Het systematisch aantreffen van fragmenten van gepolijste vuurstenen bij prospecties in het zandleem- en leemgebied lijkt reeds een aanwijzing te zijn van een systematische ingebruikname als cultuurgrond in de periode van het laat-neolithicum en de bronstijd (27). Ook de archeologie in de Aalsterse binnenstad geeft specifieke informatie over de prestedelijke bewoning. Een concentratie van vuurstenen werktuigen uit het Epi-Paleolithicum op de rand van de Denderoever wijst op een tijdelijk kamp van jagers-verzamelaars in de periode 10.000-8000 voor Chr. (28). Interessanter om een beter beeld te krijgen van de topografische evolutie zijn de vondsten uit de metaaltijden. Op verschillende plaatsen werd aan de natuurlijke oever van de Dender, aan de voet van de steile oostelijke helling van de leemrug, een tot 90 cm dik colluviumpakket aangetroffen, dat een oude bodem afdekt.

De Siesegembeek ter hoogte van de Siesegemkouter op de grens met Nieuwerkerken
(foto K. Vandevorst)

alluviale rand en het 180 meter verder gelegen hoogste punt aan de noordoostzijde van de leemrug ter hoogte van de Grote Markt bedraagt 6 m. Aan de zuidzijde wordt de leemrug begrensd door de valleien van de Hoezebeek en de Siesegembeek, die na hun samenvloeiing ten noorden van de leemrug in de Dender uitmonden. Door de uitgestrekte bebouwde oppervlakte is de oorspronkelijke microtopografie en bodemgesteldheid in het noordoostelijk deel niet gekend. Uit opmetingsgegevens binnen de huidige stad, de bestaande topografische en bodemkundige gegevens en bepaalde archeologische resultaten blijkt echter duidelijk dat deze leemrug van uitzonderlijke grootte was. Het zuiden ervan wordt gevormd door de Hoezekouter, die bijna volledig bestaat uit natuurlijke, goed gedraineerde leemgronden. Vanaf het hoogste punt op de Hoezekouter loopt de leemrug licht af in noordoostelijke richting en wordt hij in het noorden afgesneden door de scherp ingesneden vallei van de Siesegembeek. De in middeleeuwse bronnen vermelde Aalsterkouter (oudste vermelding 1248: *cultura de Alost* (21)) besloeg waarschijnlijk het noordoostelijke deel ervan. De totale oppervlakte van deze leemrug beslaat ongeveer 130 ha, wat zeer groot is in vergelijking met de oppervlaktes van vergelijkbare landschapselementen in het omliggende leem- en zandleemgebied.

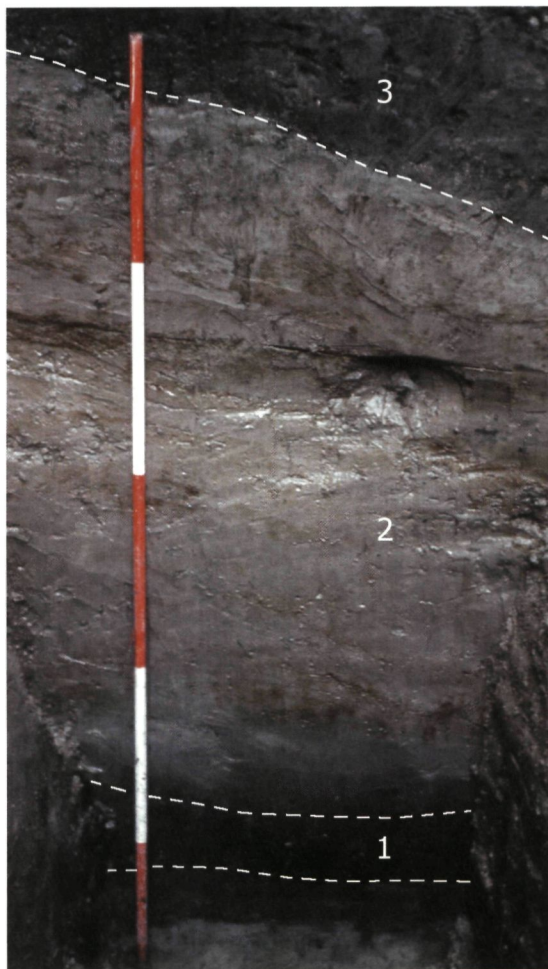
Prestedelijk landschap

De gunstige topografische en bodemkundige situatie van dit gebied, met hooggelegen, goed gedraineerde vruchtbare leemgrond en scherp ingesneden beekvalleien moet al van in de prehistorie een grote aantrekkingskracht uitgeoefend hebben. Heel wat plaatsnamen uit de regio ontstonden voor de Germaanse invallen uit de 4de-5de eeuw en hebben dus een pre-Germaanse oorsprong (22). Ze zijn een aanduiding van bewoning in het gebied uit de prehistorie en de

Intacte gepolijste vuurstenen bijl uit deelgemeente Herdersem
(foto H. Denis)

Epi-Paleolithische werktuigen in vuursteen, in 1983 aangetroffen op de rand van het Denderaluvium onder het Oud-Hospitaal te Aalst
(foto H. Denis)

Op de Oude Vismarkt, aan de voet van de steilrand met de Dendervallei, dekte een tot 90cm dik colluviumpakket een prehistorische bodem af: (1) afgedekte bodem, (2) colluvium, (3) vulling van een middeleeuwse gracht
(foto Onroerend Erfgoed)

Onder de middeleeuwse lagen op de Hopmarkt bevond zich nog een restant van een prehistorische greppel (stippellijn)
(foto Onroerend Erfgoed)

Deze afgespoelde leemgrond bevatte regelmatig kleine fragmenten van handgevormd aardewerk in prehistorische techniek, dat algemeen in de metaaltijden gedateerd wordt (29). Dat er vanaf deze periode sterke bodemerrosie optrad, wijst op ontbossing en ontginning. Archeologische sporen op de leemrug zelf wijzen in dezelfde richting. Bij het onderzoek op de Hopmarkt werden twee parallelle greppels aangetroffen die over een afstand van ongeveer 60 meter te volgen waren. Hun oriëntatie lijkt bepaald door het reliëf. Zowel deze greppels als de sporadische vondsten van ouder materiaal in de middeleeuwse ploeglaag, onder meer 9 fragmenten van gepolijste silexbijlen

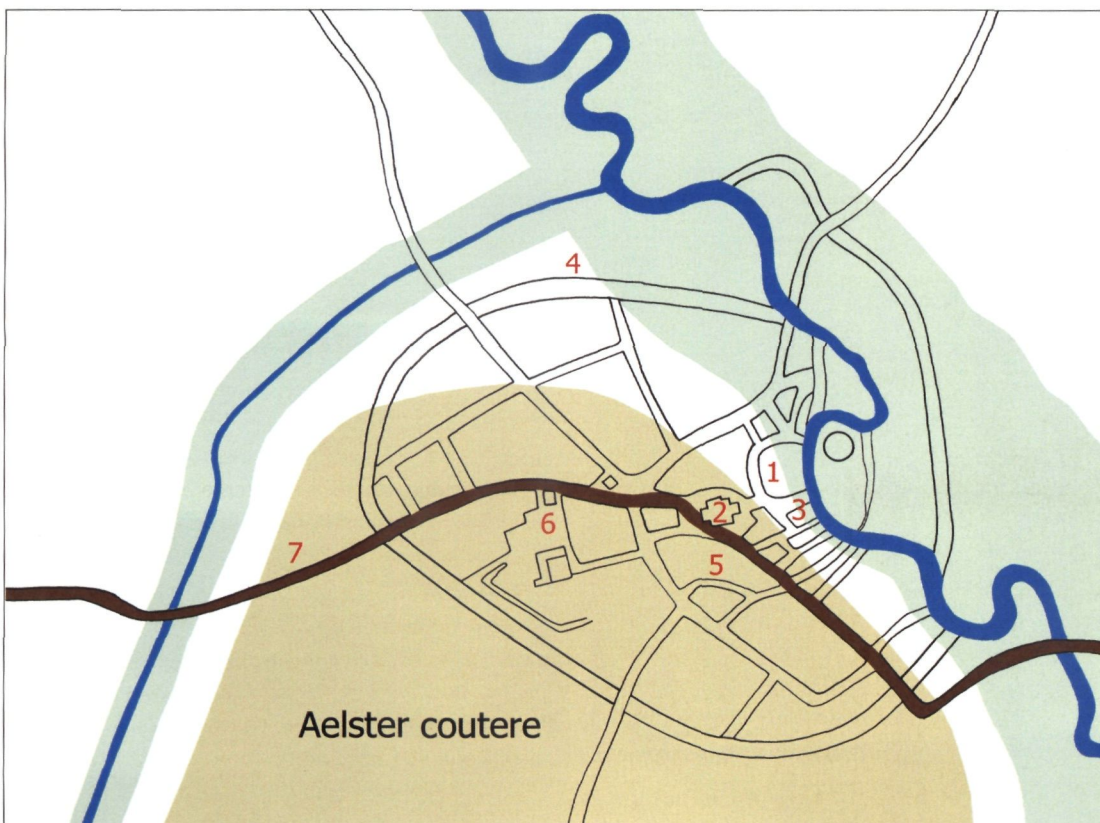
of -dissels, 23 scherven in prehistorische techniek, 12 scherven Romeins aardewerk en een Romeinse munt, lijken te wijzen op een continue exploitatie als akkerland van in de prehistorie (30). Ook de aanwezigheid van prehistorisch en Romeins schervenmateriaal in de vullingen van 11de-eeuwse perceelsgrachten, en twee fragmenten van gepolijste bijlen in het oude akkerland onder de oudste stadswal (site Sint-Jozefscollege) moeten in die zin geïnterpreteerd worden (31).

Woonsporen uit deze periodes zijn echter nog niet aangetroffen. Naast de reeds vermelde prehistorische greppels vormen een restant van een Romeinse gracht in de Albert Liénardstraat (32) en een geïsoleerd Romeins graf uit de 2de of 3de eeuw na Chr., op de oever van de Dender in de nabijheid van de Oude Vismarkt, tot voor kort de enige gekende structuren (33). In maart 2012 is bij een onderzoek op een perceel aan de Kattestraat eveneens een kuiltje met enkele Romeinse vondsten aangetroffen. Twee radiokoolstofdateringen op houtskool leverden respectievelijk een datering op in de 1ste en de 2de tot eerste helft 3de eeuw (34). Concrete sporen van landelijke bewoning ontbreken momenteel echter nog steeds op dit deel van de leemrug.

Een bewoningskern uit de vroege middeleeuwen (5de-9de eeuw)

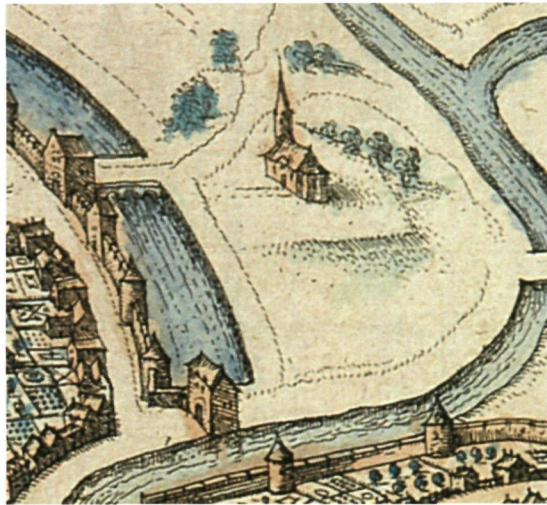
Over de vroegmiddeleeuwse ontwikkeling zijn we ingelicht door twee 9de-eeuwse teksten waarin de vermelding Aalst voor het eerst voorkomt (35). Beide komen uit de eigendomslijsten van de abdij

van Lobbes, die rond 868-869 zijn opgesteld. In een *polyptycum* worden de plaatsen met bezittingen van de abdij per *pagus* opgesomd, met de vermelding van *Alost* in de *pagus Bracbattensis*. Daarnaast is er ook een *discriptio villarum* bewaard gebleven, waarin heel wat details vermeld staan over dit bezit, waarvan de beschrijving begint met: “*Est in villa quae dicitur Alost mansus indominicatus...*” (36). Hieruit blijkt dat de *Villa Alost* een tweeledig uitgebaat domein is, samengesteld uit een vronnhof (de centrale exploitatiehoeve) met reserve (rechtstreeks geëxploiteerd door de heer) en tenures (bewerkt door afhankelijke boeren) en ondermeer in het bezit van een mouterij en een molen. Er zijn andere *mansi* (vorm van boerderijen met bijhorende vaste oppervlakte aan land), die verplicht zijn tot betalingen in geld (voor militaire dienst) en in natura, en tot het leveren van diensten. Steunend op de vermelding van de naam *Zelhof* – een Germaanse nederzittingsnaam verwijzend naar een domeincentrum – in de 13de-eeuwse stichtingsoorkonde van het O.-L.-V.-Hospitaal, wordt de *Villa Alost* op die plaats gelokaliseerd (37). De 75 meter verder gelegen Sint-Martinuskerk, de latere parochiekerk, kan op basis van het vocabel (de patroonheilige) ook nog in de vroege middeleeuwen gesitueerd worden (38) en kent zijn ontstaan waarschijnlijk als domeinkerk (39). De meer noordelijk, op de rand van de alluviale gebieden van Dender en Siesegembeek gelegen Sint-Ursmaruskapel behoorde waarschijnlijk tot de *mansus indominicatus* (voor de heer uitgebaat deel van het

Kaart op basis van het 16de-eeuwse stadsplan van Van Deventer met lokalisatie van de vroegmiddeleeuwse sites: het Zelhof (1), de Sint-Martinuskerk (2), de site Burgstraat (3), de Sint-Ursmaruskapel (4), het Sint-Jozefscollege (5), de Hopmarkt (6), het traject van de handelsweg Brugge-Keulen (7, aangeduid in bruin), de Dender en de Siesegembeek (in blauw), het alluviale gebied (in groen), de hoger gelegen leemgronden (in beige).

De van oorsprong vroegmiddeleeuwse Sint-Ursmaruskapel, gelegen buiten de Kapellepoort, staat nog afgebeeld op het laat-16de-eeuwse stadsplan van Guicciardini

domein) en kan aldus de kern gevormd hebben van de latere priorij die de abt van Lobbes er bezat (40). Uit de latere evolutie blijkt wel dat de bezittingen van Lobbes waarschijnlijk nauwelijks een rol speelden in de prestedelijke ontwikkeling. Dat de ontwikkelingskern van de stad in de *Villa Alost(a)* gezocht moet worden, is duidelijk. De vraag stelt zich echter hoe deze vroegmiddeleeuwse bewoningskern er uit zag en wat zijn ruimtelijke

Gouden munt uit de 6de eeuw van de Ostrogotische koning Athalaric, een imitatie van een Byzantijnse *solidus* van Justinianus I (foto H. Denis)

structuur was. Archeologisch zijn er in en rond het Oud-Hospitaal nauwelijks sporen uit deze periode te vinden, ook al zijn er al heel wat opgravingen verricht in deze zone (41). Structuren die rechtstreeks in verband te brengen zijn met bebouwing ontbreken volledig. Binnen de zone van het latere O.-L.-V.-Hospitaal zijn tot op heden nog geen sporen of resten uit de Karolingische periode opgegraven. Wel is duidelijk dat de helft van het hospitaalterrein bestaat uit 12de-eeuwse ophogingen binnen de winterbedding van de Dender (42). Hieruit blijkt dat het voorheen vooropgestelde oppervlak van het later omwalde domeincentrum een 12de-eeuwse situatie betreft, en dat de oorspronkelijke structuur hier niet meer bewaard is gebleven(43). Dit lijkt ook te impliceren dat de hypothese over een oorspronkelijke ligging van de Sint-Martinuskerk op deze plaats en een latere verplaatsing naar zijn huidige locatie hoogst onwaarschijnlijk is (44). Een zestigtal meter ten zuiden van het Zelfhof zijn in 1993 langsheen de oorspronkelijke Denderoever echter wel vroegmiddeleeuwse sporen en resten opgegraven. Het gaat vooral om enkele kleine kuilen en wat verspit aardewerk uit de Karolingische periode. Interessant hierbij is de aanwezigheid van een aantal vondsten buiten context die dateren uit de Merovingische periode. Naast wat aardewerkscherven is vooral de aanwezigheid van een gouden munt opvallend. Het betreft een imitatie van een Byzantijnse *solidus* van Justinianus I, die geslagen is te Ravenna door de Ostrogotische koning Athalaric (526-534) (45). Deze vondsten vormden op het moment van hun ontdekking de verrassende aanwijzing dat de 9de-eeuwse *Villa Alost* mogelijk reeds een Merovingische voorganger had. Was kort daarna – in 1994 – het aantreffen van een laat-Merovingische bronzen hulsfibula (hulsvormige mantelspeld) op de noordelijke speelplaats van het Sint-Jozefscollege nog een vondst buiten zijn oorspronkelijke context (46), dan leverde het onderzoek in 2009 op de zuidelijke speelplaats van het college uiteindelijk het definitieve bewijs van vroegmiddeleeuwse bewoning in de oudste kern (47). Gelegen op de rand van de kouterrug, net voor de steilrand en dichtbij een belangrijke oversteekplaats aan de Dender, is deze nederzetting perfect gelegen, op een afstand van 300 meter van de locatie van de latere Sint-Martinuskerk en nauwelijks 200 meter van de plaats aan de Denderoever waar de gouden munt is aangetroffen, bijna loodrecht beneden de steilrand. De Merovingische vondsten op de site van het Sint-Jozefscollege betreffen een reeks van paalsporen, toebehorend aan minstens één woongebouw en enkele bijgebouwen, die aangetroffen zijn onder de restanten van de eerste stadswal uit de 11de eeuw (zie verder). Interessant is alvast dat de bewoning op basis van vier radiokoolstofdateringen op houtskool uit de paalkuilen te

plaatsen is in de 5de tot eerste helft van de 6de eeuw, een periode waarbinnen ook de gouden munt valt. De paalsporen waren afgedekt door een ongeveer 10 cm dikke laag waarin een 120-tal scherven uit de Merovingische periode zijn aangetroffen. Het lokale aardewerk maakt slechts 40 % uit van deze context, en omvat vooral handgevormde donkerbruine ceramiek met zogenaamde chamotteverschraling. De aanwezigheid in het baksel van zwarte glauconietkorrels bij een deel van de scherven bewijst hun herkomst uit de Dendervallei.

Opvallend is echter de grote hoeveelheid import-aardewerk (ongeveer 60 %). Het gaat vooral om potten die uit het Rijnland en het Eifelgebied afkomstig zijn. Andere, fijnverschraalde grijze bakfels zijn afkomstig van aardewerk uit het Maasland en/of noordelijk Frankrijk.

Op te merken valt dat alle Merovingische vondsten en bewoningsresten te Aalst uitsluitend binnen de latere, eerste stadsomwalling zijn aangetroffen. Het wijst op het belang van deze zone als ontwikkelingskern voor de latere stad en maakt duidelijk dat de ruimtelijke structuur van de Karolingische *Villa Alost* veel ruimer moet gezien worden dan wat de identificatie van het Zelhof met het latere hospitaaldomein lijkt te suggereren (48). De kwaliteit van de vondsten is eveneens opvallend, met onder meer een gouden munt, een fibula en veel importaardewerk, wat lijkt te wijzen op een goed ontwikkelde nederzetting met een zekere status.

Archeologisch onderzoek in de Sint-Martinuskerk heeft over de prestedelijke periode enkel wat schaarse, maar toch niet onbelangrijke gegevens opgeleverd. Tussen de onderste begravingen in de noordelijke kruisbeuk bevond zich een restant van een afvalpakket met bouwpuin. Dit was samengesteld uit glauconiethoudende kalkzandsteen, dakpanfragmenten van het Romeinse type (*tegulae* en *imbrices*), en brokken witte en roze kalkmortel. Waarschijnlijk gaat het om de afbraakresten van een ouder (kerk)gebouw, dat gezien de samenstelling van het bouwpuin nog uit de Karolingische periode kan dateren (49). Een Romeinse herkomst lijkt weinig waarschijnlijk door de totale afwezigheid van Romeins schervenmateriaal. Het radiokoolstof-onderzoek op een dierlijk bot dat zich tussen het bouwpuin bevond, levert een datering op in de 10de eeuw (50), wat een prestedelijke oorsprong lijkt de bevestigen (51).

Op de rand van de oudste stadskern, onder de restanten van de latere eerste omwalling, opgegraven onder de speelplaats van het Sint-Jozefscollege, zijn bewijzen gevonden van het landelijk karakter van dit gebied tot in de 11de eeuw. Enerzijds wijst de vondst van het stuifmeel van granen (o.a. rogge) en van korenbloem (een akker-

Karolingische bronzen mantel-speld, aangetroffen op het tracé van de verbindingsweg met het Zelhof
(foto H. Denis)

Staalname voor micromorfologisch bodemonderzoek van de door de eerste stadsomwalling afgedekte vroegmiddeleeuwse akkerlaag op de site Sint-Jozefscollege
(foto Onroerend Erfgoed)

onkruid) in 11de-eeuwse perceelsgreppels op de noordelijke speelplaats (opgravingen 1994) op de onmiddellijke nabijheid van graanakkers (52). Restanten van dit akkerland zijn in 2009 aangetroffen aan de andere zijde van het Sint-Jozefscollege boven de reeds beschreven Merovingische sporen (53). Het ging om een tot 30 cm dikke akkerlaag die door de afdekking van de eerste stadswal op die plaats perfect bewaard gebleven was (54), en die op basis van het aangetroffen schervenmateriaal kan gedateerd worden tussen de 8ste en de 11de eeuw (55). Daaronder bevond zich een oudere cultuurlaag afkomstig van weiland, dat zich boven de Merovingische bewoningshorizont ontwikkeld had (56). Daarnaast zijn buiten de oudste stadskern, maar binnen de laatmiddeleeuwse muren op verschillende plaatsen bewijzen gevonden van het landelijk karakter van dit gebied tot in de vroege 13de eeuw. Er zijn onder meer bij opgravingen op de Hopmarkt, het Vredeplein en de Kattestraat restanten van akkerland aangetroffen die naast

Dwarsdoorsnede van de per-
ceelsgreppels onder de eerste
stadswal op de site Sint-Jozefs-
college in 1994
(foto Onroerend Erfgoed)

kleine aardewerkfragmenten, voornamelijk daterend uit de laatste gebruiksperiode in de 12de tot vroege 13de eeuw, ook sporadisch wat ouder materiaal bevatten. Naast de reeds vermelde vondsten van fragmenten van gepolijste silexbijlen en van Romeins aardewerk is er ook de aanwezigheid van wat Karolingisch aardewerk. Op de Hopmarkt gaat het om 12 scherven van goed dateerbare Rijnlandse importceramiek uit de 9de eeuw uit de productiecentra van Badorf, Walberberg en Mayen) (57). De 11de-eeuwse perceelsgreppels onder de oudste stadswal bevatten residueel Karolingisch, lokaal aardewerk (58). Deze vondsten wijzen er op dat die gronden in de Karolingische periode als akkerland in gebruik waren. Gezien hun ligging kunnen ze deel uitgemaakt hebben van de centrale akker van de

nederzetting. De evolutie van een centrale akker, afgescheiden van kleinere individuele akkers, naar één groot, aaneengesloten akkercomplex is een algemene trend in de volle middeleeuwen. In die periode ontstond ook de naamgeving als kouter, meestal met de plaatsnaam als voorvoegsel (59). Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het oude akkerland onder de Hopmarkt deel uitmaakte van een groot complex van landbouwgronden dat als hofkouter bij de domeinhoeve hoorde, en waarvan een deel in de late middeleeuwen als Aalsterkouter gekend stond (60).

Prestedelijke relictten in het stadswaefsel

De plattegrond van een stad is het resultaat van een groot aantal historische processen. De vraag is hoe ver in de tijd kan teruggegaan worden vanuit de huidige situatie, met andere woorden welke elementen in het latere stadswaefsel kennen hun oorsprong in het rurale, prestedelijke landschap? Eén van de oudste lijnen in de plattegrond van Aalst wordt gevormd door de Pontstraat en de Kerkstraat, een deel van de weg van Gent naar Brussel die dwars doorheen de stad loopt. Deze weg maakte deel uit van de handelsweg Brugge-Keulen, die eind 11de eeuw zeker al dit vaste tracé volgde (61). Er zijn geen harde bewijzen om dit wegtracé een veel oudere, bijvoorbeeld Romeinse, oorsprong aan te meten, maar toch zijn er meerdere argumenten in die zin voorhanden. In de archeologische literatuur is er discussie over het verloop van de Romeinse heirbaan tussen Boulogne en Keulen, meer specifiek de verbinding tussen Velzeke en Asse, en de situering van de oversteekplaats van de Dender (62).

Deel van de laat-12de-eeuwse
versteende weg die uitgaaf op het
Zelhof, opgegraven onder het
Sint-Martensplein in 2000
(foto Onroerend Erfgoed)

Het traject over Aalst wordt steeds meer als het meest waarschijnlijke beschouwd. Op basis van de bodemkundige en topografische situatie is het latere tracé van de weg Brugge-Keulen tussen Erpe en Asse over Aalst inderdaad het meest logisch. Dit impliceert dat dit wegtracé *grosso modo* zou overeenkomen met de Romeinse baan, en er mogelijk zelfs op teruggaat. De aanwezigheid van een Merovingische bewoningskern (site Sint-Jozefscollege) net naast dit wegtracé, op de rand van de natuurlijke kouterrug en niet ver van de oversteekplaats ter hoogte van de latere Brusselse poort lijkt vanuit deze interpretatie dan ook perfect logisch.

Een relatie tussen de situering van de Sint-Martinuskerk en het verloop van het wegtracé moet in dit licht misschien ook herbekeken worden. Waar vroeger eerder uitgegaan werd van een landweg die zich richtte op de bidplaats van het vroegere domein, lijkt mogelijk eerder het omgekeerde te gelden. De Sint-Martinuskerk is volgens deze interpretatie opgericht op het kruispunt van de verbindingsweg tussen het latere Hospitaaldomein, het Zelhof, met de grote landweg, ter hoogte van de bocht Pontstraat-Kerkstraat. Van het oostelijk deel van deze verbindingsweg werd ter hoogte van het Sint-Martensplein trouwens de laat-12de-eeuwse fase archeologisch vastgesteld, een in die periode met natuursteen verharde weg (63). Het is echter niet uitgesloten dat dit tracé tot de vroegmiddeleeuwse periode teruggaat, gezien het een verbindingsweg is tussen twee plaatsen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong. Het westelijk deel van dit tracé is later vervaagd door de uitbreiding van de Sint-Martinuskerk, waardoor de weg hier een gebogen verloop heeft gekregen.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat voor de vroege middeleeuwen geen gegevens betreffende de percelering gekend zijn. De oudste perceleringssporen reiken pas terug tot de 11de eeuw en zullen behandeld worden in het hoofdstuk over de stedelijke ontwikkeling.

De stadswording

De ontwikkeling van de prestedelijke nederzetting tot stad gebeurt in een periode van stadswording. De theoretische historische literatuur brengt politieke, sociale, economische en geografische factoren naar voor die een rol spelen in de totstandkoming van de stad (64). Bijvoorbeeld het driepolig ontwikkelingsmodel voor een middeleeuwse stad gaat uit van drie essentiële voorwaarden die moeten aanwezig zijn: de *genius loci* (de gunstige ligging, bijzondere kenmerken en omstandigheden van de plaats zelf), de aanwezigheid van zogenaamde ondernemende lieden en het belang voor een

Detail van het stadsplan van Van Deventer (1540-1575) waarop de motteheuvel (rode pijl) nog mooi zichtbaar is in een oude bocht van de Dender, op het door een gracht afgesloten castrale eiland. Aan de overzijde, op de linker-oever, bevindt zich het O.-L.-V.-Hospitaal (het vroegere Zelhof)

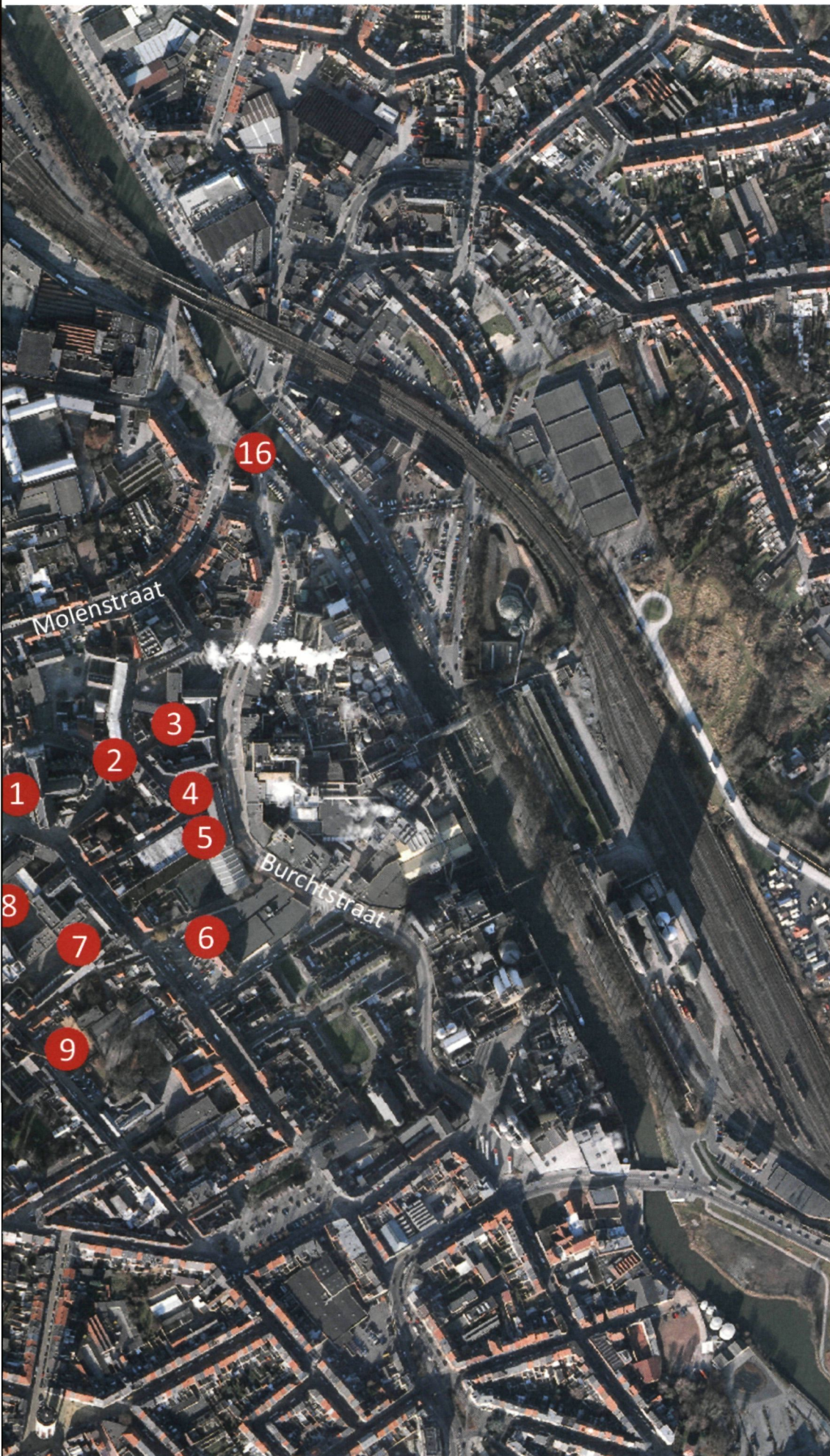
feodale heer. In dit hoofdstuk wordt dit model kort getoetst aan de historische en archeologische bronnen, in een poging om tot een coherente verklaring te komen voor het ontstaan en de ontwikkeling van het stedelijke Aalst.

Uit het voorgaande hoofdstuk blijkt duidelijk dat de lokale geografische en economische omstandigheden (ligging, landbouwareaal, nederzetting, wegennet, handelsroutes) gunstig waren voor een eerste stap in de stadswording. De politieke en militaire ontwikkelingen uit het midden van de 11de eeuw schiepen de voorwaarden voor de tweede vereiste tot stadswording: de lokale verankering van een belangrijke heer door de oprichting van een burcht.

In 1047-1050 werd het noordelijke gebied tussen Dender en Schelde als Rijks-Vlaanderen (later het Land van Aalst) bij het graafschap Vlaanderen ingelijfd (65). Aalst werd de zetel van deze nieuwe bestuurlijke eenheid en kreeg een belangrijke rol in de verdediging van de nieuwe oostgrens van het graafschap. Daartoe werd een motteburcht opgericht op de rechteroever van de Dender, in het alluviaal gebied recht tegenover het Zelhof. De eerste heer van Aalst was Boudewijn (1046-1082), een telg uit een voornaam adellijk geslacht, in de teksten *nobilis* en *vir illuster* genoemd, die zich vanaf dan *de Alost* noemde (66). Uit de bronnen kan echter afgeleid worden dat zijn voorouders en familie al belang-

Luchtfoto van Aalst met aanduiding van de in de tekst vermelde sites:

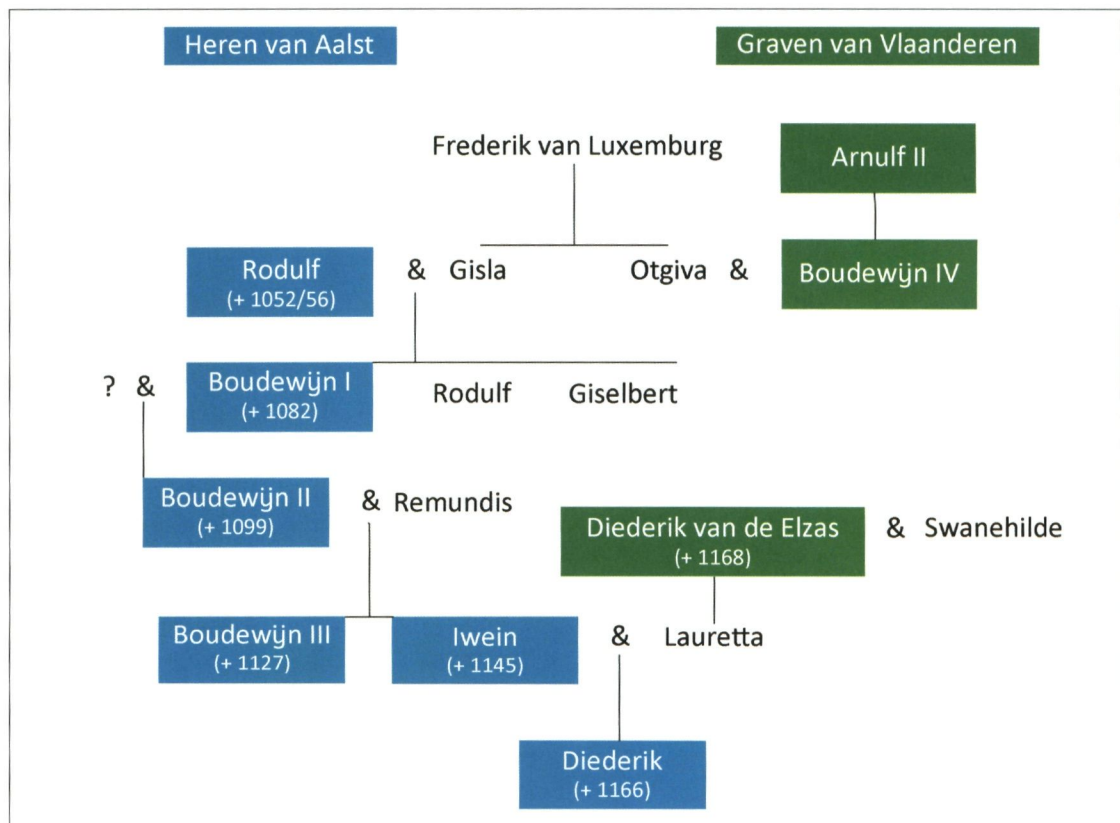
1. Sint-Martinuskerk
2. Sint-Martensplein
3. Oud-Hospitaal
4. Oude Vismarkt
5. Stooftstraat
6. Burchtparking
7. Sint-Jozefscollege (2009)
8. Sint-Jozefscollege (1994)
9. Louis D'Haeseleerstraat
10. Hopmarkt
11. Nieuwstraat
12. Vredeplein
13. Stadhuis
14. Kattestraat
15. Albert Liénartstraat
16. Werf

rijke heren waren in dat gebied, met uitgestrekte persoonlijke bezittingen. Voor de Vlaamse graaf, die nauwelijks *allodia* (eigen goed) bezat in het Land van Aalst, was de steun van enkele machtige families noodzakelijk om er zijn macht te vestigen en zijn bestuur te handhaven (67).

De familie van Aalst werd voor 1047-1050 'van Gent' geheten. Het oudst vermelde familielid is Rudolfus, *advocatus* (voogd) van de Sint-Pietersabdij, tussen 1038 en 1052 in de teksten vernoemd als 'de Gandavo' of 'Gandensis' (68). De familie van deze Rudolfus was sinds meer dan een eeuw erfelijke voogd van de goederen van de Sint-Pietersabdij die gelegen waren in de *pagus brachbatensis*. Zijn huwelijk met een zekere Gisla, de zuster van gravin Otgiva, getrouwd met Boudewijn IV (980-1035), verbond hem rechtstreeks met de familiale kring van de Vlaamse graaf. Zijn zoon Boudewijn I, die trouwens ook het ambt van *advocatus* van de Sint-Pietersabdij erfde, werd de eerste heer van Aalst (69). De familie van Aalst oefende door zijn functie reeds heel wat gezag uit in het Land van Aalst en bezat er heel wat allodiale goederen (70). Deze allodiale bezittingen zouden zelfs sterk uitgebreid hebben door de usurpatie van erfgoederen van de vroegere heren van Ename. Rudolfus van Gent en zijn zoon Boudewijn vochten waarschijnlijk mee in de legers van de Vlaamse graaf Boudewijn V en werden bij de organisatie van Rijks-Vlaanderen beloond met zowel eigen allodiaal gebied als met lenen van de Vlaamse graaf, voort-

Portretten van de leden van de Vlaamse grafelijke familie die van de 10de tot het midden van de 11de eeuw in de Sint-Pietersabdij begraven werden. Voorgesteld zijn bovenaan gravin Mathildis, haar zoon Arnulf II en zijn echtgenote Suzanna, en onderaan hun zoon Boudewijn IV, zijn echtgenote Otgiva en haar zus Gisla. Deze laatste is de vrouw van Boudewijn, de eerste heer van Aalst (© STAM)

Stamboom van de heren van Aalst en hun verwantschap met de grafelijke families

12de-eeuwse zegel van de stad

komend uit de bezittingen van Sint-Pieters, die zij als *advocatus* bestuurden (71). Door de aanstelling van Boudewijn verzekerde de graaf zich van een trouwe en goed in het gebied tussen Schelde en Dender verankerde leenman aan wie hij het bestuur kon toevertrouwen. Boudewijn I kreeg later, in 1071, van graaf Robrecht de Fries trouwens ook ondermeer nog het Land van Waas in leen. De heren van Aalst behoorden later tot de *pairs* van Vlaanderen, de hoofdleenmannen van de graaf die samen zijn raadgevend hof vormden (72).

De *villa Alost* kwam mogelijk tijdens de aanhechting van Rijks-Vlaanderen in de periode 1047-1050 in de handen van de Vlaamse graaf of de heren van Aalst, maar gezien hun machtspositie in het gebied vóór 1050 is de kans groot dat het reeds allodiaal bezit was van deze laatsten (73). Of er een of andere vorm van continuïteit is tussen hen en de eerste bezitters van het domeincentrum uit de vroege middel-eeuwen is niet gekend.

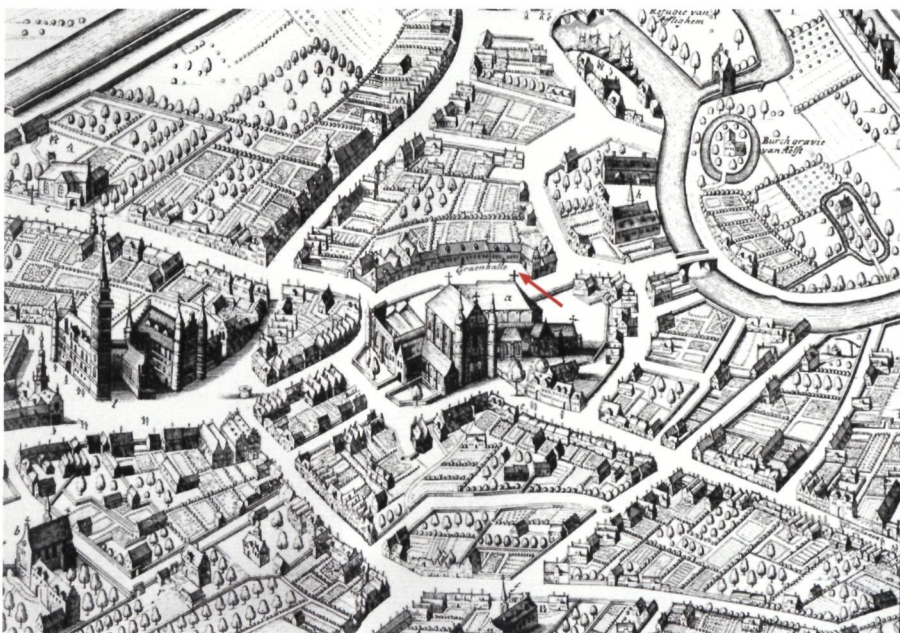
Bij de dood in 1166 van Diederik van Aalst, de laatste telg van het geslacht van de heren van Aalst, kwam de castrale motte in handen van de Vlaamse graaf. Over de eigendomsevolutie van het Zelhof zijn we niet ingelicht maar in de vroege 13de eeuw is het vroegere domeincentrum zeker in het bezit van de Vlaamse graaf. Waarschijnlijk was het als allodiaal bezit na de dood van Diederik van Aalst via zijn moeder Lauretta, dochter van de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas en zuster van graaf Filips (74), in het bezit gekomen van de grafelijke familie (75). In een document uit 1166 verklaart graaf Filips van den Elzas dat hij de bezittingen niet alleen erf-rechterlijk maar ook leenrechterlijk overgenomen heeft (76). Feit is dat vanaf dan de burcht van Aalst het nieuwe grafelijke centrum werd, de zetel van de grafelijke leenbank (77).

De archeologisch aangetoonde versterking van de hierboven reeds vermelde toegangsweg naar het

Zelhof in de late 12de eeuw valt samen met de dood van de laatste heer van Aalst in 1166 en het in bezit komen van het domein door de Vlaamse graaf. Dit lijkt er op te wijzen dat het Zelhof in deze periode nog belangrijk was, en waarschijnlijk bleef functioneren als bestuurlijk centrum van het Land van Aalst, te identificeren met de in 1196 vermelde *aula comitis* (gravensteen) (78), die pas in de eerste helft van de 13de eeuw verplaatst werd naar het nieuw gebouwde gravensteen aan de Grote Markt. Waarschijnlijk niet toevallig werd daarna het Zelhof weggeschonken voor de oprichting van het O.-L.-V.-hospitaal in 1242. De aanwezigheid van een grafelijke kapel in het Zelhof lijkt eveneens in die richting te wijzen (79).

De derde bepalende voorwaarde voor stadswording is volgens het ontwikkelingsmodel de aanwezigheid van ondernemende lieden. Op zich is dit een vage en weinig zeggende term die hier kan vertaald worden als 'economische mogelijkheden en ontwikkelingen'. De vestiging en inrichting van een burcht te Aalst zal de bestaande nederzetting een verzorgende functie gegeven hebben (80). Gezien de grootte van zijn kouter moet het oude domeincentrum zeker geschikt geweest zijn voor de levering van een belangrijk deel van de hiervoor benodigde hoeveelheid goederen en diensten (81). De ligging op de kruising van de Dender met de handelsweg Brugge-Keulen schiep bovendien een belangrijke voorwaarde voor het verkrijgen van handelsgoederen. De aanwezigheid van een burcht en een bestuurscentrum was waarschijnlijk de nodige stimulans voor de invloed van ondernemende handels- en ambachtlieden in de nederzetting (82). De Vismarkt, gelegen naast het Zelhof en recht tegenover de burcht, aan de overzijde van de

Detail uit het stadsplan van Sanderus (1644) met daarop de aanduiding van de Graanmarkt, ten noorden van de Sint-Martinuskerk

Dender, kan in deze periode ontstaan zijn (83), maar kan ook al een oudere oorsprong gehad hebben binnen het domeincentrum (84).

In een recente publicatie wordt de functie van de Oude Vismarkt als oorspronkelijke markt van het domein in twijfel getrokken, en wordt terecht gewezen op de opmerkelijke ligging van de vroegere Graanmarkt en de ongunstige geografische situatie van de Vismarkt, op de rand van het alluviaal gebied (85). Het archeologisch onderzoek op de Oude Vismarkt uit 1998 kan dit laatste bevestigen en toont ook aan dat er pas vanaf de 12de eeuw heel wat activiteit was op deze plaats, na het dempen van een deel van de natuurlijke winterbedding van de Dender. Gezien de ligging van de Graanmarkt op hoger en droger gelegen gronden, langsheen de reeds vermelde verbindingsweg tussen het Zelfhof en de handelsweg (aansluitend bij deze laatste en gesitueerd naast de Sint-Martinuskerk), is deze plek misschien een betere kandidaat om tot de oorspronkelijke markt van het domein terug te gaan. De als extra argument gebruikte bewering dat ze letterlijk het middelpunt van de eerste omwalde stad vormt, is echter fout. Ze ligt excentrisch, ten noorden van de kerk en van het omwalde centrum. De Vismarkt ligt daarentegen wel centraal, exact in het midden tussen de twee uiteinden van de walgracht die in de Dender uitgeven.

Deze periode van stadswording lijkt kort en

intensief te zijn geweest. Indien er vanuit gegaan wordt dat dit proces effectief pas van start gegaan is na – en onder impuls van – de plaatsing van een burcht, moet het na 1050 gesitueerd worden. De bouw van een eerste stadsversterking kan beschouwd worden als het einde van deze periode, en de definitieve aanvang van de ontwikkeling als stad. De aanleg van de omwalling kan op basis van de archeologische gegevens reeds in de tweede helft van de 11de eeuw gesitueerd worden, op basis van de historische gegevens zeker vóór 1128 (86). Het is een periode waarin de meeste steden uit het graafschap Vlaanderen hun eerste omwalling krijgen (87). Dit beeld van een eerste, korte periode van stadswording moet misschien wel gerelativeerd worden, indien er uitgegaan wordt van een reeds eerdere ontwikkeling als handelsnederzetting onder impuls van de ligging van een domeincentrum op de kruising tussen twee belangrijke handelsroutes. Ook de algemene demografische groei in de 11de eeuw zal hierin een rol gespeeld hebben (88). De impuls die uitgaat van de nieuwe status van de nederzetting binnen het graafschap na de inplanting van een burcht moet dan eerder beschouwd worden als de definitieve hefboom voor de wording tot stad. Met de bouw van de eerste stadsomwalling in de tweede helft van de 11de eeuw is Aalst definitief als stad te beschouwen. De politieke evolutie speelde een zeer gunstige rol in haar eerste eeuw van bestaan. Na de moord op Karel de Goede in 1127 en de opvolgingsstrijd tussen Willem Clito en Diederik van de Elzas had de stad het geluk zich met Iwein van Aalst aan de zijde van de overwinnaar te bevinden (89). Het bezorgde Aalst al heel snel de nodige privileges om haar groei te stimuleren. De bewaarde Keure van Aalst dateert uit 1174, maar is een bekrachtiging van de privileges die vroeger door Diederik van Aalst gegeven werden, vermoedelijk omstreeks 1160. Uit het charter blijkt echter dat de eerste voorrechten voor de Aalsterse burgers reeds verleend werden door Diederik van de Elzas en Iwein van Aalst (90).

De stedelijke ontwikkeling

Grote infrastructuurwerken

Een reeks van grote infrastructuurwerken kenmerkt de belangrijkste middeleeuwse ontwikkelingsfasen, die de vorm van het stadswefsel definitief bepaalden. Opvallend is dat dit alles zich afspeelde in een periode van nauwelijks 150 jaar. Uitgaande van de historische bronnen kan de eerste grote fase gesitueerd worden tussen 1050 en 1128 (zie boven). Twee grote infrastructuurwerken werden uitgevoerd in die periode: de bouw van het *castrum* en de oprichting van de eerste stadsversterking. De tweede fase, te dateren in de tweede helft van de 12de eeuw, omvat de herinrichting van de zone rond de Oude

Lokalisatie van de volmiddel-
eeuwse sites. Plan op basis van
het 16de-eeuwse stadsplan van
Van Deventer met de castrale
motte (1), het Zelhof (2),
de eerste stadsomwalling (3),
de opgevulde winterbedding
van de Dender (4), de tweede
stadsomwalling (5) en de Grote
Markt (6)

Vismarkt. De winterbedding aan de rechteroever van de Dender werd systematisch opgevuld, met de creatie van een kademuur op ongeveer 20 meter van de natuurlijke oever, en het vroegere Zelhof werd omwald (91). De derde fase is vooral gekenmerkt door de aanleg van de tweede stadsomwalling, die rond 1200 gesitueerd wordt (92).

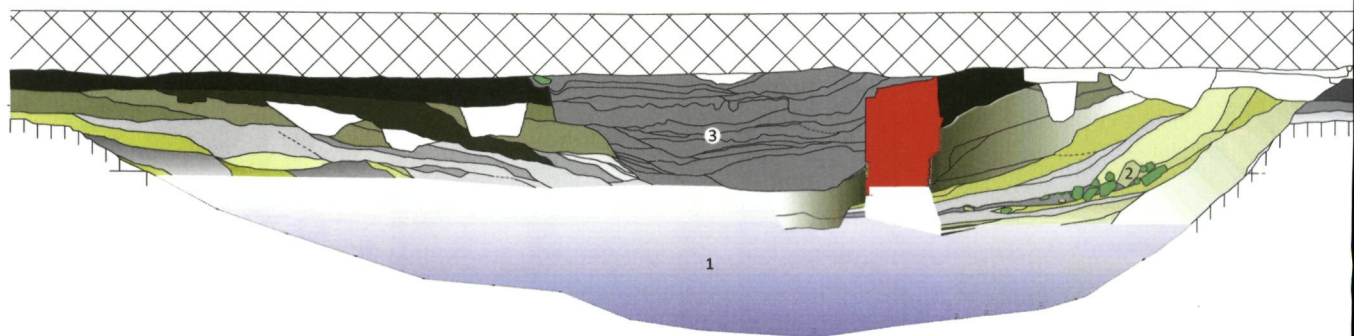
Het tracé en de afmetingen van de eerste verdedigingswal zijn dank zij het archeologisch onderzoek nagenoeg volledig te reconstrueren (93). Een volledige doorsnede van gracht en wal werd gerealiseerd bij de opgravingen op de zuidelijke speelplaats van het Sint-Jozefscollege in 2009 (94). Het tracé was min of meer hoefijzervormig (*D-shaped*) en had een lengte van ongeveer 750 m, wat een omwalde oppervlakte van ongeveer 6,5 ha opleverde. De walgracht had een breedte tussen 15 en 18 meter en een diepte van 3,5 tot 4 meter, naargelang de topografische situatie (95). Op de site Sint-Jozefscollege was de ongeveer 13 meter brede basis van het wallichaam nog op minstens twee plaatsen bewaard. In de vulling van de walgracht zijn resten aangetroffen die aantonen dat op de wal een weermuur in glauconiethoudende kalkzandsteen aanwezig was.

De inplanting van een verdedigingswal rondom een nederzetting was een grote onderneming. Dergelijke infrastructuurwerken vragen een goede planning,

een stevige organisatie en de nodige middelen. In een vroegstedelijke nederzetting kon een dergelijk initiatief enkel uitgaan van de lokale heer, de enige die hiervoor de financiële en organisatorische draagkracht had, en die mogelijk ook heel wat land bezat waarop de werken konden uitgevoerd worden (96). Aangezien de aanleg van een verdedigingswal ook een enorme impact had op de percelenstructuur, en dus waarschijnlijk ook op de bezitsstructuur, moeten er ook heel wat juridische consequenties

De oudste vulling van de gracht bevatte een pakket van mortel en grote en kleinere brokken glauconiethoudende zandsteen, afkomstig van de stenen weermuur (foto Onroerend Erfgoed)

Doorsnede van de walgracht en het restant van het wallichaam, zoals geregistreerd op de site Sint-Jozefscollege in 2009:

- (1) walgracht,
- (2) pakket met natuursteen afkomstig van de weermuur,
- (3) Kromme Elleboogstraatje,
- (4) restanten aarden wal,
- (5) 12de-eeuwse leemwinningskuil,
- (6) oud akkerland (8ste-11de eeuw),
- (7) oud weiland (5de-7de eeuw),
- (8) paalkuilen van een Merovingisch gebouw (5de-6de eeuw)

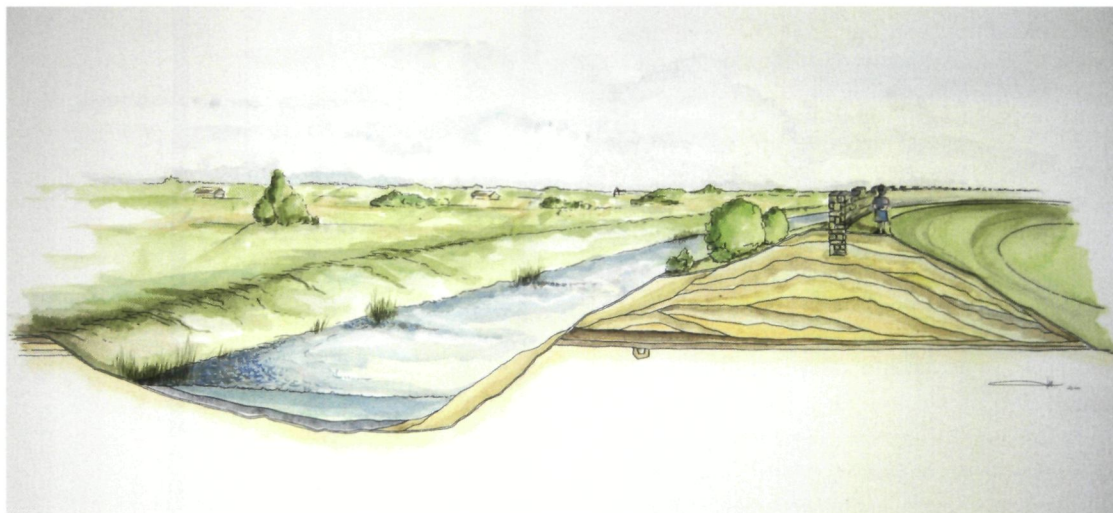
aan verbonden geweest zijn. De vraag is echter hoe het innemen van eigendommen, en het oplossen van mogelijke geschillen daarbij, in hun werk gingen. Er zijn voor zover bekend, geen geschreven bronnen die hiernaar verwijzen.

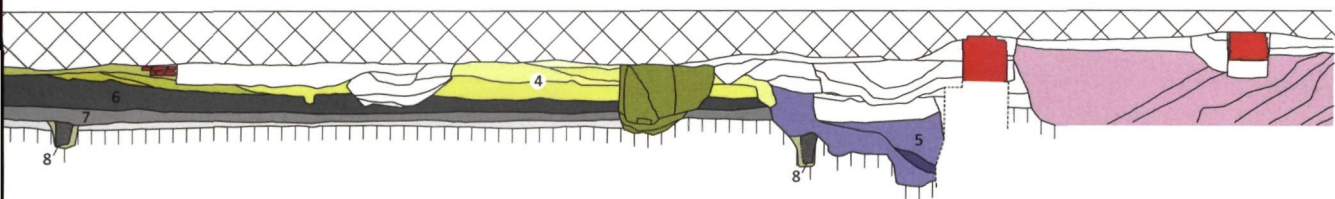
Een dergelijke geplande structuur impliceert tevens grote gevolgen voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Vóór de aanleg van de stadswal had de nederzetting een structuur van lange kavels, merendeels haaks op de hoofdweg en de zijstraten geplaatst. Deze percelenstructuur, die waarschijnlijk reeds vrij snel vorm kreeg in de eerste fase van stadswording (97), is nog steeds ten dele bewaard in het moderne kadaster. Archeologische bewijzen voor de middeleeuwse pre-versterkingsfase van die percelering zijn in de oudste stadskern aangetroffen bij opgravingen in het Sint-Jozefscollege, het Sint-Martensplein, de Oude Vismarkt en de Stoofstraat (98). Zoals reeds vermeld kan archeologisch zelfs aangetoond worden dat alleszins binnen het areaal van de latere laatmiddeleeuwse stadsuitbreiding de oriëntering van de kavels een prestedelijke, agrarische oorsprong kent. Uit deze gegevens blijkt tevens dat het (pre)stedelijk landschap van voor de omwalling vooral bestond uit

strakke lijnen. De kavels werden meestal afgeboord door greppels. Het duidelijkste bewijs hiervan is de vondst van een reeks van 11de-eeuwse heruitgegraven greppels, die afgedekt/doorsneden werden door de eerste stadswal (99). De inplanting van de stadsomwalling introduceerde ook gebogen lijnen in het stedelijk landschap, die eveneens tot vandaag nog deels in het stadswefsel aanwezig zijn. Eigenlijk gaan bijna alle gebogen lijnen die later in de post-middeleeuwse stadsplattegrond voorkomen, terug tot versterkingen: de tweede stadsomwalling (de huidige Wallenring), de omgrachting van het Zelhof (het gebogen stratenpatroon rondom het huidige Oud-Hospitaal) en de castrale motte (nu verdwenen door de inplanting van een fabriek).

In het midden en in de tweede helft van de 12de eeuw zijn verschillende grote infrastructuurwerken te situeren aan de Denderoever. Waarschijnlijk werd over de volledige lengte binnen de eerste omwalling een kademuur gecreëerd. De ophoging van de gemiddeld 20 meter brede zone tussen de natuurlijke, zacht oplopende oever en de kademuur gebeurde met aangevoerde grond. Wanden van vlechtwerk (100) dienden om het weg-

Evocatie van de eerste stadsomwalling, op basis van de archeologische gegevens op het Sint-Jozefscollege (tekening J. Moens)

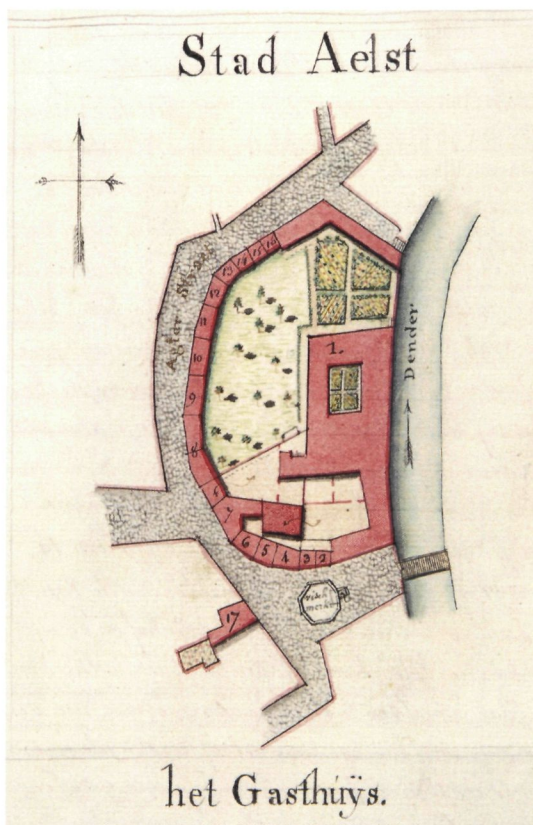

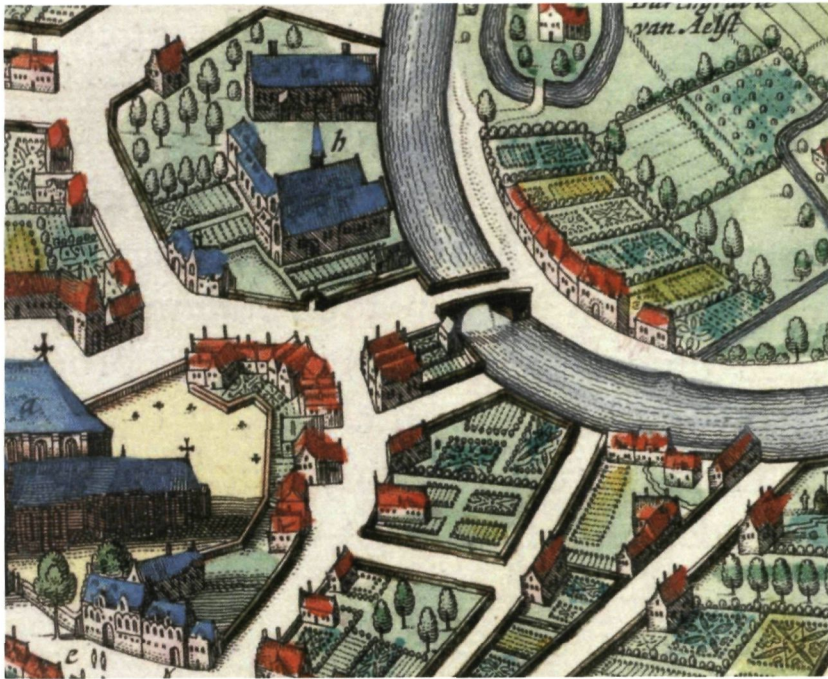
schuiven van de ophogingspakketten te voorkomen. De oorspronkelijke kademuren, waarschijnlijk uit hout, zijn niet teruggevonden, wel restanten van een jongere fase in baksteen. Pas na de ophogingen werd een halfcirkelvormige gracht gegraven rondom de Zelhofs-site. Het tracé van deze gracht is nu nog duidelijk zichtbaar in het stratenpatroon rondom het latere O.-L.-V.-Hospitaal. Op basis van de opgravingsresultaten op de Oude Vismarkt blijkt deze gracht oorspronkelijk ongeveer 10 meter breed en 2 meter diep geweest te zijn. Reeds in de 13de eeuw geraakte de gracht grotendeels gedempt, samengaand met een nieuwe ophoging van de Oude Vismarkt.

Enkel een twee meter brede, ondiepe greppel bleef bewaard in de 14de eeuw. Mogelijk is er een samenhang van deze evolutie met de schenking van het voormalige Zelhof door gravin Johanna van Constantinopel voor de oprichting van het O.-L.-V.-Hospitaal in 1242. In dezelfde periode werd namelijk een nieuwe halfcirkelvormige omgrachting gegraven binnen het hospitaalterrein zelf die parallel liep aan de Zelhofomwalling. Uit de huidige gegevens kan enkel afgeleid worden dat deze parallelle gracht de opvolger is van de in het midden van de 13de eeuw reeds grotendeels dichtgeslibde oorspronkelijke gracht. De percelering van de huurhuisjes die het O.-L.-V.-Hospitaal in de 17de eeuw op de reeds gedempte gracht bouwde, weerspiegelt bijna volledig zijn ligging (101). Tegen het midden van de

Palenrijtjes met vlechtwerk in de 12de-eeuwse opvulling van de winterbedding, aangetroffen bij het onderzoek in het Oud-Hospitaal van 1983 (foto Onroerend Erfgoed)

Kadasterplan van het Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal uit 1845 met aanduiding van de oude huurhuisjes die gelegen zijn op de 14de-eeuwse gracht (nummers 2 tot 16) (©Stadsarchief Aalst)

Detail uit het stadsplan van Sanderus (1644) met centraal de *nieuwerbrugghe* over de Dender tussen de Vismarkt en het vroegere castrale eiland

14de eeuw was ook deze tweede gracht grotendeels gedempt.

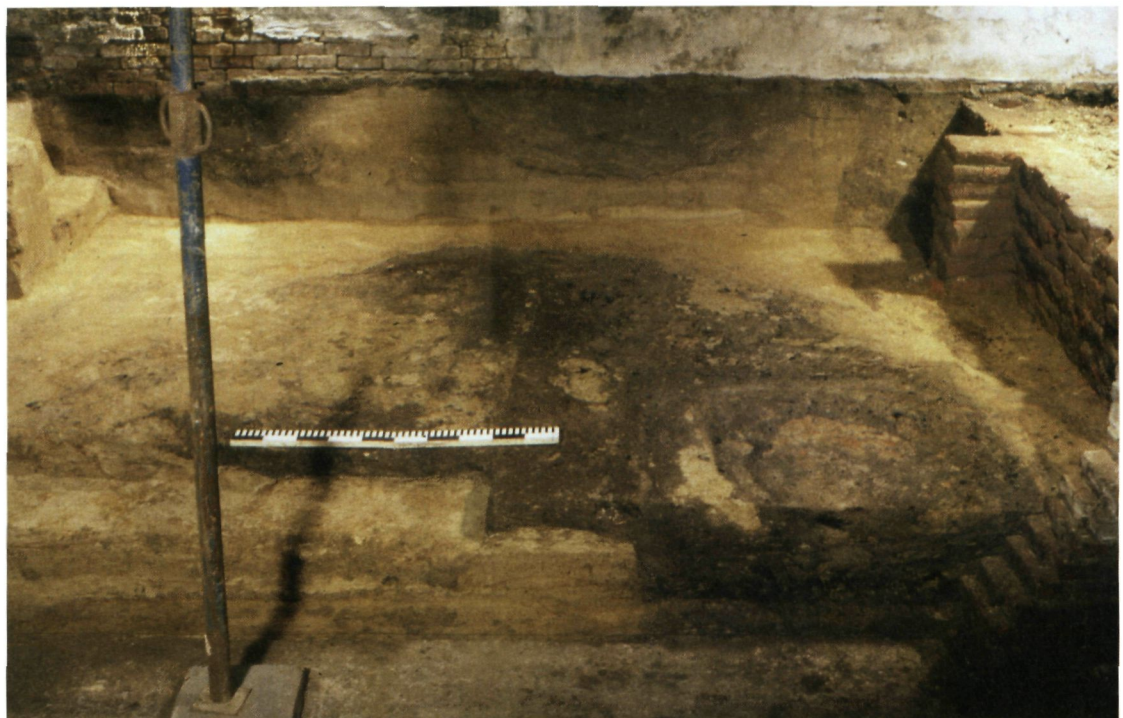
Deze gegevens bieden aanwijzingen over de eigendomsstructuur en het juridisch statuut van dit stadsdeel. De zone van de eerste gracht rondom het Zelfhof situeert zich namelijk volledig op openbaar domein. Na de schenking van het binnen de gracht gelegen domein in 1242 werd echter een nieuwe gracht gegraven, die zich volledig binnen het hospitaaldomein situeert. Dit lijkt te impliceren dat de eerste gracht niet tot het Zelfhofdomein gerekend werd. Deze werd grotendeels gedempt, op een smal restant na dat dienst bleef doen als afwaterings-

kanaal. De nieuwe gracht binnen het hospitaal-terrein diende als scheidingsgracht tussen de openbare ruimte en het hospitaal. Tussen beide grachten ontstond in de 14de eeuw een weg die leidde naar de nieuwe brug over de Dender, gelegen naast het hospitaal en tegenover het *castrum* (102).

De aanleg van de tweede stadsomwalling vormt de derde fase van grote infrastructuurwerken. Tot nu toe is er geen enkele archeologische of historische bevestiging van de hypothese dat er vóór de bouw van de tweede stadswal nog een uitbreiding van de eerste omwalling in zuidelijke richting langsheen de Pontstraat zou gerealiseerd zijn (103). Integendeel: een opgraving in 2008 op enkele percelen aan de oostzijde van de Louis D'Haeseleerstraat (de vroegere Hoogstraat), haaks op het veronderstelde tracé, leverde het bewijs dat op deze plaats nooit een walgracht aanwezig geweest is (104).

Op basis van de datering van het schepenhuis, dat in het eerste kwart van de 13de eeuw gebouwd werd aan de rand van de Grote Markt, buiten de eerste omwalling, kan de aanleg van de tweede wal gesitueerd worden aan het eind van de 12de of het begin van de 13de eeuw. Deze datering werd pas in 2010 voor het eerst archeologisch bevestigd op basis van het jongste aardewerk uit een oude akkerlandbodemp die op het Vredeplein onder de restanten van de tweede stadsomwalling werd aangetroffen (105). Indirecte aanwijzingen worden mogelijk gevormd door de vondst van bewoning uit de late 12de eeuw aan de Grote Markt en aan de Nieuwstraat (106). Zoals reeds vermeld wijst de aanleg van een stenen weg naar het Zelfhof, in het midden van de 12de eeuw, op het belang van dit domein als

12de-eeuwse beerkuilen, in 1999 aangetroffen onder een kelder in de oostvleugel van het stadhuis (foto Onroerend Erfgoed)

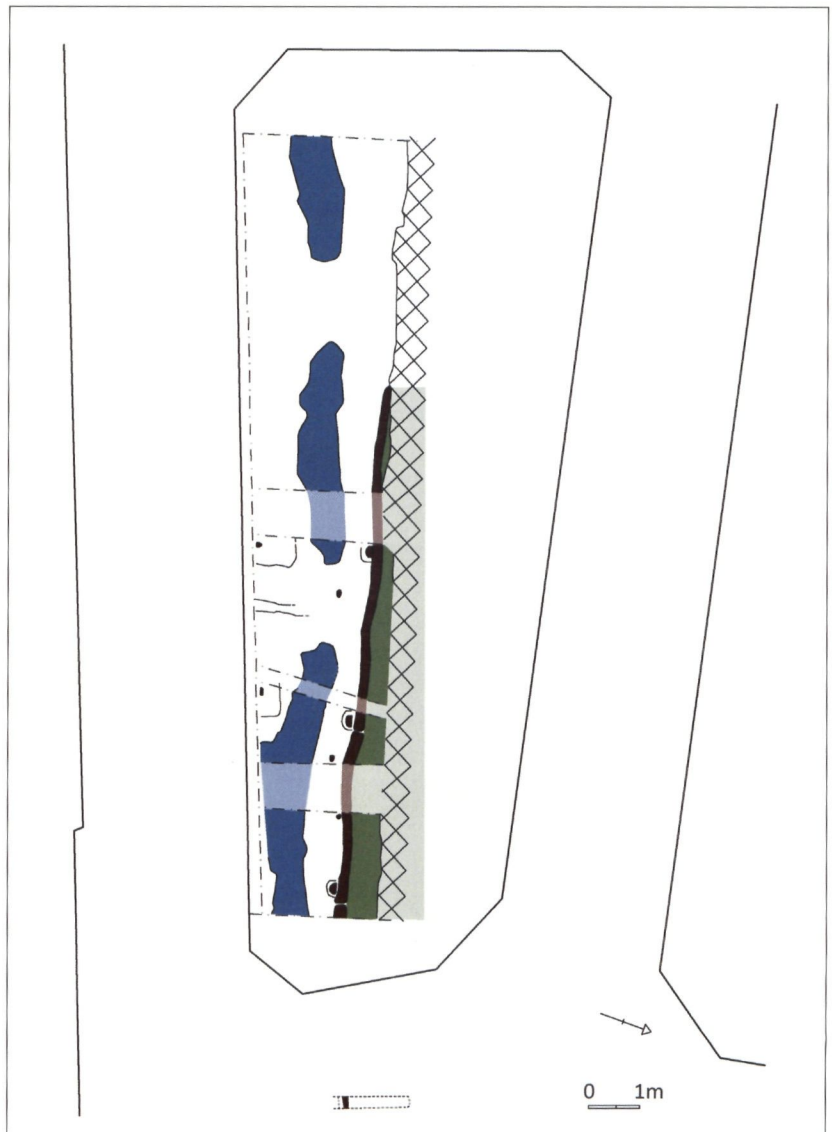
Anoniem schilderij van het eerste beleg van Aalst in 1658 door de Franse maarschalk Turenne. Na een tweede belegering in 1667 beval hij de verdedigingsmuren te slopen en de walgrachten te dempen
(©Stedelijk Museum Aalst)

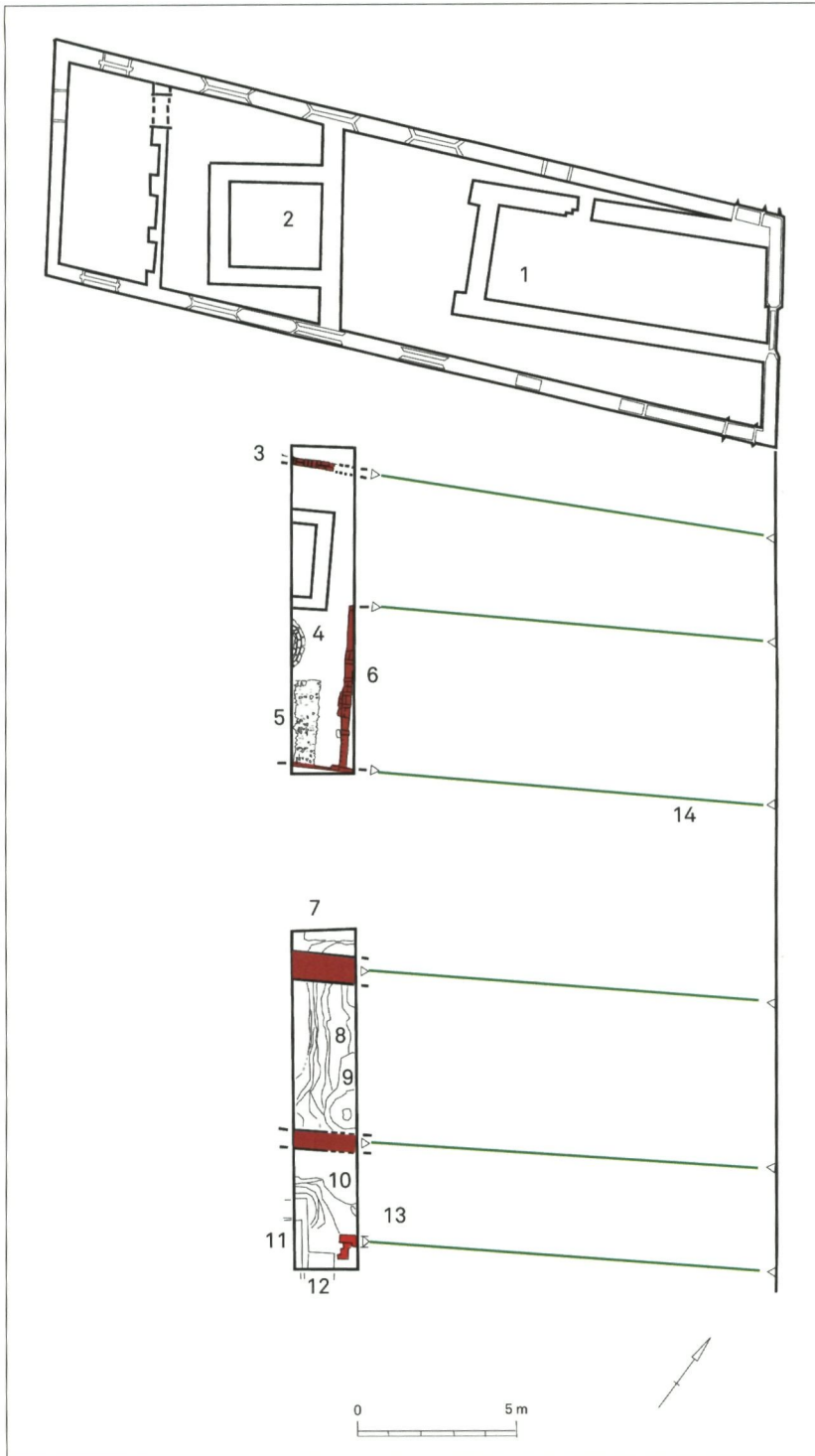
Opgravingsplan van de oudste fase van de 12de-eeuwse weg onder het Sint-Martensplein die naar het Zelhof leidde met: eikenhouten balken en palen die de weg afzomen (bruin), een restant van het stenen wegdek (groen), grachten met erftoegangen langsheen de weg (blauw), en versterking door riolering (gearceerd)

bestuurlijk centrum op dat moment en kan de datering van deze aanleg beschouwd worden als een *terminus post quem* voor de stadsuitbreiding (107). Het tijdstip wijst mogelijk op een verband met het uitsterven van het huis van Aalst na de dood van Diederik in 1166 en de overdracht van zijn bezittingen aan de Vlaamse graaf Filips van de Elzas, die een grote ijver aan de dag legde om zijn bestuursadministratie te hervormen (108). De tweede stadsuitleg betekende bijna een vertienvoudiging van de oppervlakte binnen de muren (van 6,5 ha tot meer dan 50 ha). De nieuwe stadswal, die ook een deel aan de rechteroever van de Dender omvatte, had een lengte van ongeveer 4 km. De wallen en grachten domineerden het uitzicht van de stad tot in de 17de eeuw. Na de inname van Aalst door de troepen van maarschalk Turenne in 1667 werden de versterkingen ontmanteld (109). De laatmiddeleeuwse omwalling heeft echter een stevige stempel gedrukt op de vormgeving van de stad, die tot op heden nog zeer goed in het stratenplan (en de benaming van de straten) merkbaar is.

Percelering, erforganisatie en bebouwing

De sterke bevolkingsaanwas gedurende de late 11de en de 12de eeuw (110) zorgde voor een grote druk op de beschikbare ruimte in de eerste omwalde stad. Informatie over de afmetingen van de kavels uit die periode is nauwelijks aanwezig. Op basis van de erf-toegangen in de 12de-eeuwse gracht langsheen de verharde weg op het Sint-Martensplein kan daar een

De opgegraven muurresten langsheen de Kattestraat geprojecteerd op het moderne kadaster met:

- de eerste kapel uit 1368 (1),
- de vergrootte kapel uit 1470 (2),
- bakstenen muren (3, 6 en 13),
- 16de-eeuwse waterput (4),
- kassei van binnenplaats (5),
- 14de-eeuwse kuilen met verbrande leem (7),
- grote 13de-eeuwse leemwinningskuil (8),
- oven (9),
- 13de-eeuwse beerkuil (10),
- 18de-19de-eeuwse beerputten (11-12)
- en de moderne perceelsgrenzen (14)

perceelsbreedte tussen de 6 en 8 meter berekend worden. Verdere informatie ontbreekt echter. Maar het is duidelijk dat in die periode in Aalst reeds een typisch stedelijk landschap aanwezig was, gekenmerkt door lange, smalle kavels. Uit de beperkte opgravingsgegevens en uit de vergelijking met het moderne kadaster blijkt dat het merendeel van de gronden in de tweede stadsuitleg rond 1200 op dezelfde manier verkaveld werden, waarschijnlijk rekening houdend met een toekomstige gestage bevolkingsgroei en een toenemende druk op de bouwoppervlakte, die er echter vóór de 19de eeuw nooit is gekomen.

Pentekening (ca. 1620), uitgegeven door Romaan De Visschere, met een beeld van de huizen aan de noordkant van de Grote Markt
(©Stadsarchief Aalst)

Op basis van de opgegraven laat- en postmiddeleeuwse muurrestanten aan de Kattestraat blijkt dat de laatmiddeleeuwse percelering perfect overeenstemt met het moderne kadaster. Van de zes kavellen ten zuiden van de 14de-eeuwse Heilige Geestkapel zijn er vier met een breedte die schommelt tussen 5 en 6 meter, en twee met een breedte rond 3,25 meter. Deze smalle kavellen gaan mogelijk oorspronkelijk terug op een doorgangsweg naar de achtererven. De bebouwing reikte tot 12 à 14 meter van de straatkant. Deze maten blijken vrij courant te zijn in Aalst. De meetbare plattegronden en/of erfafbakeningen van de bewoning aan de vroegere Veemarkt (nu Hopmarkt) wijzen steeds in de richting van kavellen met een breedte van ongeveer 5 meter. De grote regelmaat in de afmetingen doet zelfs vermoeden dat bij de verkaveling van de landbouwgronden een regelmatig grid van kavellen met een breedte van ongeveer 5 meter gehanteerd werd. De diepte van de kavellen kon enkel gemeten worden aan de hand van de bewoningsresten op de noordoostelijke hoekpercelen, waar een lengte van om en bij de 16 meter vastgesteld werd. Op de Grote Markt lijkt de oorspronkelijke percelering minder regelmatig en gemiddeld beduidend breder en dieper (111). Ook daar waren echter smallere kavellen, de smalste slechts 4 meter breed, maar met minstens 24 meter wel opvallend lang. Uit de analyse van de oudste archeologische sporen blijkt wel dat die smalle kavellen, die kunnen vastgesteld worden voor de 15de-16de eeuw, mogelijk latere mutaties zijn en dat de percelen hier oorspronkelijk ten dele anders afgelijnd waren (112).

De erforganisatie op de kavellen in de laatmiddeleeuwse stad lijkt reeds bij aanvang te hebben vast-

gelegen. Zowel in de Kattestraat als aan de Grote Markt blijkt uit de positie van de beerputten dat van bij de vroegste bewoning een bepaalde zone achteraan het erf voor dergelijke voorzieningen voorbehouden was. Aan de Grote Markt gaan de vijf oudste beerkuilen terug tot de late 12de eeuw (113), in de Kattestraat tot de tweede helft van de 13de eeuw. Op beide locaties zijn op geregelde tijdstippen in de daaropvolgende eeuwen jongere beerkuilen of gemetste beerputten op dezelfde plaats aangelegd, respectievelijk tot in de 16de en de vroege 19de eeuw. Ook de grootte van de huizen, de plaatsing van haarden of de positionering van binnenmuren volgde vaak eeuwen hetzelfde patroon. Enkel de overgang van lemen huizen met centrale haard naar huizen (in vakwerk of baksteen) met een stenen muurhaard bracht hierin veranderingen teweeg. De grote stadsbrand van 1360 (114), waarvan ongeveer op elk perceel binnen de laatmiddeleeuwse stad sporen zijn aangetroffen, markeert de belangrijkste overgang tussen beide huistypes. De weinige opgegraven huisrestanten die dateren uit de periode van de late 12de tot het midden van de 14de eeuw, zijn vooral afkomstig van lemen huizen met centrale

haard. Vele tientallen 14de-eeuwse kuilen bevatten bijna uitsluitend de verbrande restanten van lemen wanden. Opvallend is de totale afwezigheid van paalkuilen, ook in zones waar restanten van haarden en leemvloeren duiden op de aanwezigheid van een woning. Dit wijst op het gebruik van liggers of een voetplaat als basis voor de houtbouw, een bouwwijze die maar uitzonderlijk sporen in de bodem nalaat (115). Een constructie waarbij de stijlen van de wand en het vlechtwerk rusten op een doorlopende voetplaat is kenmerkend voor vakwerkbouw (116). Dit wijst er op dat de huizen uit de 13de en de 14de eeuw reeds van het vakwerkbouwtype met lemen wanden waren. Uit de opgravingsresultaten op de Hopmarkt, de Kattestraat en de Nieuwstraat blijkt duidelijk dat de afgebrande woningen in de 14de eeuw werden heropgericht in baksteen of in vakwerk. Er zijn bewijzen van vakwerkbouw uit de (late) 14de eeuw op een stenen fundering en op poeren (blokken in natuur- of baksteen die als basis fungeerden). De vondst op de Hopmarkt van een schijnbaar geïsoleerde bakstenen fundering van een muurhaard wijst op de aanwezigheid van een lemen vakwerkbouw op doorlopende voetplaten in hout,

1	2
	3

1. Op een achtererf in de Kattestraat bleef de locatie van de beerputten gedurende ongeveer 600 jaar min of meer dezelfde. Vooraan een beerkuil uit de 13de eeuw met daarachter de bakstenen muurresten van drie beerputten daterend van de 16de tot de vroege 19de eeuw
2. Op de Hopmarkt bevonden zich middeleeuwse woonsporen tussen de restanten van het karmelietenklooster. Centraal zijn twee 14de-eeuwse vierkante kuilen met verbrande leembrokken duidelijk zichtbaar. Links daarvan een lijn van 5 natuurstenen poeren, afkomstig van een vakwerkbouw
3. Schijnbaar geïsoleerde centrale haarden, zoals hier onder de Hopmarkt, wijzen op de aanwezigheid van vakwerkbouw op liggers
(foto Onroerend Erfgoed)

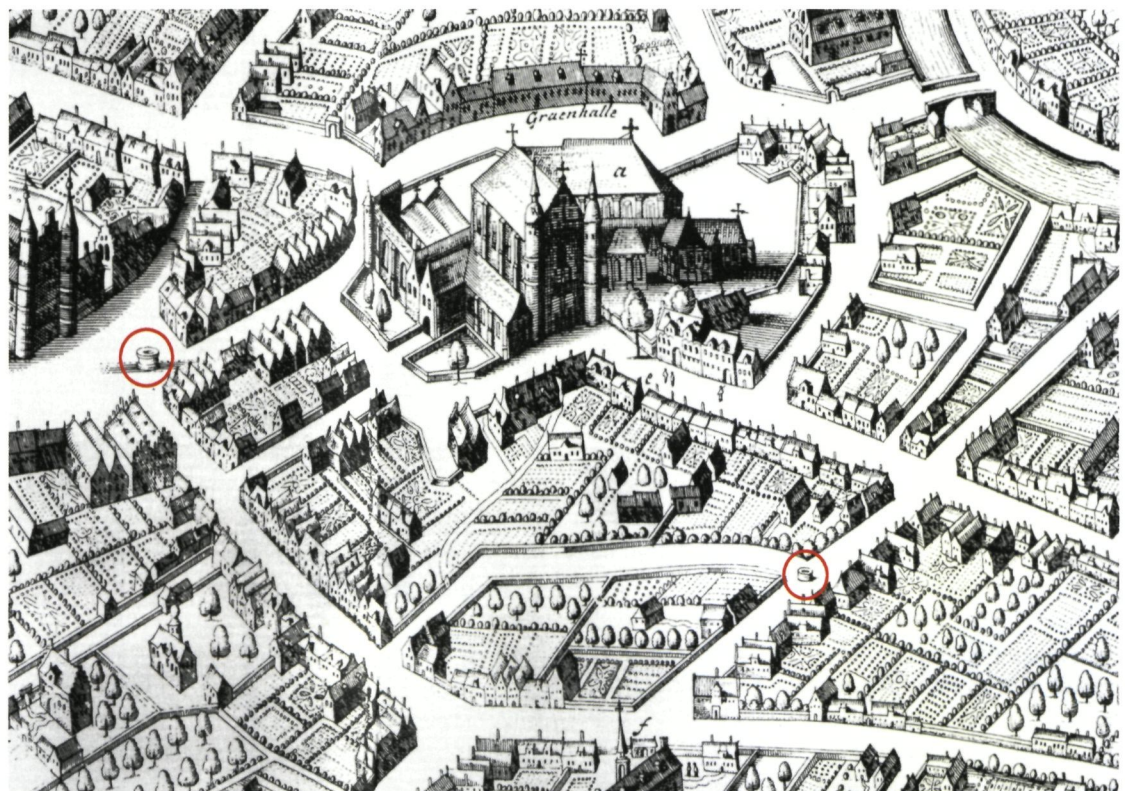

Laatste houten gevel in de
Molenstraat
(©KIK)

Tonwaterput op de Hopmarkt.
De ton kon op basis van dendro-
chronologisch onderzoek op de
duigen gedateerd worden tussen
1332 en 1353
(foto Onroerend Erfgoed)

Lemen vloer en hardvloer
in een 15de-eeuwse woning
op de Oude Vismarkt
(foto Onroerend Erfgoed)

Op het stadsplan van Sanderus
zijn twee grote openbare water-
putten duidelijk afgebeeld.
Zowel die op de Grote Markt
als die in de Klapstraat zijn nog
ondergronds aanwezig

maar met een stenen muurhaard. Er zijn op die plek geen bewijzen gevonden van volledig stenen huizen. Het gebruik van lemen vloeren blijft in alle huistypes zeker nog tot in de 16de eeuw algemeen (117).

Grachten als erfafbakening of perceelsscheiding lijken in de volle middeleeuwen algemeen gebruikelijk. Zoals reeds besproken zijn te Aalst voorbeelden gekend uit de 11de en de 12de eeuw. In de 13de-eeuwse stad komen perceelstrachten echter niet meer voor, waarschijnlijk ondermeer als het gevolg van een rationeler gebruik van de oppervlakte. Erfscheidings bestonden vanaf dan vooral uit palen met vlechtwerk of uit muurtjes in baksteen.

Tenslotte kan nog gewezen worden op het beperkte aantal waterputten dat tot nu toe op woonerven in Aalst is opgegraven. Kon de afwezigheid van een waterput bij de meeste opgravingen nog mogelijks geweten worden aan de beperkte onderzochte oppervlakte, het onderzoek van een volledig woonblok op de Hopmarkt maakte duidelijk dat er meer aan de hand is. Geen enkele van de woonerven die aan de zuidzijde van de vroegere Veemarkt waren gelegen, had een waterput. Er is op een totale oppervlakte van ongeveer 3000 m slechts één waterput uit de 14de eeuw opgegraven; een tonput gelegen op een achtererf dat minstens 35 meter van de straatzijde verwijderd was (118). Hetzelfde geldt min of meer voor twee grote bakstenen putten, die waarschijnlijk uit de 15de eeuw stammen (119). Beide stenen putten zijn met een diameter van meer dan 2 meter ook te groot om als gewone put voor huishoudelijk gebruik bedoeld te zijn. Mogelijk dienden ze voor de waterbevoorrading bij ambachtelijke activiteiten, wat trouwens ook een verklaring kan zijn voor de ligging van de tonwaterput, zo ver van de woonhuizen. De aanvoer van water voor huishoudelijk gebruik gebeurde waarschijnlijk vooral via de openbare waterputten, waarvan er verschillende op de pleinen in de stad gesitueerd waren. Twee daarvan, die onder meer op het 17de-eeuwse stadsplan van Sanderus afgebeeld staan, zijn bij werkzaamheden aangetroffen en gedocumenteerd, de ene in 1994 bij de heraanleg van de Grote Markt, de andere bij de verbouwingswerken van de 18de-eeuwse vleugel van het Sint-Jozefscollege in 2009, op de rooilijn met de Klapstraat.

De stadsontwikkeling van Aalst in regionaal perspectief

In de literatuur over de opkomst en de ontwikkeling van de steden in Vlaanderen komen de kleine steden nauwelijks of niet aan bod (120). Het is in de huidige stand van onderzoek dan ook niet mogelijk het ontstaan en de evolutie van Aalst op een

adequate wijze te vergelijken met die van andere kleine Vlaamse steden. Gezien de bijzondere positie in het graafschap – als grensstad van Rijks-Vlaanderen – is een vergelijking met de wordingsgeschiedenis van de overige Dendersteden Dendermonde, Ninove en Geraardsbergen echter van belang (121). Op deze manier kunnen de gezamenlijke en de specifieke elementen in hun stadswording onderscheiden worden, wat de mogelijkheid biedt om het gewicht te onderzoeken van de verschillende bepalende factoren hierbij, zoals de ligging aan de Dender – als handelsweg en als rijksgrens – de aanwezigheid van een oud domein en van een groot landbouwareaal, de inplanting van een *castrum*, de politieke en militaire omstandigheden, enzovoort. Momenteel zijn er voor deze Dendersteden echter enkel verspreide historische en/of archeologische gegevens voorhanden. Zo weten we voor Dendermonde dat de kern gegroeid is rond een burcht met voorburcht en kapel, op de huidige Grote Markt (122). De omschakeling van voorburcht naar prestedelijke kern, met opgave van de kapel, situeert zich in de 11de en 12de eeuw. Een tweede groeipool situeerde zich rondom de Onze-Lieve-Vrouwkerk. Over de eerste stedelijke omwalling zijn er momenteel geen gegevens bekend, maar ze dateert vermoedelijk uit de 12de eeuw, zeker vóór 1190 (123). Voor Ninove en Geraardsbergen kan momenteel enkel op historische en topografische gegevens worden teruggevallen. In Ninove is er een ruimtelijke breuk tussen enerzijds de vroegmiddeleeuwse nederzetting *villa Neonifio* en de latere parochie van *Nederwic*, en anderzijds de stedelijke kern van Ninove die zich in de buurt van de burcht ontwikkeld heeft, aan de kruising van de Dender met de belangrijke landweg tussen Oudenaarde en Brussel (124). Ook in Geraardsbergen is er een ruimtelijke breuk tussen de oude nederzetting Hunnegem en de eerste stedelijke kern, die officieel door graaf Boudewijn VI in 1068 is gesticht op zijn *allodium*, ook al zou er in het midden van de 11de eeuw al bewoning geweest zijn (125).

Net als de Dendersteden Ninove en Dendermonde is het ontstaan van het stedelijke Aalst te situeren in een derde fase van stadswording in Vlaanderen, zoals beschreven door historicus Adriaan Verhulst (126). De twee oudere fasen dateren uit de 8ste tot de 10de eeuw, wanneer handelscentra ontstaan die zich tot steden ontwikkelen, in een eerste fase in de nabijheid van machtscentra zoals grote abdijen, grote koninklijke of adellijke domeinen en bisschoppelijke residenties (bijvoorbeeld Gent of Doornik), en in een tweede fase rond feodale kastelen (zoals Brugge of Douai). In de 11de eeuw gaan zich dan in een derde fase een reeks handelsnederzettingen ontwikkelen die op korte tijd een zeer sterke groei kennen, zoals Ieper en Rijsel.

De ontwikkeling van Aalst speelt zich af in dezelfde periode of kort daarna, en is ten dele ermee vergelijkbaar, ook al kent ze een andere dynamiek. Zowel Rijsel als Ieper zijn ontstaan aan de voet van een kasteel en een groot landbouwdomein (127), zoals Aalst, ook al ging het bij deze laatste niet om grafelijke eigendommen. De situatie van Ieper bij het begin van de stadswording is zelfs opvallend vergelijkbaar met die van Aalst, met de aanwezigheid van een zaalhof (zelhof), een Sint-Martinuskerk, een castrale motte en een Vismarkt.

Tenslotte moeten nog enkele bedenkingen worden gemaakt bij de opvallende gelijkenis tussen de eerste stadsomwalling van Aalst en de oudste verdedigingswal rond de *portus* van Gent. Zowel de vorm van de omwalling, de afmetingen van de gracht als de omtrek en het omwalde oppervlak zijn quasi identiek (128). Ook de Antwerpse *vicus* had een sterk vergelijkbare verdediging. Beide voorbeelden dateren echter uit de late 9de of de 10de eeuw en zijn dus 100 tot 150 jaar ouder dan de Aalsterse versterking. Een verklaring kan liggen in het feit dat in de tweede helft van de 11de eeuw nog niet veel steden in Vlaanderen versterkt waren (129). Gent was bij de aanleg van de Aalsterse omwalling misschien één van de weinige gekende voorbeelden van stadsversterking, zeker in de directe nabijheid, dat kon dienen als model. Ook de positie van de heren van Aalst, die vóór 1047 als voogden van de Sint-Pietersabdij nog als 'van Gent' gekend stonden (130), kan hiermee verband houden. De schaarse

archeologische gegevens wijzen er echter op dat de Gentse walgracht al vanaf het midden van de 10de eeuw buiten functie geraakt was, wat bovenstaande hypothese lijkt tegen te spreken (131). Maar ook al was hij niet meer functioneel, verschillende voorbeelden tonen aan dat restanten van oude omwallingen nog eeuwen in het middeleeuwse stadsbeeld zichtbaar konden blijven (132). Hoe het ook zij, de gelijkenis tussen deze omwallingen is onmiskenbaar.

Besluit

Deze studie over de stadswording van Aalst is de eerste in zijn soort, aangezien het multi-disciplinaire onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van kleine steden in Vlaanderen om allerlei redenen tot nu toe steeds wat verwaarloosd geweest is (133). Dit onderzoek toont aan dat het samenbrengen van archeologische, historische en cartografische gegevens het mogelijk maakt een beeld te schetsen van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad en te wijzen op de rol die de kleine steden reeds vroeg speelden in het verstedelijkingsproces in het graafschap Vlaanderen.

De mechanismen die de stimulans vormden voor de stadswording van Aalst zijn meervoudig. De basisvoorwaarden waren aanwezig, zoals een reeds bestaand vroegmiddeleeuws domein van lokaal belang met een meer dan gemiddeld grote kouter, en een gunstige geografische ligging aan de kruising van een belangrijke water- en landweg.

De politieke situatie in het midden van de 11de eeuw (met het plotse belang van de plek als grensnederzetting en bestuurscentrum van Rijks-Vlaanderen), de macht en het belang van de lokale heer en de inplanting van zijn residentie en kasteel, vormden, gecombineerd met de gunstige economische en demografische omstandigheden van die tijd, belangrijke stimuli voor de stadswording. De snelle evolutie die daar op volgde kreeg zijn definitieve beslag door de politieke gebeurtenissen na de moord op Karel de Goede in 1127 en de belangrijke rol die de heren van Aalst daarin speelden. De toekenning van stadsrechten in het midden van de 12de eeuw vormde de bekroning van de Aalsterse stadswording. Met de bouw van een tweede stadsomwalling omstreeks 1200 lag het stadsplan vast voor vele eeuwen. Het hele proces van stadswording en stadsontwikkeling lijkt in Aalst dan ook nog geen 200 jaar geduurd te hebben.

De resultaten van deze studie beantwoorden een reeks vragen rond de problematiek van de totstandkoming van de stedelijke vorm, zoals geformuleerd door Boerefijn (134). Hij wijst onder meer op het hardnekkige vooroordeel dat de

In 2000 werden de restanten vrijgelegd van de stenen weg die naar het Zelhof leidde. Op de achtergrond de Sint-Martinuskerk
(foto Onroerend Erfgoed)

middeleeuwse steden organisch gegroeid zijn, zonder enige planning, waarbij de onregelmatige en/of gebogen lijnen beschouwd worden als de typische uiting van ruimtelijke wanorde (135). De gegevens uit Aalst bewijzen net het omgekeerde: ongeveer alle gebogen lijnen in de stadsplattegrond zijn het gevolg van planmatige, grote infrastructuurwerken, terwijl de oriëntatie van de meeste rechte lijnen zijn oorsprong kent in het middeleeuwse prestedelijke landschap (136). Maar ook de structuur van dit prestedelijk landschap is een uiting van organisatie en planning. De inertie van structuren, vaak met een prestedelijke oorsprong, is een steeds weerkerend element dat sterk bepalend was in de totstandkoming van de stedelijke vorm. Dit blijkt zowel uit oude perceel- en wegstructuren als uit de invloed van de inplanting van de (wal)grachten.

Een dergelijke synthese levert uiteindelijk een *status quaestionis* op over de stadswording en brengt tegelijk talrijke kennislacunes aan het licht. Specifiek voor de Aalsterse stadswording stellen zich nog de meeste vragen rond de inplanting, de ruimtelijke structuur en de ontwikkeling van het oorspronkelijke domein, de *villa Alost*, en zijn verschillende onderdelen (Zelhof, kerk, markt, wegen) en hun invloed op de vormgeving van de oudste stedelijke ruimte.

Hopelijk kan deze studie een stimulans vormen om vanuit historische hoek het ontstaan en de ontwikkeling van kleine steden in Vlaanderen in een algemeen onderzoekskader en een breder perspectief te plaatsen, en ze aldus de aandacht te geven die ze verdienen.

Koen De Groote is als archeoloog en historicus verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed. Tussen 1993 en 2010 leidde hij een 20-tal projecten in Aalst.

Eindnoten

- (1) VERHAEGHE F., *Twee zijden van één verleden. Geschiedenis en archeologie: beschouwingen omtrent theorie, methode en praktijk, in Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988* (Historische uitgaven reeks in-8 83), Brussel, 1990, p. 501-559; BORGER G., *Inleiding, in RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 2005, p. 9-13; RENES H., *De stad in het landschap*, in RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), *op. cit.*, p. 15-46.
- (2) De noodzaak en de problematieken rond volwaardig interdisciplinair historisch en archeologisch onderzoek zijn recent nog uitgebreid aangekaart in DE BOER D., *Op naar Gonzo. (Stads-)Archeologie gezien door de ogen van een historicus* (C.J.C. Reuvsenslezing 23), Amsterdam, 2011.
- (3) VERHAEGHE F., *op. cit.*
- (4) *Ibidem*, p. 550-552.
- (5) RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), *op. cit.*
- (6) Vele van de hier gepresenteerde gegevens, waarvan nog vele ongepubliceerd, zijn het resultaat van recent onderzoek waarbij vele personen systematisch betrokken zijn: Jan Moens en Vera Ameels (archeologie, Onroerend Erfgoed (OE)), Wouter De Maeyer en Bart Cherreté (archeologie, Solva), Anton Ervynck en An Lentacker (archeozoölogie, OE), Wim Van Neer (archeozoölogie, KBIN), Brigitte Cooremans en Koen Deforce (archeobotanie, OE), Kristof Hanecca (dendrochronologie, OE), Wilfried Vernaeve (archiefontoerzoek), Johan Van Laecke (topografie, OE), Frans De Buyser (muntterminatie, OE).
- (7) DE POTTER F. en BROECKAERT J., *De geschiedenis der stad Aalst, voorgegaan van eene historische schets van 't voormalige Land van Aalst, 4 delen* (Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, zevende reeks), Gent, 1873-75 (heruitgave 1988, Roeselare).
- (8) DE POTTER F. en BROECKAERT J., *op. cit.*, deel I, p. 89 en 103.
- (9) VAN NUFFEL P., *De voormalige omvang der stad Aalst*, Gent, 1918.
- (10) VAN DER HEYDEN A., *Geschiedenis der Stad Aalst. Oorsprong en naam der stad, eerste deel*, Aalst, 1945.
- (11) *Ibidem*, p. 5.
- (12) COURTEAUX F., *Proeve tot verklaring der wordingsgeschiedenis van Aalst*, in *Het Land van Aalst*, jg. V, 1953, p. 190-196.
- (13) CALLEBAUT D., *De topografische groei van Aalst of hoe een Zelhof een gebastioneerde stad werd*, in *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens* (Archaeologia Belgica 255), Brussel, 1983a, p. 227-249.
- (14) CALLEBAUT D., *Het Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal te Aalst*, in *Conspectus MCMLXXXII* (Archaeologia Belgica 253), Brussel, 1983b, p. 91-95.
- (15) Voor een overzicht van hun activiteiten zie CALLEBAUT D., COOREMANS B., DE GROOTE K. e.a., *Aalst, Archeologie en Archief* (Herlevend Verleden 2), Zellik-Aalst, 1994.
- (16) PIETERS M., COOREMANS B., ERVYNCK A. en VAN NEER W., *Van akkerland tot Heilige Geestkapel. Een kijk op de evolutie van de bewoningsgeschiedenis in de Kattestraat te Aalst*, in *Archeologie in Vlaanderen*, jg. III-1993, 1994, p. 299-329.
- (17) BARTHOLOMIEUX B. en CHERRETTÉ B., *Aalst-Vredeplein. Onderzoek naar de laatmiddeleeuwse stadsomwalling* (SOLVA Archeologie-rapport 9), in voorbereiding; DE MAEYER W., KLINKENBORG S., VAN CAUWENBERGH S., Taelman E. en CHERRETTÉ B., *Het archeologisch onderzoek op de Werfte Aalst (Oost-Vlaanderen)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 35, 2012, p. 122-125; DE MAEYER W., VAN CAUWENBERGH S., KLINKENBORG S., Taelman E. en CHERRETTÉ B., *Het archeologisch onderzoek op de Hopmarkt te Aalst (Oost-Vlaanderen)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 35, 2012, p. 126-129.
- (18) DE GROOTE K., *Van prestedelijke nederzetting tot omwalde stad. Archeologie van de Aalsterse stadsontwikkeling*, in *Het Land van Aalst*, jg. LII-2, 2000, p. 234-252; DE GROOTE K., *Acht jaar stadskernonderzoek in Aalst. Problematiek en resultaten*, in *VOBOV-info*, jg. 52, nr. 2, 2000, p. 56-62.
- (19) DE GROOTE K., *The contribution of archaeological sources to the research of the formation of towns. The example of Aalst, a border town in the county of Flanders*, in DE GROOTE K., TYS D. en PIETERS M. (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe* (Relicta Monografieën 4), Brussel, 2010, p. 249-266. Dit artikel is een aangepaste, verbeterde en uitgebreide Nederlandstalige versie van de oorspronkelijke tekst uit 2007 en geactualiseerd met een aantal belangwekkende vondsten uit de periode 2008-2011.
- (20) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 239-240.
- (21) HAERS VAN DER MEULEN A., *Toponymie van Aalst tot het einde der 15de eeuw* (onuitg. lic. verh.), K.U.Leuven, 1961, p. 1.
- (22) VERHULST A., *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Gent, 1995, p. 118-119.
- (23) *Gotisch alhs, Oudengels ealh = heiligdom*: GYSSELING M., *Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen*, in *Naamkunde*, jg. 10, nr. 1-2, 1978, p. 6. De term 'Belgisch' is de naam die taalkundige Maurice Gyssling gaf aan een Indo-Europese taal die in Noord-Frankrijk, België, Nederland en Noordwest-Duitsland gesproken werd en die noch Germaans, noch Keltisch was.

In 1997 werd op het tracé van een gaspijpleiding een kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd ter hoogte van het Hof ter Wilgen in Erembodegem (foto Onroerend Erfgoed)

- (24) PIETERS M., *Romeinse aanwezigheid in Erpe-Mere: een overzicht*, in *VOBOV-info*, jg. 30, nr. 2, 1988, p. 23-27.
- (25) Ongepubliceerd onderzoek VIOE in samenwerking met de provincie Oost-Vlaanderen.
- (26) VERBRUGGE A., DE GRAEVE A., MONSIEUR P. en CHERRETTÉ B., *Romeinse crematiegraven uit het gebied tussen Schelde en Dender doorgezicht: enkele voorbeelden uit rurale contexten te Sint-Maria-Lierde (gem. Lierde) en Erembodegem (gem. Aalst)*, in *Signa*, jg. 1, 2012, p. 159.
- (27) DE GROOTE K., *Erpe* (Archeologisch Inventaris Vlaanderen X), Gent, 1988, p. 26; SERGANT J., *Steentijdvondsten in de regio Aalst (Oost-Vlaanderen en Brabant, België)*. Inventaris en geografische analyse (Archeologische Inventaris Vlaanderen Buitengewone Reeks 8), Gent, 2004, p. 45-46.
- (28) VANMOERKERKE J., *Epipaleolithicum onder het Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal te Aalst*, in *Conspectus MCMLXXXII* (Archeologia Belgica 253), Brussel, 1983 p. 14-16.
- (29) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 237.
- (30) DE GROOTE K., DE MAEYER W., MOENS J. en DE BLOCK A., *Het archeologisch onderzoek op de Hopmarkt te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archeologia Mediaevalis*, jg. 29, 2006, p. 48.
- (31) DE GROOTE K. en MOENS J., *De oudste stadsversterking van Aalst (prov. Oost-Vlaanderen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, jg. IV-1994, 1995, p. 138-141; DE GROOTE K., AMEELS V., MOENS J. en DEBONNE V., *Archeologisch onderzoek te Aalst - Sint-Jozefscollege (prov. Oost-Vlaanderen) 2009-2010* (Intern Rapport VIOE), Brussel, 2010.
- (32) DE GROOTE K. en MOENS J., *Buiten de Kapellepoort van de stad Aalst. Archeologisch onderzoek in de Albert Liénartstraat (O.-Vl.)*, in *Archeologia Mediaevalis*, jg. 30, 2007, p. 44-45.
- (33) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 238.
- (34) LAISNEZ K. en VANHOLME N., *Archeologische opgraving: Kattestraat - Aalst (prov. Oost-Vlaanderen)*. Basisrapport, Ingelmunster, 2012, p. 27-29.
- (35) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 230-231.
- (36) De abdij van Lobbes bezat binnen de *Villa Alost* enkel een hof in eigen beheer, en dus was niet het hele grootdomein eigendom van de abdij, zoals deze tekst vroeger ten onrechte geïnterpreteerd werd: VAN DE PERRE D., *De stedenbouwkundige ontwikkeling van Aalst, Ninove en Geraardsbergen tot 1500. Een vergelijkende studie*, in *Het Land van Aalst*, jg. LXIII, nr. 1, 2011, p. 40. Dit hof lag waarschijnlijk in de nabijheid van de Sint-Ursmaruskapel.
- (37) Voor een volledige argumentatie, zie CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 231-232.
- (38) BERINGS G., *Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation*, in *Revue du Nord*, jg. LXIX, 1986, p. 439-442.
- (39) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 232-233.
- (40) VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 40-42.
- (41) Het gaat om acht opgravingen tussen 1982 en 2004: DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 238-240; DE GROOTE K., MOENS J. en AMEELS V., *Aan de oever van de Dender.*

- Onderzoek in de Stooftstraat te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archeologia Mediaevalis*, jg. 28, 2005, p. 104-105.
- (42) DE GROOTE K., *op. cit.* 2000, p. 239 en 246.
- (43) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 233-234.
- (44) VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 43-45.
- (45) DE GROOTE K., DE BUYSER F., HUYSMAN N. en MOENS J., *Een 6de-eeuwse solidus uit Aalst*, in ROGGE M. en BEECKMANS L. (ed.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Zottegem, 1994, p. 115.
- (46) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995, p. 141 en fig. 62: 48.
- (47) DE GROOTE K., AMEELS V., MOENS J. en DEBONNE V., *op. cit.*, p. 6-12; DE GROOTE K., MOENS J. en AMEELS V., *Verzegeld door de eerste stadswal. Merovingische nederzettingssporen onder de speelplaats van het Sint-Jozefscollege te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archeologia Mediaevalis*, jg. 33, 2010, p. 43-47.
- (48) Zie ook de opmerkingen hieromtrent bij VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 40-46.
- (49) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 239.
- (50) Uitgevoerd in 2001 door het KIK, o.l.v. M. Van Strydonck. Date KIA-13570: 1095±25 BP: 95,4% confidence 890AD(1.00) 1000AD, 68.2% confidence 895AD(0.44)-920AD, 955AD(0.56)-985AD.
- (51) Voor een overzicht van de verschillende hypothesen over zijn oorsprong zie VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 43-45.
- (52) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995, p. 137.
- (53) DE GROOTE K., AMEELS V., MOENS J. en DEBONNE V., *op. cit.*, p. 13.
- (54) DEVOS Y., *'Sint-Jozefscollege' (Aalst): Archaeopedological Study, Campaign 2009. Soil micromorphological study*, Bruxelles, 2012, p. 39-40, 44-45.
- (55) DE GROOTE K., AMEELS V., MOENS J. en DEBONNE V., *op. cit.*, p. 13.
- (56) DEVOS, *op. cit.*, p. 39, 44.
- (57) DE GROOTE K., DE MAEYER W., MOENS J. en DE BLOCK A., *op. cit.*, p. 48.
- (58) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 2000, p. 137-141, fig. 62: 27-28, 47.
- (59) VERHULST A. en BLOK D.P., *De agrarische nederzettingen, in Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 1*, Haarlem, 1981, p. 156-157; VERHULST A., *op. cit.*, 1995, p. 121-126.
- (60) 1248: *cultura de Alost*; 1400, 1431: *aelster coutere*: HAERS VAN DER MEULEN, *op. cit.*, p. 1.
- (61) BONENFANT P.P., *L'origine des villes brabançonnes et la 'route' de Bruges à Cologne*, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, jg. 31, 1953, p. 410-414.
- (62) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 229-230; DE GROOTE K., *op. cit.*, 1988, p. 37 en de daar vermelde literatuur.
- (63) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 246; DE GROOTE K., MOENS J. en DE BLOCK A., *Een 12de-eeuwse stenen weg onder het Sint-Martensplein te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archeologia Mediaevalis*, jg. 24, 2001, p. 81-83.
- (64) RUTTE R., *Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswor- ding in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw*, in RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), *op. cit.*, p. 143-146. Zie ook VERHULST A., *The rise of cities in North-Western Europe*, Cambridge, 1999, p. 113-118.
- (65) KOCH A.C.F., *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 1*, Haarlem, 1981, 376-377.
- (66) WARLOP E., *The Flemish Nobility before 1300*, 1975, Kortrijk, p. 46, 145-146; CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 241-242; VAN KERREBROECK A., *Het land en de heeren van Aalst in de XIe en XIIe eeuw* (onuitg. lic. verh.), Rijksuniversiteit Gent, 1939-40.
- (67) KOCH A.C.F., *Het land tussen Schelde en Dender voor de inlij- ving bij Vlaanderen*, in *Handelingen van de Geschied- en Oud- heidkundige Kring van Oudenaarde*, Feestnummer, 1956, 57-64.
- (68) WARLOP E., *op. cit.*, p. 46, 80; KOCH A.C.F., *op. cit.*, 1956, p. 63-64; VAN KERREBROECK A., *op. cit.*, p. 11.
- (69) VAN KERREBROECK A., *op. cit.*, p. 11-21, 42-43, 48-55.
- (70) Talrijke verwijzingen naar hun allodiaal bezit zijn te vinden bij TEMMERMAN W., *De heren of graven van Aalst en hun castrum*, in *Mededelingen VVAK*, jg. 27, nr. 4, 2000, p. 82-93. Zie ook THOEN E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Mo- derne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*

(eind 13de-eerste helft 16de eeuw), Band 1 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 90), Gent, 1988, p. 395-396.

- (71) Alodiaal bezit door usurpatie van eigendommen van de Sint-Pietersabdij is echter zeker niet uitgesloten, zie THOEN E., *op. cit.*, p. 401-402.
- (72) Rond het gebruik en het tijdstip van het begrip *pares* zie WARLOP, *op. cit.*, p. 136-155.
- (73) KOCH A.C.L., *op. cit.*, 1956; THOEN E., *op. cit.*, p. 386-388.
- (74) DE HEMPTINNE T., *Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns 1070-1244*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem, 1982, p. 379.
- (75) WARLOP E., *op. cit.*, p. 156.
- (76) THOEN E., *op. cit.*, p. 395; VAN KERREBROECK A., *op. cit.*, p. 43, 72-73.
- (77) KOCH A.C.F., *op. cit.*, 1956, p. 57.
- (78) VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 46.
- (79) *Ibidem*.
- (80) VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 32, 78. Zie ook THOEN E., *Le démarrage économique de la Flandre au Moyen Age: le rôle de la campagne et des structures politiques (XIe-XIIIe siècles). Hypothèses et voies de recherches*, in VERHULST A. en MORIMOTO Y. (ed.), *Economie rurale et économie urbaine au Moyen Age* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 108), Gent en Fukuoka, 1994, p. 181-182.
- (81) BERINGS G., *Geschiedenis en archeologie: de vroeg-middeleeuwse bewoning in het Oudenaardse*, in *Archaeologia Belgica n.s.*, jg. II, nr. 2, 1986, 274.
- (82) VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 117.
- (83) De positie van de oudste markt bij de burch, gescheiden door rivier of gracht, is een vaak vastgesteld fenomeen in de meeste Vlaamse steden, onder meer te Brugge en Gent: VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 78 en 100.
- (84) Archeologische vondsten pal ten zuiden ervan laten alleszins vroegmiddeleeuwse activiteiten zien.
- (85) VAN DE PERRE D., *op. cit.*
- (86) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995, p. 142.
- (87) VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 115.
- (88) *Ibidem*, p. 114-115; TAVERNE E., *Terug naar Dorestad. Op zoek naar vroege stedelijke stelsels in de noordelijke delta*, in RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), *op. cit.*, p. 179.
- (89) DE HEMPTINNE T., *op. cit.*, p. 377-379.
- (90) CALLEBAUT D., COOREMANS B., DE GROOTE K. e.a., *op. cit.*, p. 29.
- (91) M.a.w. het latere hospitaaldomein, dat in de schenkingsakte van 1242 Zelhof genoemd wordt: DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 242 en 246.
- (92) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 239-240.
- (93) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995; p. 95-148; DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 241; MOENS J., DE BLOCK A. en DE GROOTE K., *Het noordelijk tracé van de oudste stadswal van Aalst (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 25, 2002, p. 72-73. Het door historici in twijfel getrokken noordelijke tracé gaat voorbij aan het archeologische bewijs hiervoor dat in 2002 geleverd werd: VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 66. Recent archeologisch onderzoek aan de Werf toont trouwens aan dat de occupatie van de gronden aan de Sint-Annabrug niet vóór de 14de eeuw gesitueerd kan worden. Deze alluviale gronden bleken pas in gebruik genomen te zijn na het dempen van de restanten van een oude Dendergeul op deze plaats: DE MAEYER W. e.a., *op. cit.*; DE MAEYER W., KLINKENBORG S., VAN CAUWENBERGH S., TAELEMAN E. en CHERRETTÉ B., *Aalst Werf. Archeologisch onderzoek. Zeven eeuwen bewoningsgeschiedenis aan de Dender* (SOLVA Archeologie-rapport 23), in voorbereiding. De oudste fase van de Bisschopstraat, de weg in het verlengde van de Molenstraat die naar de Sint-Annabrug leidde, kan op basis van het archeologische onderzoek niet veel vroeger dan de 14de eeuw geplaatst worden: DE GROOTE K. en MOENS J., *Verkennd archeologisch onderzoek op de Werf te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 31, 2008, p. 44-45.
- (94) DE GROOTE K., AMEELS V., MOENS J. en DEBONNE V., *op. cit.*
- (95) Ook de afmetingen zijn opvallend gelijklopend met de oudste walgracht te Gent, die minimum 14 m breed was en minstens 3 m diep: RAVESCHOT P., *op. cit.*, p. 15.
- (96) VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 119-120.
- (97) BOEREFIJN W., *De totstandkoming van de stedelijke vorm*, in RUTTE R. en VAN ENGEN H. (ed.), *op. cit.*, p. 134-137; VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 115.

Uit het onderzoek in 2008 langsheen de Louis D'Haeseleerstraat (voorheen Hoogstraat) bleek duidelijk dat er geen 12de-eeuwse uitbreiding van de eerste omwalling geweest is (foto Onroerend Erfgoed)

- (98) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 243-246; DE GROOTE K., MOENS J. en DE BLOCK A., *op. cit.*, 2001, p. 81-83.
- (99) DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995, p. 136-137.
- (100) Deze werden vroeger verkeerdelijk beschouwd als restanten van een occupatie: CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983b, p. 91-95.
- (101) Duidelijk weergegeven op het 'Kaartboek der onroerende goederen der Burgerhospitaelen van Aelst, Schaerbeke en Mijlbeke' van P.F. Ghysels uit 1845; DE GROOTE K., MOENS J. en ERVYNCK A., *Vlekken & kruimels. Archeologische en culinaire verkenning van een Vlaamse stad*, Aalst, 2004, p. 62.
- (102) Oudste gekende vermelding als 'niewerbrugghen' uit 1399: HAERS VAN DER MEULENA., *op. cit.*, p. 148.
- (103) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 235-238.
- (104) DE GROOTE K. en MOENS J., *Archeologisch onderzoek in de Louis D'Haeseleerstraat te Aalst (O.-Vl.). Een test voor het ontwikkelingsmodel van de stad*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 32, 2009, p. 120-122.
- (105) CHERRETTÉ B. en BARTHOLOMIEUX B. *op. cit.*
- (106) DE GROOTE K., *op. cit.*, 2000, p. 247; DE GROOTE K., MOENS J. en DE BLOCK A., *Bewoning uit de 12de eeuw aan de Nieuwstraat te Aalst (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 25, 2002.
- (107) DE GROOTE K., MOENS M. en DE BLOCK A., *op. cit.*, 2001.
- (108) DE HEMPTINNE T., *op. cit.*, 379-388.
- (109) CALLEBAUT D., *op. cit.*, 1983a, p. 247 en 249.
- (110) VERHULST A., *Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem, 1982, p. 84 en 93.
- (111) Op basis van het 19de-eeuwse kadaster van Popp en van de bewaarde middeleeuwse kelders onder het stadhuis: DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A., RIJME-NANTS E., VAN NEER W., VERNAEVE W. en ZEEBROEK I., *De Valcke, de Sloten en de Lelye, burgerwoningen op de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen): onderzoek naar de bewoners, analyse van een vroeg-16de-eeuwse beerputvulling en de evolutie tot stadhuis*, in *Archeologie in Vlaanderen*, jg. VIII - 2001-2002, 2004, p. 287-305, fig. 3, fig. 8.
- (112) DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A. en VAN NEER W., *Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen uit de 12de tot de 14de eeuw*, in *Relicta*, jg. 4, 2009, p. 144, fig. 18.
- (113) DE GROOTE K., MOENS J. e.a., *op. cit.*, 2009.
- (114) VAN NUFFEL P., *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst met sagen en vertellingen*, Aalst, 1914, p. 130; THEYS C., *De grote stadsbrand te Aalst, in Het Land van Aalst*, jg. IX, 1957, p. 252.
- (115) VOSKUIL J.J., *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Stichting Histo-

De middeleeuwse openbare waterput op de Grote Markt kwam bij graafwerken voor de heraanleg van het plein opnieuw tevoorschijn

(foto Onroerend Erfgoed)

risch Boerderij-onderzoek Monografieën 2), Arnhem, 1979, p. 19. Voorbeelden van deze bouwwijze, waarbij de houten liggers bewaard zijn gebleven, zijn gekend uit opgravingen te Gent, o.a. in het Gravensteen en in de Waaistraat (info M.C. Laleman, Dienst Stadsarcheologie Gent, waarvoor dank).

- (116) VOSKUIL J.J., *op. cit.*, p. 16-20.
- (117) DE GROOTE K. en MOENS J., *De Nederstove op de Oude Vismarkt te Aalst. De archeologie van een badhuis in de middeleeuwse rosse buurt*, in DEWILDE M., ERVYNCK A. en BECUWE F. (ed.), *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester (Novi Monasterii 10)*, Koksijde-Gent, 2010, p. 123-129.
- (118) De dendrochronologische analyse wijst op een datering in de tweede helft van de 14de eeuw: HANECA K., *Tonput van de archeologische site Hopmarkt (04/AA.HOP/1282) te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Verslag dendrochronologisch onder-*

zoek (Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek Onroerend Erfgoed RNO.OE.2012-006), Brussel, 2012.

- (119) Een aanleg in de vroegste abdijperiode (na 1497) kan echter niet uitgesloten worden.
- (120) VAN UYTVEN R., *Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem, 1982, p. 187-253; *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988* (Historische uitgaven reeks in-8 83), Brussel, 1990; VERHULST A., *op. cit.*, 1999.
- (121) Voor een overzicht van de historische gegevens omtrent Ninove en Geraardsbergen zie VAN DE PERRE D., *op. cit.*
- (122) BUYSE P., MEGANCK L., VANDEWEGHE E. en VERVOORT R. (m.m.v. BAUTERS L., DE GROOTE K., ERVYNCK A. en MUYLAERT L.), *De Grote Markt van Dendermonde van boven tot onder bekeken*, Gent, 2007, p. 7-9, 27-34.
- (123) *Ibidem*, p. 11-13.
- (124) VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 46-49.
- (125) *Ibidem*, p. 50-52; THOEN E., *op. cit.*, p. 395.
- (126) VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 33-67.
- (127) *Ibidem*, p. 103-110.
- (128) LALEMAN M.C., *Archeologische en historische visies op het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Gent in confrontatie. II. Een archeologische visie, in Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 sept. 1988* (Historische uitgaven reeks in-8 83), Brussel, 1990, p. 311; RAVESCHOT P., *Een eerste archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse gracht in Gent*, in *Stadsarcheologie*, jg. 14, 1990, nr. 4, p. 112-20; VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 56.
- (129) De Brabantse steden beginnen pas in de 12de eeuw te versterken: VERHULST A., *op. cit.*, 1999, p. 115.
- (130) WARLOP E., *op. cit.*, p. 46.
- (131) BERKERS M. en LALEMAN M.C., *Vooruitstrevend of ouderwets? Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jg. LXV, nr. 1-2, 2011, p. 12-13.
- (132) Zoals bijvoorbeeld te Aalst zeker tot in de 14de eeuw: DE GROOTE K. en MOENS J., *op. cit.*, 1995, p. 142-143, en te Pamele in Oudenaarde zelfs tot in de 16de eeuw: DE GROOTE K., *De middeleeuwse ambachtelijke wijk van Pamele (stad Oudenaarde, O.-VI.). Het onderzoek in het Huis de Lalaing. 1. De pottenbakkersovens*, in *Archeologie in Vlaanderen*, jg. III-1993, p. 360, fig. 2.
- (133) De studie uit 2011 van VAN DE PERRE, *op. cit.*, is wel de eerste die systematisch vanuit enkele thema's alle historische bronnen, studies en interpretaties omtrent het ontstaan en de middeleeuwse ontwikkeling van de Dendersteden Aalst, Ninove en Geraardsbergen samenbrengen en aan een kritische evaluatie onderwerpt. Ze vormt dan ook een excellente vertrekbasis voor gelijkaardig onderzoek met betrekking tot die laatste twee steden.
- (134) BOEREFIJN W., *op. cit.*
- (135) Voor Aalst zie recentelijk nog VAN DE PERRE *op. cit.*, p. 46: "concentrisch ontwikkeld".
- (136) Ook vastgesteld in Nederland: RENES H., *op. cit.*, p. 36.

Binnenkrant
Nr. 177

Bijlage bij
M&L 32/1
jan.-feb. 2013

M&L

Woontoren *Fer à Cheval*
in Floréal,
Watermaal-Bosvoorde
(foto Duquenne)

Binnenkrant

Tentoonstelling

Jo Braeken

J.-J. EGGERICX, GENTLEMAN ARCHITECT, ONTWERPER VAN TUINWIJKEN

Nog tot 7 april loopt in het Civa te Brussel de tentoonstelling *J.-J. Eggericx, Gentleman architect, Ontwerper van tuinwijken*. Met dit initiatief knoopt de *Archives d'Architecture Moderne* opnieuw aan bij een lange traditie in het organiseren van monografische overzichtstentoonstellingen, bedoeld om zijn rijke collectie architectenarchieven voor het publiek te ontsluiten. Na spraakmakende tentoonstellingen in het verleden van onder meer Louis-Herman De Koninck, Henri Lacoste en Victor Bourgeois, wordt nu Jean-Jules Eggericx voor het voetlicht gebracht, één van de meest toonaangevende modernisten actief tijdens het interbellum in België. Het Eggericx-archief dat decennialang door zoon architect John Eggericx werd bewaard, behoort tot de recentere aanwinsten van de *Archives d'Architecture Modernes*, en vormt het als het ware het sluitstuk van zijn collectie interbellumarchieven. Voor wat de grote Belgische architecten uit de periode van het modernisme betrof, gold het Eggericx-archief immers als een van de laatste belang-

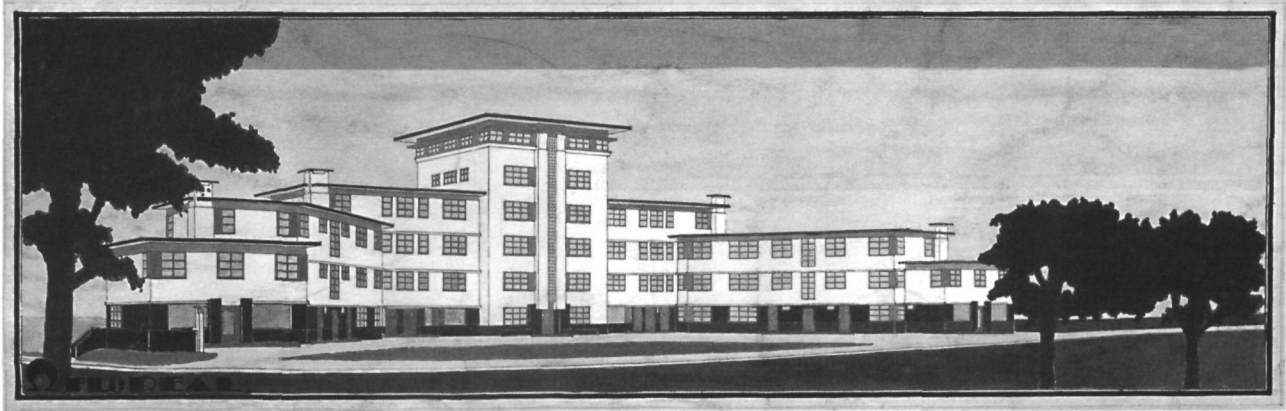
Jean-Jules Eggericx rond 1920

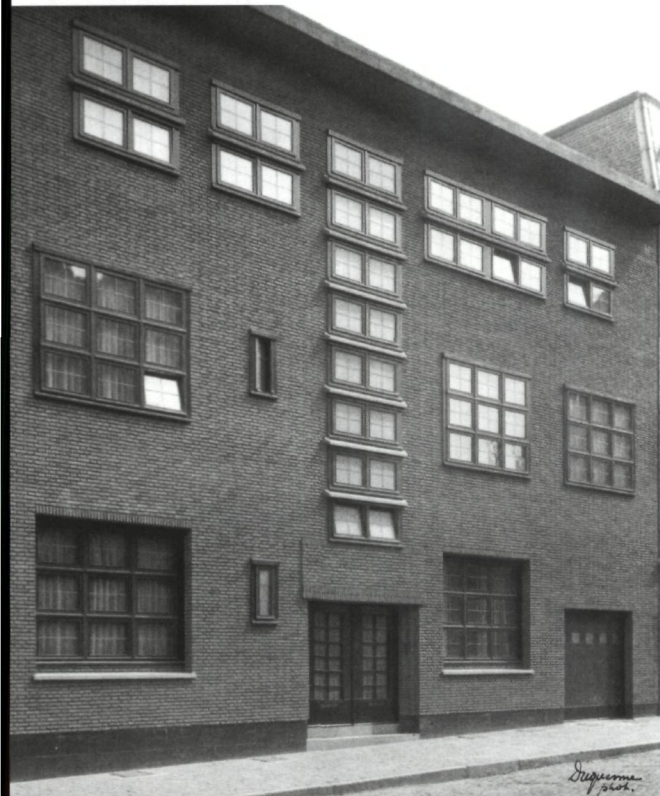
rijke archieven bewaard in privébezit. Aangekocht door de Koning Boudewijnstichting vanwege de uitzonderlijke waarde voor onze architectuurgeschiedenis, werd het Eggericx-archief in december 2009 geschonken aan de *Archives d'Architecture Moderne*. Duizenden documenten, foto's, plannen, tekeningen en schetsen met betrekking tot zowat 450 projecten en realisaties, konden in de loop van 2010-11 met ondersteuning van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden geordend en geconserveerd. De tentoonstelling en de publicatie van een wetenschappelijke monografie vormen het sluitstuk van deze operatie, die alweer een schakel toevoegt aan de kennis van onze architectuur en een van de belangrijkste architectenarchieven voor de toekomst vrijwaart.

Jean-Jules Eggericx (1884-1963) is internationaal bekend als ontwerper van de tuinwijken Floréal en Le Logis in Watermaal-Bosvoorde, die vanaf 1921 werden gebouwd. Zij behoren tot de meest geslaagde realisaties in hun soort in België en Europa, en getuigen van het sociale engagement dat de loopbaan van de architect expliciet vorm gaf. Eggericx, zoon van een hovenier, brak zijn architectuurstudies aan de Brusselse Academie al in het derde jaar af, om zich als autodidact in de praktijk te vormen via stages op de bureaus van architecten als Alban Chambon, Jean-Baptiste Dewin en Victor Horta. Wegens doofheid afgekeurd voor militaire dienst, bracht hij de Eerste Wereldoorlog door in Engeland, als ingenieur in de Daimler-vliegtuigfabriek te Coventry. Hertrouwd met een Ierse en door-drongen van de Britse cultuur, ontwikkelde de 'gentleman architect' en fervent motorrijder, bij zijn terugkeer naar België in 1919, een passie voor de band tussen architectuur en natuur, met name in zijn projecten van goedkope woningen. Al sinds zijn eerste geschriften in *La Pointe Sèche* en later in *La Cité*, toonde Eggericx zich één van de voornaamste pleitbezorgers van het tuinwijkmodel. In Engeland had hij in detail Letchworth bestudeerd, de allereerste *garden city* ontworpen door Raymond Unwin en Barry Parker vanaf 1903. Hij beschouwde de tuinwijk als de oplossing voor het woningvraagstuk na de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog. Via architect Raphaël Verwilghen kwam hij begin 1920 in dienst van de pas opgerichte Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken, die hem de leiding gaf over de experimentele werf Het Rad in Anderlecht. Op initiatief van huurderscoöperatieven binnen de Algemene Spaar- en Lijfrentekas en de krant *Le Peuple* ontwierp hij vervolgens in samenwerking met de stedenbouwkundige Louis Van der Swaelmen de aangrenzende tuinwijken Le Logis en Floréal. Met een architectuur die een door-gedreven rationalisme verbond aan een eigentijds regionalisme, werd hier niet alleen het zo unieke verkeerssysteem van hoofdlanen, doorsteken en voetgangerswegels geïntroduceerd, maar ook een van de allereerste woontorens in Brussel, de beeldbepalende *Fer à Cheval*.

Na 1925 realiseerde Eggericx enkele opmerkelijke privéresidents zoals de verdwenen villa Vanden Perre in Ukkel en de meergezinswoning Petrucci-Wolfers in Elsene, die duidelijk maken hoe de vormentaal van Frank Lloyd Wright, hier via de

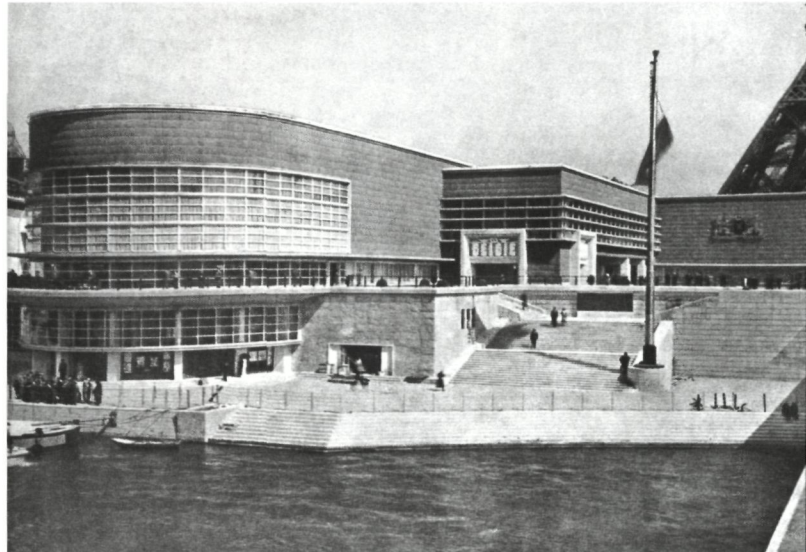

Floréal, Watermaal-Bosvoorde,
voorontwerp voor *Fer à Cheval*, perspectief-
tekening van Ewaud van Tonderen, 1925

Meergezinswoning
Petrucci-Wolfers, Elsene,
1925 (foto Duquenne)

Belgisch Paviljoen
op de Wereldtentoonstelling
van 1937

omweg van de eigentijdse Nederlandse architectuur ingang vond. Geassocieerd met Verwilghen, ontwikkelde hij begin jaren 1930 in stedelijke context een modern type appartementsgebouw, bestemd voor de betere middenklasse, met als hoogtepunt de tweelingtorens *Residence Leopold* en *Albert* aan de Brusselse De Meeussquare. Naast zijn werk als architect was Eggericx in deze periode docent aan *La Cambre*, en ontwikkelde hij in zijn rol als stedenbouwkundige grootstedelijke studies voor Brussel en Antwerpen. Een minstens zo belangrijk aspect van zijn oeuvre waren de paviljoenen die hij voor de Wereldtentoonstellingen van 1930 in Antwerpen en 1935 in Brussel ontwierp, en opnieuw met Verwilghen en onder toezicht van Henry de Velde, het Belgische Paviljoen op de Wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs.

De tentoonstelling volgt een chronologisch opzet, ingedeeld in thematische hoofdstukken die de belangrijkste realisaties van

Jean-Jules Eggericx belichten. De getoonde documenten zijn een feest voor het oog, met een veelheid aan fraai ingekleurde presentatietekeningen, perspectieven, ontwerpschetsen, aangevuld met archieffoto's, persoonlijke artefacten, maquettes en een enkel meubelstuk. Uiteraard wordt ruim plaats gemaakt voor de tuinvijken, die ook in de projectieruimte worden geëvoceerd. Andere hoofdthema's zijn de privéresidenties, de stedelijke appartementsgebouwen, de wereldtentoonstellingen en de stedenbouwkundige studies.

De lijvige en rijk geïllustreerde monografie onder redactie van Maurice Culot, bundelt een tiental essays en casestudies, gevolgd door een oeuvrelijst, en een biografisch repertorium in bijlage. Na een inleidend essay door Culot, plaatst Francis Strauven aan de hand van een uitgebreide biografie het leven, het oeuvre en de ideeënwereld van Jean-Jules Eggericx in het perspectief van zijn tijd. Lauréline Tissot behandelt het ont-

staan, de evolutie, de architectuur en de betekenis van de tuinwijken Le Logis en Floréal. De relatie tussen architect en opdrachtgever komt indringend aan bod in het met persoonlijke details gekleurde verhaal door Raf Steel, over de meergezinswoningen Petrucci-Wolfers en Verwee-Lefebure, gebouwd voor de zussen Verwee. Marc Dubois tekent voor drie casestudies, gewijd aan de vakantiekolonie *Home des Enfants du Hainaut* in Bredene, aan het paviljoen van de Maastrichtse tegel- en baksteenfabrikant Sphinx op de Wereldtentoonstelling van 1930 in Antwerpen, en aan het naoorlogse wederopbouwplan van Oostende, het laatste belangrijke project van Eggericx.

Maurice Culot reconstrueert in detail de verschillende bijdragen van Eggericx aan de wereldtentoonstellingen, met name de complexe ontstaansgeschiedenis van het Parijse paviljoen. Irène A. Lund en Typhaine Moogin belichten de vernieuwingen op het vlak van het stedelijk appartementsgebouw en de hoogbouw, daar waar Geoffrey Grulois en Lauréline Tissot de stedenbouwkundige studies voor de Antwerpse Linkeroever en het Rijksadministratief Centrum in Brussel voor hun rekening nemen.

Tentoonstelling

J.-J. Eggericx, *Gentleman architect, Ontwerper van tuinwijken*

11 december 2012 tot 7 april 2013

Civa, Kluisstraat 55, 1050 Brussel

Dinsdag-vrijdag 12u tot 18u,

zaterdag-zondag 10u30 tot 18u

Info

+32 (0)2 642 24 62

info@aam.be / www.aam.be

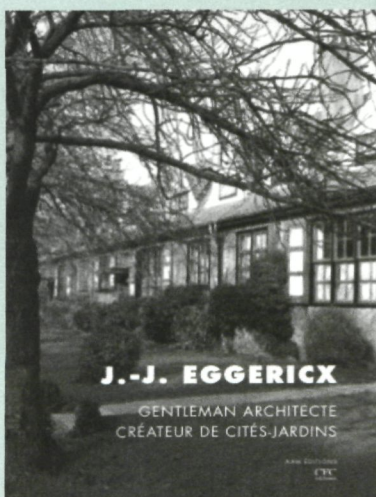
Boek

J.-J. Eggericx, *Gentleman architecte, Créateur de cités-jardins*

Maurice Culot (red.)

Brussel, *Archives d'Architecture Moderne en CFC-Éditions*,

2012, 336 p., ISBN 978-2-87143-265-4

Colloquium

Karel Robijns

NATIONAAL MONUMENTENCONGRES, AMERSFOORT, 8 NOVEMBER 2012

Op donderdag 8 november 2012 werd in de Rijtuigenloods in Amersfoort het eerste Nationaal Monumentencongres georganiseerd, in aanwezigheid van een zeshonderdtal deelnemers. Deze deelnemers kwamen uit diverse overheden, gemeenten, provincies, stichtingen actief rond erfgoed, bisdommen en studie bureaus uit Nederland. Ook twee Vlaamse deelnemers waren aanwezig: Karel Robijns (agentschap Onroerend Erfgoed) en Elisabeth Michiels (directeur Monumentenwacht Vlaanderen). Het Nationaal Monumentencongres moet naast een moment van reflectie en debat vooral ook een attractief en niet te vermijden jaarlijks evenement zijn, gericht op iedereen die professioneel met monumenten te maken heeft. Het evenement moet voldoende mogelijkheden bieden om elkaar informeel te ontmoeten en om eventueel verbanden en allianties te kunnen smeden. Het congres wil tevens een platform bieden waarop het monumentenveld een boodschap kan afgeven aan de maatschappij en meer in het bijzonder aan de politiek. En daar is het alleszins goed in geslaagd. Daarbij gaat het er nadrukkelijk niet om dat de sector elk jaar iets vraagt van de samenleving maar dat het perspectief zich richt op de bijdrage die de erfgoedsector zelf kan leveren aan economische en maatschappelijke ontwikkelingen.

Het programma bestond uit een zestal lezingen rond het thema 'Verzilveren van identiteit'. Mario Monsanto, bestuurslid van Nationaal Monumentencongres, lichtte toe dat in deze tijd van bezuinigingen en transitie, verzilvering van het 'maatschappelijk kapitaal' erg belangrijk is gebleken voor de monumentenzorg. De sprekers sloten allemaal op een andere manier aan bij het thema, maar gemeenschappelijk was de serieuze en soms wat sombere boodschap van de lezingen. Ook de urgentie van samenwerking kwam uit meerdere lezingen naar voren. Het programma van lezingen werd halverwege de dag afgewisseld met twee meetings in kleine groepjes: kleinere discussierondes met specifieke thema's die voor en na de lunchpauze her en der (onder andere in oude treintoestellen) in de loods plaatsvonden. Er werd gediscussieerd over gebiedsstrategieën, lokale en regionale identiteit, de rol van de provincies, positieve kanten van tijden van schaarste, herbestemming, groen erfgoed en herbestemmen van religieus erfgoed.

SAMENVATTINGEN VAN DE LEZINGEN:

Cees van 't Veen

Cees van 't Veen, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), sprak over de maatschappelijke ontwikkelingen die volgens hem van invloed zijn op de monumentensector. Enkele maatschappelijke uitdagingen waar we volgens van 't Veen voor staan:

- De economische crisis vertolkt zich stilaan ook naar erfgoed (leegstaande winkels, hoeves, kazernes, kantoren,...). Herbestemming is *hot* en duurzaam, maar we vinden onvoldoende nieuwe functies.
- De leegstand van de kerken zal zeer acuut worden.
- De bouwsector zit in het slop door de crisis, en dit zal nog verergeren.
- De gebruikers vragen een billijke energierekening, ook voor monumenten.
- De wijzigende demografie (vergrijzing) en andere gezinsamenstelling noodzaakt andere woonvormen.
- De inkrimping van het (rijks)overheidsorgaan (minder geld, minder ambtenaren, minder overheidsinmenging) zal zich steeds meer laten voelen.
- De rijksoverheid die massaal patrimonium afstoot naar lagere besturen.

Enkele markante cijfers voor 2012 die Cees van 't Veen meegaf, over het jaarlijks budget voor monumentenzorg, waarbij hij aangaf dat dit waarschijnlijk in de toekomst niet zo hoog zal blijven:

- 50 miljoen euro aan jaarlijks terugkerend instandhoudingsbudget;
- 47 miljoen euro voor eenmalige ondersteuning in functie van relance bouw (opvallend is dat de eenmalige budgetten al gedurende 20 jaar telkens eenmalig zijn en sterk fluctuerend, maar gemiddeld een even groot budget als het reguliere budget vormden);
- 4 miljoen euro aan herbestemmingsprojecten;
- 2 miljoen euro aan stadsherstelprojecten;
- 20 miljoen euro naar provincieprojecten, die hier nog een 20 miljoen euro bijleggen;
- een fiscale aftrek die voor 60 miljoen euro per jaar geboekt wordt;
- een restauratiefonds waar nu 350 miljoen euro wordt uitgeleend via een rollend fonds en waar de eerste leningen al terugbetaald zijn, zodat dit geld nu opnieuw wordt uitgeleend;
- en een nieuw 'Restauratiefonds Plus' waar 103 miljoen euro extra kan uitgeleend worden.

Zijn slotconclusie was: de RCE moet nog meer evolueren naar een nationaal kenniscentrum dat digitaal ontsloten is. Met een landelijke onderzoeksagenda, Europese onderzoeksprojecten, aandacht voor internationaal gemeenschappelijk erfgoed, actieve communicatie naar 'buiten' en samenwerking met partners uit het hele erfgoedveld, wil de RCE de rol van kennis-

instituut vervullen. Behalve het kernwoord 'kennis' is 'samenwerken' volgens Cees van 't Veen hierbij minstens zo belangrijk.

Arno Brok

Net als van 't Veen stelde Arno Brok, burgemeester van Dordrecht en voorzitter Commissie Cultuur Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), dat de huidige ontwikkelingen voor een nieuwe realiteit zorgen. Vanuit zijn bestuursfunctie bij de VNG, vroeg hij voornamelijk aandacht voor de grote gevolgen die gemeenten zullen ondervinden van verdergaande decentralisatie. Brok beschreef dat gemeenten momenteel gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor een vergelijkbare financiële bijdrage aan de professionele monumentensector als de rijksoverheid. Decentralisatie betekent volgens hem dan ook voornamelijk dat gemeenten nieuwe taken krijgen, maar geen geld. Brok verwachtte dat ook corporaties zoals 'stadsherstel' het zeer moeilijk zullen krijgen. Hij vreesde een verschil tussen gemeenten die nog op een erfgoedbeleid gaan inzetten en gemeenten die dit niet meer zullen kunnen of willen. Hij vreesde ook voor de massaal aangekondigde afstoting van leegstaande en zonder gebruik zijnde Rijksgebouwen naar lagere overheden (bv kazernes, vestingwerken,...)

Barbara Baarsma

Barbara Baarsma, directeur SEO en hoogleraar economie, ging in op de ook in Vlaanderen veelgebruikte argumenten voor de economische waarde van de monumentenzorg. Haar lezing maakte van alle lezingen misschien wel de meeste reacties los. Zij begon haar betoog met de constatering dat de monumentenzorg tot dusver nog niet te veel te lijden heeft onder de economische crisis. Ook haalde zij het onderzoek van Natuurmonumenten en TNS Nipo aan, waaruit bleek dat men bereid is 5 euro te betalen voor het behoud van cultureel erfgoed. Volgens de respondenten moesten monumenteigenaren echter ook voor meer verantwoordelijkheid – en dus ook meer geld – zorgen. De argumenten echter die vooral door de sector zijn gebruikt, zijn volgens Baarsma niet sterk genoeg. Volgens Baarsma wordt er door de sector vooral gebruik gemaakt van twee argumenten: (1) het *multiplier*- en fiscaal terugverdieneffect (dat ook in de lezing van Cees van 't Veen genoemd werd) waarbij elke geïnvesteerde euro weer drie euro zou opleveren en (2) het macro-economische terugverdieneffect waarbij van elke uitgegeven euro weer 1,50 euro naar de overheid terug zou vloeien. Bij het narekenen van deze effecten komt Baarsma echter niet tot dezelfde cijfers. In grote lijnen heeft de miscalculatie volgens Baarsma te maken met het feit dat bij het eerste effect geen rekeningen is gehouden met extra effecten ten opzichte van een alternatief. Daarbij is niet meegenomen dat subsidie niet gratis is en uiteindelijk verstorend werkt op de economie. Bij het tweede effect heeft het Centraal Planbureau (CPB) volgens Baarsma geen rekening gehouden met de kosten die de overheid maakt door bij te dragen. Toch betekenen deze bevindingen volgens Baarsma niet dat de sector zich arm hoeft te voelen. Zij ziet zeker goede argumenten voor over-

heidssteun, ze moeten alleen in andere, niet economische, effecten gezien worden: in de 'positieve externe effecten'. Bijvoorbeeld het positieve effect van goed onderhouden monumenten op het toerisme, het effect van minder criminaliteit in een buurt met goed onderhouden objecten en het effect van sociale cohesie. Overheidssteun is hier juist gewenst omdat er sprake is van een *freerider*-probleem; personen kunnen zonder toegangkaart al voordelen hebben van goed onderhouden monumenten waardoor de markt geen prikkel krijgt hierin te investeren. Omdat subsidies niet hoger moeten zijn dan de maatschappelijke baten, raadde Baarsma de Maatschappelijke Kosten-Batenanalyse (MKBA) aan als overtuigend argument van overheidssubsidie. Dit instrument drukt de maatschappelijke baten uit in geld om een vergelijking mogelijk te maken. Nadien was er ruimte voor twee rondes waarbij men kon kiezen uit zeven *fringemeetings* in kleine groepjes. Hierbij volgde ik:

'Identiteit en sociaal kapitaal'.

In deze workshop werd, aan de hand van voorbeelden, over volgende stellingen gediscuteerd:

- *funshoppes* en *internetshoppes* veroorzaken een versnelde leegstand van winkels. Dit is een onomkeerbaar proces. Best prioriteit geven aan de markante invalsstraten om deze terug actief te krijgen (*mainstreet movement*);
- geef prioriteit aan de projecten die ook wezenlijk bijdragen aan een sociaal kapitaal voor de buurt.

'Kerkelijk erfgoed'.

In deze workshop werden voorbeelden van herbestemd kerkelijk erfgoed aangereikt en werd over de volgende stelling gediscuteerd: Erfgoed heeft maar waarde voor zover de burger er die aan toekent. Het is niet de overheid die de waarde zomaar kan opleggen. Erfgoed is een middel, erfgoed is geen doel op zich. Dit is ook voor de kerken zo. Werk volgens principe:

- inventariseer het verleden. Noteer de verhaallijn. Bepaal de waarden die de burger er nu aan geeft. Bepaal wat dit bijbrengt aan de identiteit;
  - maak bewuste keuzes;
  - geef dit nu vorm, en zet alle mogelijke middelen tegelijk in.
- Nadien volgden opnieuw enkele sprekers voor de hele groep.

Brigite van Haften

Als gedeputeerde Cultuur en Samenleving van de Provincie Noord-Brabant gaf van Haften aan hoe de provincie Noord-Brabant in deze tijden omgaat met cultureel erfgoed. Om de rijke historie te bewaren en voor een prettig vestigingsklimaat te zorgen, wil Noord-Brabant zich volgens van Haften vooral inzetten voor het behoud van architectonische, stedenbouwkundige en maatschappelijke iconen die bedreigd worden door leegstand. De provincie heeft gekozen voor een proactieve benadering waarbij op zoek gegaan wordt naar (bedreigde) iconen en mogelijke partners. Noord-Brabant zoekt daarbij naar oplossingen op maat en kan in projecten verschillende rollen op zich nemen: die van ontwikkelaar, financier, verbinder en ondernemende partner. van Haften liet zien dat de Provin-

cie Noord-Brabant een zogenaamd '*Job House*' aan het ontwikkelen is. In een leegstaand of te restaureren monument moeten jongeren opgeleid worden in restauratieambachten, zodat zowel de jeugd als het monument een perspectief geboden wordt. Het woord '*job*' uit de titel refereert volgens haar dan ook niet alleen aan de opleidingsfunctie, maar ook aan de investering die de jeugd daarmee in de provincie doet; het staat ook voor "*jij ontwikkelt Brabant*".

Friso de Zeeuw

Friso de Zeeuw, directeur nieuwe markten bij Bouwfonds Ontwikkeling en hoogleraar Gebiedsontwikkeling aan de TU Delft, keek vanuit vastgoedperspectief naar erfgoed en moest daarbij toegeven toch wat in mineur te zijn. De crisis heeft de vastgoedsector zwaar geraakt. Daarbij heeft de vastgoedsector momenteel geen best imago. Volgens de Zeeuw zorgt de kennis-economie en de daarbij horende demografische verschuivingen voor polarisatie in sterke en zwakke locaties. Omdat erfgoed op zwakke locaties in zwaar weer terecht zal komen, lijkt het volgens de Zeeuw onvermijdelijk om strak te selecteren welke projecten wel of geen kans meer maken (en om enkele projecten tijdelijk te bevriezen). Andere problemen waar de sector volgens de Zeeuw mee te maken krijgt, zijn de verminderde waarde van het vastgoed die nog zal doorwerken in de grondwaarde en het nog niet ingespeeld zijn op de nieuwe wijze waarop gebiedsontwikkeling nu gaat. De huidige processen zijn daarvoor nu vaak te lang. Als tips voor de erfgoedsector gaf Friso de Zeeuw mee dat het belangrijk is alle verschillende belangen bij een project te harmoniseren (en waarbij de brandweer op dit moment voor hem de moeilijkste is), expertise door erfgoedzorgers te ontwikkelen op meerdere gebieden dan enkel de restauratie, om de krachten in de sterk versnipperde sector te bundelen, om eindgebruikers beter en stelselmatig in beeld te brengen en om als monumentenzorg de eindgebruiker meer centraal te stellen en flexibel te zijn.

Als conclusie moet ik toegeven dat de dag zeker tegemoet kwam aan het vooropgestelde doel. Er werden ruim en openlijk stellingen en trends rond hedendaagse erfgoedzorg in Nederland verkondigd en hierover werd gediscussieerd. Met deze aanpak is men alleszins in Nederland geslaagd om de traditie van een breed debat over monumentenzorg aan te zwengelen en zoveel mogelijk partners hierbij te betrekken. Op internet circuleren zelfs verslagen van de dag opgesteld door begeesterde deelnemers.

Ter informatie voor wie er niet bij kon zijn: Het Nationaal Monumentencongres vindt telkens plaats op de tweede donderdag van november. De volgende editie vindt dus plaats op donderdag 14 november 2013.

WTA NEDERLAND-VLAANDEREN HOUDT EEN STUDIEDAG OVER HET THEMA WAND- EN PLAFONDSCHILDERINGEN

In Nederland en Vlaanderen treffen we in historische interieurs dikwijls wand- en plafondschilderingen aan. Het kan gaan om stijlkamers, kerken, musea, openbare gebouwen of ander erfgoed. Die schilderingen op een steenachtige ondergrond hebben de tijd vaak bijzonder goed doorstaan. Maar er zijn ook schilderingen waarvan nog slechts enkele fragmenten bestaan, of waarvan men weet dat ze er zijn, maar die in de tijd overgekalkt of overschilderd zijn. Schilderingen uit de tijd van Cuypers in het Rijksmuseum zijn daar bekende voorbeelden van, maar ook kerkinterieurs uit de tijd van de reformatie.

Tijdens de studiedag 'Wand- en Plafondschilderingen' zullen Angelique Friedrichs (SRAL, Maastricht), Bernard Delmotte (conservator-restaurator), Anne van Grevenstein (emeritus hoogleraar Universiteit van Amsterdam), Anna Bergmans (erfgoedonderzoeker, Onroerend Erfgoed), Claudia Junge (restaurator, fort De Bilt), Hilde De Clercq (KIK, Brussel) en Rob van Hees (TNO/TU Delft) elk vanuit hun eigen kennis en ervaring, ingaan op de problematiek rond het onderzoek, behoud en de restauratie van wand- en plafondschilderingen.

De studiedag begint met een overzicht van de plafond- en wandschilderingen op een steenachtige ondergrond, zoals we die in Nederland en Vlaanderen aantreffen. Er zullen ook verschillende technieken voor het aanbrengen van de schilderingen aan de orde komen. De problematiek van de achteruitgang van de kwaliteit van de schilderingen wordt besproken en er zal ingegaan worden op de technieken van behoud en restauratie. Daarnaast zal aandacht besteed worden aan wetenschappelijk onderzoek dat verricht wordt en de technieken die hierbij gebruikt worden: microscopie, ultravioletfluorescentie, röntgenfotografie, infraroodfotografie en reflectografie en verder microscopisch onderzoek van verfdwarsdoorsneden.

Aan de hand van enkele casestudies worden restauratietechnieken behandeld. Ook wordt ingegaan op het vrijmaken van overschilderde schilderingen, onder andere bij de restauratie van schilderingen in het Rijksmuseum in Amsterdam. Het conserveren van de schildering in samenhang met zijn ondergrond komt aan de orde, evenals het stellen van een diagnose en welk onderzoek nog nodig is rond een bepaald product, techniek en de ontwikkeling ervan. Aan de hand van enkele sprekende voorbeelden zullen ten slotte lessen getrokken worden uit verkeerde keuzen van onderhouds- en restauratietechnieken.

Deze studiedag gaat zowel in op de principiële keuzes, beslissingsprocessen, diagnosestelling als op de praktijkoplossingen en uitvoeringstechnieken, geïllustreerd aan de hand van diverse praktijkvoorbeelden.

De studiedag gaat door op 26 april 2013 in de Grote Sociëteit Maastricht.

Meer informatie vindt u via www.wta-nl-vl.org

Varia

Barbara Dubaere en Tinne Jacobs

NATIONAAL PARK HOGE KEMPEN RICHTING EUROPA

Op 20 oktober 2000 stelde de Raad van Europa het eerste internationale verdrag op dat zich volledig en uitvoerig toespitst op de zorg voor landschappen: de Europese Landschapsconventie. In 2005 trad deze conventie, ook wel het Verdrag van Firenze genoemd, in werking in België. Momenteel zijn al 37 landen toegetreden. Binnen deze conventie werd de Europese Landschapsprijs opgericht, een eervolle bekroning voor lidstaten die het belang van landschappen erkennen en een succesvol landschapsproject op poten wisten te zetten.

Europese Landschapsconventie

Sinds enkele jaren groeit het besef dat de aantasting en achteruitgang van landschappen en het verlies aan landschappelijke diversiteit onlosmakelijk verbonden zijn met negatieve gevolgen voor de algemene levenskwaliteit. Zorgen voor de (landshappelijke) omgeving, is tegelijkertijd zorgen voor zichzelf. Om deze gedachte zichtbaarheid te geven in de praktijk, stelde de Raad van Europa de Landschapsconventie op. Naast het bevorderen van onderlinge Europese samenwerking, doelt de Landschapsconventie erop dat elke lidstaat haar landschappen met de nodige zorg beschermt, beheert en inricht. Volgens de Raad van Europa verdienen niet alleen bijzondere en atypische landschappen aandacht, ook de dagelijkse landschappen mogen niet vergeten en achteropgesteld worden. De Europese Landschapsconventie heeft immers betrekking op elk landschap dat bepalend is voor de kwaliteit van de menselijke leefomgeving, of het nu natuurlijk, ruraal, stedelijk of net buiten de stad gelegen is. Een sterke link tussen het natuurlijke landschap en culturele, socio-economische ontwikkelingen in het desbetreffende gebied is hierbij bovendien niet weg te denken.

Hoewel verschillende internationale wettelijke instrumenten al (in)direct betrekking hebben op landschappen, onder andere de UNESCO Werelderfgoedconventie (1972) en de Conventie

van Bern inzake het behoud van in het wild voorkomende dieren en plantensoorten en hun natuurlijke habitat (1979), kan de Europese Landschapsconventie beschouwd worden als de belangrijkste katalysator van het landschapsbeleid in de betrokken lidstaten. De inwerkingtreding van de conventie had en heeft dan ook tot op de dag van vandaag ongetwijfeld een grote impact op het Vlaamse landschapsbeleid. Onder impuls van de Landschapsconventie werden in Vlaanderen diverse maatregelen, gericht op de algemene landschapszorg, succesvol uitgewerkt. In het licht van de conventie is het belangrijk dat de zorg voor landschappen en doelgerichte acties op het terrein niet langer de verantwoordelijkheid zijn van een beperkte groep, maar dat het een taak wordt van de volledige samenleving. Daarom worden de lidstaten aangespoord acties te ondernemen zowel op lokaal, regionaal als (inter)nationaal niveau. Inspraak van de burger in landschapsbeheer en -planning is een must. Wie weet immers beter hoe de vork in de steel zit dan de directe omwonenden of bewoners van een landschap? Een *bottom-up* gerichte aanpak creëert bovendien een sterk gevoel van betrokkenheid, identificatie en (mede) verantwoordelijkheid, wat op termijn ook de duurzaamheid van het landschapsbeleid ten goede komt.

Europese Landschapsprijs

Om bewustzijn onder de burgers te creëren en sector- en grensoverschrijdende samenwerking met betrekking tot landschappen te stimuleren, richtte de Raad van Europa in 2008 de Europese Landschapsprijs op. Deze prijs, die kadert binnen de Europese Landschapsconventie, is een eervolle erkenning voor verenigingen, groeperingen, partnerschappen, lokale of regionale overheden die een beleid of maatregelen in de praktijk hebben omgezet met het oog op de bescherming, het beheer, de ontwikkeling en/of de inrichting van landschappen. Om de twee jaar reikt de Raad van Europa de Landschapsprijs uit. Ruim een jaar vóór deze uitreiking krijgen de deelnemende lidstaten de tijd op zoek te gaan naar een nationale laureaat die het land zal vertegenwoordigen op Europees niveau. In België gebeurt de organisatie van deze nationale preselectie via een vastgelegde beurtrol tussen de gewesten. Tijdens de vorige editie (2010-2011) namen onze collega's van het Waals gewest de organisatie voor hun rekening. In 2014 zijn onze Brusselse collega's aan de beurt.

Intussen is de Europese Landschapsprijs al aan zijn derde editie toe. De eerste editie, waaraan België niet deelnam, werd in 2009 gewonnen door het project *Parc de la Deûle* in Lille, Frankrijk. De Belgische laureaat van 2010 was het project *Route paysagère réalisée par le Parc naturel des Plaines de l'Escaut*. Het was echter het Italiaanse project *Landscape Machine* in Carbonia dat toen de Europese erkenning in de wacht sleepte. De winnaars werden door de Raad van Europa verkozen omdat ze alledaagse en gedegradeerde landschappen wisten op te waarderen door materiële acties (zoals restauraties) en specifieke beheersinstrumenten te implementeren. Bovendien slaag-

den beide projecten erin de lokale bevolking bewust te maken en te enthousiasmeren over het belang van landschappen.

Voor de huidige editie ging het agentschap Onroerend Erfgoed op zoek naar geschikte kandidaten om uiteindelijk één winnaar voor te dragen als Belgische laureaat. Een deelname aan een dergelijke Europese wedstrijd, brengt Vlaanderen immers weer een stap dicht bij de implementatie van de Landschapsconventie en de vergroting van de bewustwording en het draagvlak voor landschapszorg.

Een negenkoppige jury, samengesteld uit experts op het gebied van landschapszorg, beoordeelde de kandidaten volgens vier hoofdcriteria. Ten eerste moest het winnende project zichtbaar blijken geven van duurzame territoriale ontwikkeling. Milieukundige, socio-economische, culturele en esthetische kwaliteiten vormden hierbij een belangrijke troef. Ten tweede moest het project, zowel qua opzet als qua uitvoering, een voorbeeldfunctie hebben en inspirerend zijn voor anderen. Ten derde woog ook het belang van publieksparticipatie door. Een project waarbij het publiek (vb. bezoekers en omwonenden) op een actieve en consequente manier betrokken wordt, was eveneens grote kanshebber. Ten vierde ging de jury op zoek naar een project dat hoog scoort op het vlak van sensibiliseren over de waarde van landschappen, hun rol en evolutie.

De kandidaten

Zes Vlaamse projecten dienden hun kandidatuur in en werden beoordeeld door de jury.

De eerste kandidaat bevindt zich op het kruispunt van de provincies Antwerpen, Limburg en Vlaams-Brabant. In het groene hart van het projectgebied de Merode situeert zich het prestigieuze natuurgebied Averbode Bos & Heide, al eeuwenlang beroemd om haar heides, dennenbossen en ontelbare vennen. Tot de officiële overname door de Vlaamse overheid in 2004, waren de 1500 ha bossen en landerijen eigendom van de familie de Merode. vzw Natuurpunt Beheer startte met de Vlaamse Landmaatschappij en het agentschap voor Natuur en Bos een speerpuntproject dat de waarden van het natuurlijk en landschappelijk erfgoed koestert. Verschillende initiatieven werden genomen om het landschap als één geheel te bewaren, beheeren en ontwikkelen. Dankzij een sterk landschapsherichtingsplan kreeg bosvorming opnieuw een kans, werden het historische vencomplex en de dreven hersteld en werd een aangename wandelinfrastructuur aangelegd. Het ecologisch verantwoorde beheer is o.a. zichtbaar in de begrazing van de open zones door een kudde van 250 schapen. De jury wist de verwezenlijkingen en doelgerichte aanpak in Averbode zeer sterk te appreciëren. Het project verdient een speciale vermelding voor de ingrijpende, maar succesvolle omzetting van een gesloten privé-eigendom zonder maatschappelijk draagvlak, naar een toegankelijk, open domein. De jury looft de manier waarop de concrete acties op het terrein zodanig werden ge-

Averbode (foto K. Vandevorst)

communiceerd aan omwonenden, dat er een gevoel van betrokkenheid en verantwoordelijkheid is ontstaan. Het draagvlak is er duidelijk zichtbaar door de inzet van talrijke vrijwilligers.

Het tweede project brengt ons naar het noordwesten van de provincie Limburg. In het centrale kerngebied zorgt het samenwerkingsproject Bosland er sinds 2006 voor een duurzame relatie tussen het natuurlandschap en de samenleving.

De zes officiële partners – het agentschap voor Natuur en Bos, de gemeente Hechtel-Eksel, de stad Lommel, de gemeente Overpelt, de vzw Regionaal Landschap Lage Kempen en de vzw Toerisme Limburg – worden in hun doelstelling ondersteund door enthousiaste vrijwilligers. Betrokkenheid en inspraak van omwonenden, stond van bij het begin centraal in het project Bosland. Zo werd zelfs het Boslandparlement opgericht, een initiatief dat door de jury heel erg werd gesmaakt. De opzet is alvast geïntegreerd, origineel en veelbelovend. Mocht het initiatief in de toekomst duurzaam blijken,

Bosland (foto K. Vandevorst)

kan het voor vele andere projecten een goede bron van inspiratie zijn. Door alle geleverde inspanningen is Bosland vandaag op een kwalitatieve manier ontsloten voor wandelaars, fietsers, ruiters en mountainbikers. Hét doelpubliek van Bosland zijn echter de kinderen. Bosland zet zich dan ook sterk in om het meest kindvriendelijke bos van Vlaanderen te worden.

De derde kandidaat situeert zich in de Oost-Vlaamse Denderstreek. De gemeente Herzele kandideerde met het project Herzele Habitat, wat eigenlijk een bundeling is van vier uiteenlopende initiatieven. Zo werkt de vzw Natuurpunt Herzele aan het beheer en de beleving van het landschap, realiseerde het Platform Trage Wegen een 'tragewegenplan', zette de bevolking zich in voor de bescherming van de steenuil en organiseert de vzw Arpia een kunstproject dat landschap en kunst verenigt. Het gemeentebestuur van Herzele staat dan weer in voor een vlotte coördinatie. De jury wenste de gemeente Herzele te feliciteren voor hun *bottom-up* gerichte aanpak die een grote

Herzele Habitat (foto K. Vandevorst)

Vallei van de Oude Kale (foto K. Vandevorst)

De landloperkolonies van Wortel en Merksplas (foto K. Vandevorst)

Nationaal Park Hoge Kempen (foto K. Vandevorst)

lokale gedragenheid creëert. Ook de kruisbestuiving tussen landschap en kunst en de samenwerking met individuele eigenaars werd door de juryleden enthousiast onthaald. Dit kleinschalig project bewijst dat het deelnemend cultuurlandschap niet volledig afgebakend moet zijn van een woongebied, maar even goed de alledaagse leefwereld van mensen kan zijn. Bovendien toont de gemeente Herzele dat er niet steeds grote financiële, administratieve of andere middelen nodig zijn om aandacht te ontwikkelen voor het landschap. Met een stevige brok welgemeend engagement en samenwerking tussen inwoners en bestuur, heeft men in Herzele al mooie dingen verwezenlijkt.

Het landschapsinrichtingsproject Vallei van de Oude Kale was de vierde kandidaat. Op het grondgebied van de gemeenten Nevele, Lovendegem en de stad Gent is een waardevolle vallei van de rivier de Oude Kale gelegen. De Oude Kale is een van

de weinige waterlopen in de provincie die niet is rechtgetrokken en zijn typische meanderende loop wist te behouden. De vallei van de oude rivier heeft een hoge belevingswaarde omwille van haar veelheid aan landschapselementen en cultuurhistorisch waardevol erfgoed. In 2002 werd een landschapsinrichtingsplan goedgekeurd; het startschot voor de partners om van de vallei een uniek stukje landschapsbeleving te maken. Dit gebeurde door de aanleg van natuurpercelen, ecologische oeverzones en mooie wandel- en fietsroutes. Het project dat aanvankelijk waterwinning als hoofddoel had, werd een integraal verhaal, vérstrekkend en conserverend voor de landschappelijke kwaliteiten. De jury stelde de duidelijk uitgewerkte visie rond duurzaamheid sterk op prijs, in het bijzonder het belang van een duurzame waterwinning. Het gebied dat voorheen allesbehalve toegankelijk was, kan nu worden beleefd door het grote publiek: een grote meerwaarde voor de omgeving.

Ook het eerste nationaal park van België stelde zich kandidaat. In de kern van de Hoge Kempen werd in 2006 een 6000 ha groot gebied afgebakend en gedoopt als het Nationaal Park Hoge Kempen. Het gebied staat bekend omwille van de uitzonderlijke combinatie tussen rurale en industriële landschapselementen. De combinatie is zo uniek dat het Nationaal Park Hoge Kempen wordt voorgedragen voor een erkenning als UNESCO werelderfgoed. Het agentschap voor Natuur en Bos, de provincie Limburg en de twaalf betrokken gemeenten zetten hun schouders onder het project dat de optimale ontsluiting en beheer van het gebied voor ogen heeft. Het gebied werd in eerste instantie afgebakend. Voor storende elementen zoals een bestaande brug over de E314 werden gepaste oplossingen gezocht. Er wordt een ambitieus natuur- en landschapsherstelplan uitgevoerd en ook het aanwezige erfgoed krijgt de aandacht die het verdient. Het park werd optimaal toegankelijk gemaakt voor toeristen en omwonenden die via tal van educatieve initiatieven gesensibiliseerd en betrokken worden. De jury

Bekendmaking van de Vlaamse laureaat, Nationaal Park Hoge Kempen, die voor België zal meedingen naar de Europese landschapsprijs (foto K. Vandevorst)

loofde de inspanningen van alle partners om de landschapszorg op een interdisciplinaire en intersectorale manier te benaderen. Het Nationaal Park Hoge Kempen betreft veel verschillende actoren, waardoor de uitstraling van het park zo optimaal mogelijk overvloeit op de bredere omgeving. Deze aanpak komt ook de duurzaamheid en gedragenheid van het project ten goede.

De landloperkolonies van Wortel en Merksplas dienden ook hun kandidatuur in. In het noorden van Antwerpen werden landlopers en arme gezinnen tot 1993, al dan niet vrijwillig, ondergebracht in de zogenaamde kolonies om er via arbeid en een vaste woonst hun plaats in de maatschappij terug te vinden. vzw Kempens Landschap stelt in samenwerking met de lokale gemeenschap alles in het werk om de voormalige landloperkolonies te behouden, beschermen, ontwikkelen en ontsluiten. De inspanningen werpen hun vruchten af, want samen met de Nederlandse kolonies wordt een erkenning als UNESCO werelderfgoed voorbereid. De jury had lovende woorden voor dit project. Het karakter en het verhaal van de kolonies is uniek en wordt ondersteund door een goede visie. De jury waardeerde de manier waarop het project op zoek gaat naar een evenwicht tussen ecologische, economische en sociale belangen. Vooral het ombuigen van een negatieve perceptie van de gemeenschap over de kolonies tot een zekere fierheid, vond de jury een belangrijke verwezenlijking. Het leidde tot de vergroting van het lokale draagvlak.

De Belgische laureaat

Op 29 november maakte minister Geert Bourgeois, in zijn hoedanigheid van Vlaams minister van Onroerend Erfgoed, de winnaar bekend van de nationale preselectie. De prijsuitreiking vond plaats in het kasteel van Bouchout in de Nationale Plantentuin. Omwille van haar erkenning als hét expertisecentrum op vlak van onderzoek naar en behoud van planten, haar officiële bescherming als historisch parklandschap en haar sterke, historisch gefundeerde banden met de onroerend erfgoedzorg, bleek de Nationale Plantentuin een uitstekende locatie voor deze gelegenheid.

Ondanks de waardevolle inspanningen en landschappelijke verdiensten van alle zes de projecten, slaagde de jury er toch in een verantwoorde en goed onderbouwde keuze te maken en een winnaar aan te duiden. Het Nationaal Park Hoge Kempen zal België in 2013 vertegenwoordigen in de wedstrijd voor de Europese Landschapsprijs. Dit project wist volgens de jury af te stappen van het traditioneel beschermingsmodel van landschappen – waarbij het landschap op een bepaald moment als het ware ‘bevroren’ wordt en niet verder evolueert – en de nadruk te leggen op de beleving en de dagelijkse meerwaarde van het landschap. Binnen het park werden storende elementen niet zomaar weggeveegd, maar werd een passende oplossing gezocht om de elementen te integreren. Het Nationaal Park Hoge Kempen zoekt een goed evenwicht tussen bescher-

ming, beheer en inrichting en gaat op een doordachte en gepaste manier om met een Vlaamse realiteit waarbij het beheer van waardevolle landschappen niet los kan worden gezien van de ruimere, sterk verstedelijkte omgeving. Door haar duurzame, milieukundige, socio-economische, culturele en esthetische kwaliteiten is het Nationaal Park Hoge Kempen het verhaal van een geslaagde landschappelijke herwaardering.

Vervoltraject

Vóór 25 januari 2013 zal het Nationaal Park Hoge Kempen, in nauwe samenwerking met het agentschap Onroerend Erfgoed, haar definitieve kandidatuur indienen bij de Raad van Europa. Na de jurering op Europees niveau, maakt de Raad van Europa officieel de winnaar bekend van de Europese Landschapsprijs op 20 oktober 2013.

Tanya Van Hecke

OPEN MONUMENTENDAG FEEST 25STE EDITIE HAALT ALLES UIT DE KAST

Een kwarteeuw geleden organiseerde Frankrijk als eerste een Open Monumentendag. Het concept om de drempel naar erfgoed te verlagen sloeg in verschillende Europese landen in als een bom. Ook bij ons, want in Vlaanderen groeide Open Monumentendag uit tot hét grootste culturele eendagsevenement, iets dat we op zondag 8 september 2013, wanneer Open Monumentendag 25 wordt, uitgebreid zullen vieren.

Open Monumentendag: een monument op zich

Het concept van een Open Monumentendag ontstond in Europese context. In 1984 organiseerde Frankrijk de eerste Open Monumentendag. Mét succes, want een jaar later werd op de Europese ministerconferentie over cultureel erfgoed in Granada een resolutie goedgekeurd die de bevolking moest sensibiliseren voor het onroerend erfgoed. De resolutie spoorde eigenaars aan om hun gebouwen open te stellen voor het publiek en stimuleerde openbare besturen, partners uit de privésectoren en het verenigingsleven om gezamenlijk actie te ondernemen.

Er volgde een platform om het initiatief op Europees niveau te ondersteunen en in 1991 werden de *European Heritage Days* (EHD) door de Raad van Europa officieel geïnstalleerd. Naar het goede voorbeeld van Frankrijk had een aantal landen al vóór 1991 een Open Monumentendag georganiseerd: Nederland in 1987 en België, Luxemburg, Malta, Groot-Brittannië (Schotland) en Zweden in 1989. In België werd de organisatie van Open Monumentendag tot 1999 aangestuurd door de Koning Boudewijnstichting. In het najaar van 1999 verhuisde dit naar Stichting Vlaams Erfgoed, het latere Erfgoed Vlaande-

ren. Sinds dit jaar valt de dagelijkse werking van Open Monumentendag Vlaanderen onder de vleugels van Herita. De Europese coördinatie gebeurde achtereenvolgens door de Stichting Open Monumentendag in Nederland (1991), de Koning Boudewijnstichting (1993), het *Centro Nacional de Cultura* in Lissabon (2001-2005) en Europa Nostra in Den Haag (2006). Sinds 2008 heeft de Raad van Europa de coördinatie in handen. In 2012 organiseerden vijftig landen een Open Monumentendag.

We mogen gerust stellen dat Open Monumentendag zelf is uitgegroeid tot een publiek monument dat gedragen wordt door vele vrijwillige handen en erfgoedzorgers.

Het succesverhaal in Vlaanderen

De eerste Open Monumentendag in Vlaanderen vond plaats in 1989. Aanvankelijk werden de deuren van de monumenten gewoon opengezet, maar de belangstelling en nood aan duiding bij de opengestelde monumenten werd jaar na jaar groter. Daarom werd vanaf 1992 met een jaarthema gewerkt. De enorme opkomst, van circa 250.000 bezoekers het eerste jaar tot bijna 600.000 deelnemers in 1991, was een duidelijk signaal voor de overheden dat erfgoed een prominente plaats op de politieke agenda verdiende. Vanaf de jaren 1990 werd werk gemaakt van een echt monumentenbeleid. Op Vlaams niveau werden meerdere monumenten beschermd en er kwamen budgetten vrij voor onderhouds- en restauratiepremies. Vaak gaf Open Monumentendag ook de impuls voor een lokaal erfgoedbeleid. Een ander positief effect was dat monumenteneigenaars zich na de openstelling tijdens Open Monumentendag meer bewust werden van de waarde van hun eigendom en er zich ook echt om gingen bekommeren.

In het zog van Open Monumentendag ontstonden de afgelopen jaren een aantal concrete projecten. De jaarthema's droegen bij tot een verruimd erfgoedbegrip. Het thema arbeid (1997) plaatste het industriële erfgoed op de voorgrond en het thema natuur (2004) toonde dat ook landschappen een belangrijk onderdeel van het onroerend patrimonium zijn. Het thema van 2008 (de 20ste eeuw) speelde dan weer in op het debat over de monumentenzorg van de moderne architectuur. Kan een monument ook jonger dan honderd jaar zijn?

De realisaties van Open Monumentendag van de afgelopen kwarteeuw kan je in een aantal kernwoorden samenvatten: het publiek en de overheid warm maken, een breed draagvlak voor erfgoed creëren en concrete maatregelen realiseren, zoals de invoering van de onderhoudspremie, het stijgend aantal beschermingen en de redding van heel wat acuut bedreigde monumenten.

Herita en Open Monumentendag

Sinds dit jaar wordt de dagelijkse werking van de Vlaamse Open Monumentendag verzorgd door Herita. Deze nieuwe

erfgoedorganisatie knipoogt met haar naam naar het internationale woord 'heritage' en wil iedereen die iets met erfgoed heeft samenbrengen en ondersteunen. Herita is een krachtenbundeling van Erfgoed Vlaanderen, het Forum voor Erfgoedverenigingen en het Coördinatiecentrum Open Monumentendag Vlaanderen.

Herita is een aanspreekpunt voor lokale organisatoren tijdens de voorbereidingen van Open Monumentendag. Met de coördinatie van dit grootse evenement voor het erfgoed vervult Herita een belangrijke doelstelling: zoveel mogelijk mensen warm maken en motiveren voor hun erfgoed – van het bouwkundig, landschappelijk en archeologisch patrimonium tot varend, rijdend, rollend en vliegend erfgoed. Dit kan Herita niet verwezenlijken zonder de hulp van de lokale organisatoren in de Vlaamse steden en gemeenten. Zij vormen al 24 jaar de spil van het succes van Open Monumentendag. Ieder jaar opnieuw slaan ze samen met het Vlaams Gewest en de provincies de handen in elkaar om het publiek te laten kennismaken met het lokaal erfgoed en vergroten zo het draagvlak.

25 jaar = feest!

Open Monumentendag heeft alle reden om van haar zilveren verjaardag een echt feest te maken. Want het spreekt al een kwarteeuw lang over heel Vlaanderen en met dezelfde formule een groot publiek aan, krijgt volop media-aandacht en overtuigt mensen en overheden van het belang en de kracht van ons onroerend erfgoed. Tijdens de 25ste editie van Open Monumentendag staat het allerbeste van het onroerend erfgoed centraal. De zorg voor erfgoed, exclusief opengestelde monumenten, het toperfgoed van een gemeente, speciale feestacties... op zondag 8 september 2013 kan het grote publiek het allemaal gratis ontdekken! Wie benieuwd is naar alle monumenten die de afgelopen kwarteeuw deelnamen aan de Open Monumentendag in Vlaanderen kan terecht in de Grote Inventaris op de website. Kleine en grote, jonge en al wat oudere gebouwen en landschappen, archeologische sites en mobiel erfgoed, allemaal krijgen ze hier de aandacht die ze verdienen. De Grote Inventaris is een interactief instrument: via Facebook kan de bezoeker met anderen delen waarom hij of zij nu net dat monument koestert, wil bewaren voor de toekomst of welke mooie herinneringen het oproept...

Meer weten over 25 jaar Open Monumentendag en de Grote Inventaris?

www.openmonumenten.be

Ontdek ook Herita, de organisatie die Open Monumentendag coördineert: www.herita.be

Daniëlle De Vooght en Tjil Vereenoooghe

OPRICHTING ETWIE, EXPERTISECENTRUM VOOR INDUSTRIEEL ERFGOED

Tijdens een ontmoetingsdag op 1 december 2012 stelde ETWIE vzw zich voor het eerst aan het grote publiek voor. ETWIE is de afkorting van 'Expertisecentrum voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed'. De organisatie werd recent erkend binnen het Cultureel-Erfgoeddecreet, en zal zich dus focussen op het roerend en immaterieel erfgoed.

ETWIE

Expertisecentrum voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed

Met het Cultureel-Erfgoeddecreet lanceerde de Vlaamse overheid in 2008 een nieuw instrument, met name de landelijke expertisecentra voor cultureel erfgoed. De voorbije jaren waren zo bijvoorbeeld al expertisecentra actief op het vlak van agrarisch erfgoed (CAG) en religieus erfgoed (CRKC).

Samen met het MOT in Grimbergen en het MIAT in Gent nam SIWE al enkele jaren geleden het initiatief voor de oprichting van een nieuw platform. Met de medewerking van een denktank van experts uit het brede erfgoedveld en met de ondersteuning van FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, werd in 2010 de vzw ETWIE opgericht. Een beleidsplan leidde vorig jaar tot de officiële erkenning door en de beheersovereenkomst met de Vlaamse overheid. Er werd een jaarlijkse subsidie van 190.000 euro toegekend aan ETWIE voor de beleidsperiode 2012-2016.

ETWIE wil zich de komende jaren ontplooiën tot het expertisecentrum voor Vlaanderen en Brussel voor het technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed. Ongeacht de periode, komen volgende aspecten hierbij aan bod:

- roerend erfgoed, zoals instrumenten, gereedschappen, toestellen, machines, automaten en de complexe gehelen die ze eventueel samenstellen;
- immaterieel erfgoed met alle schriftelijke, mondelinge en audiovisuele bronnen, gebruiken, kennis, technieken en alle ruimtelijke en historische contexten die hiermee verband houden;
- alle roerende en immateriële aspecten van onroerend erfgoed.

Het onroerend erfgoed behoort niet tot het terrein van de expertisecentra, maar de raakvlakken zijn op het terrein legio. Niet alleen ervaart de erfgoedgemeenschap de getrokken gren-

zen als erg arbitrair. Ook het verband tussen bijvoorbeeld de werkplaats, het fabrieksgebouw of het labo en zijn oorspronkelijke machine- of instrumentenpark en uitrusting, wordt vaak als onlosmakelijk gezien. Toch focust men nog vaak vooral op de gebouwen. Terwijl de sloop van historisch waardevolle industriële complexen steevast protest uitlokt bij erfgoedverenigingen, gaat er veel minder aandacht naar het lot van interessante bedrijfsarchieven, machines, instrumenten... laat staan naar de menselijke kennis achter bepaalde vaardigheden en technieken. Nochtans bezitten ook veel van deze elementen onmiskenbaar een belangrijke erfgoedwaarde.

Ook beleidsmatig was er de voorbije decennia in de eerste plaats aandacht voor de onroerende aspecten. Voor het Limburgse mijnpatrimonium werd bijvoorbeeld al begin jaren 1990 een duidelijke keuze gemaakt welke gebouwen te behouden dan wel te slopen. Ondertussen is de herbestemming van een aantal mijnsites bijna afgerond, bijvoorbeeld met C-Mine in Genk, terwijl andere volop in ontwikkeling zijn. Terwijl het onroerend patrimonium dus snel de nodige beleidsaandacht kreeg, lag dit voor het roerend mijnerfgoed duidelijk anders. Jarenlang was er

geen plan van aanpak om met dit diverse erfgoed om te gaan waardoor het na de mijnsluitingen verspreid raakte in versnipperde, vaak private collecties. Pas de laatste jaren kregen deze aspecten ook de verdiende aandacht (1).

ETWIE wil in deze context in de eerste plaats een dienstverlenende en kennisdelende centrale netwerkorganisatie zijn, een organisatie die de erfgoedgemeenschap samenbrengt, activeert, begeleidt en stimuleert. De opdracht van ETWIE is gebaseerd op drie grote pijlers.

De eerste van die pijlers is 'netwerking'. ETWIE wil het netwerk van mensen en organisaties die met erfgoed bezig zijn, uitbouwen en verstevigen. Binnen deze erfgoedgemeenschap zijn verschillende types actoren te onderscheiden. Naast professionele en academische spelers, is de rol van de lokale erfgoedzorgers en vrijwilligers niet te onderschatten, zowel voor het onderzoek, als voor het behoud en beheer, en de publiekswerking rond het technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed. De eerste opdracht is bijgevolg dit netwerk in kaart brengen en zoveel mogelijk mensen, verenigingen en instellingen

Museale opstelling in de ringoven van de voormalige steenbakkerij 'Gebroeders Lauwers' in Noeveren, Boom (foto T. Vereenoghe)

te overtuigen van de zin van deelname daaraan. Hierbij wordt ook de link gelegd met internationale netwerken op diezelfde terreinen. Om dit alles zo goed mogelijk te ondersteunen, zal een platform ontwikkeld worden dat een vlotte onderlinge communicatie mogelijk maakt en waarop de bestaande Vlaamse en internationale expertise ook op een duurzame wijze breed toegankelijk wordt én blijft. Al te vaak gaat die waardevolle expertise immers verloren of bereikt ze niet de mensen die er interesse voor, of zelfs nood aan, hebben.

De tweede pijler is 'makelaardij', een term die binnen het cultureel-erfgoedveld de laatste jaren meer en meer ingang vindt. De term verwijst naar organisaties die ernaar streven om bruggen te bouwen, ontmoetingen mogelijk te maken en verbindingen te leggen tussen allerlei betrokkenen, steeds met de bedoeling om het erfgoed nieuwe betekenissen te geven en netwerken rond erfgoed mogelijk te maken of zelfs te creëren. Vanuit de bruggenbouwersrol, die typerend is voor het instrument van de erfgoedexpertisecentra, wil ETWIE de sector ondersteunen op een zodanige manier dat er meer resultaat behaald wordt met dezelfde inspanningen en dat er meer kansen gecreëerd worden. Dit kan bijvoorbeeld via de ondersteuning van projecten die individuele organisaties moeilijk alleen van de grond krijgen, of door op zoek te gaan naar de gedeelde ondersteuningsnoden die leven in de sector.

Daarnaast wil ETWIE het technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed beter zichtbaar maken en het draagvlak ervoor vergroten. Voor sommige aspecten bestaat zeker al een groot draagvlak, denken we maar aan de overwinning van de stoomstroopfabriek in Borgloon in het tv-programma Monumentenstrijd, maar lang niet alle facetten van dit brede erfgoedterrein zijn door het publiek voldoende gekend. ETWIE richt zich, naast het grote publiek, echter ook op onderwijs- en onderzoekinstellingen, en zal relevant onderzoek stimuleren, onder meer door het promoten van stages en het aanbrengen van interessante onderwerpen voor *papers* en eindwerken. Er liggen ook tal van kansen om andere sectoren, zoals toeristische en socioculturele organisaties, sterker te betrekken en ten slotte hoopt men het erfgoed ook meer aan bod te laten komen in de media.

De derde pijler is de 'immateriële expertise' over het technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed. Sinds de UNESCO-Convention (2003) en de visienota van minister Joke Schauvliege (2010) is er binnen erfgoedinstellingen meer aandacht voor de noodzaak om erfgoed niet te beperken tot de (on)roerende aspecten, maar om ook de verhalen, tradities en kennis een plaats te geven binnen het erfgoedverhaal. Het recente erfgoedproject 'Schitterend Geslepen' vormt een mooie illustratie van het samengaan van onroerend en immaterieel erfgoed. In het project werd onder meer onderzocht welke rol de beschermdediamantslijperij Lieckens in Nijlen kon spelen bij de valorisatie van het (immateriële) erfgoed rond de diamantbewerking in de Kempen. De integratie van

mondelijke getuigenissen in de waardevolle industriële site was een van de belangrijkste uitdagingen van het project (2).

Misschien belangrijker nog dan de kennis, zijn de vaardigheden om deze technieken te beoefenen. Goed kunnen kasseilegen of een complex toestel hanteren, is immers meestal het resultaat van een jarenlang opgebouwde praktische expertise. Een kennis die in de vingers zit en die je niet gewoon kan overnemen uit een handleiding, voor zover die (nog) bestaat. Precies op die vaardigheden wil ETWIE ook sterk inzetten, met de ontwikkeling van een expertisedatabank om bedreigde en verdwenen expertise te signaleren. In een volgend stadium wordt geprobeerd om de expertises veilig te stellen en breder te verspreiden.

Sinds september 2012 wordt de werking van ETWIE uitgebouwd door coördinatoren Daniëlle De Vooght en Tijl Vereenoghe. De druk bijgewoone studiedag op 1 december, met als thema 'Kennis delen', toonde alvast aan dat er in de sector een grote interesse bestaat voor de werking van het nieuwe expertisecentrum. Intussen vond ook al een eerste overleg plaats tussen de medewerkers van ETWIE en de cel industrieel erfgoed van het agentschap Onroerend Erfgoed. Aangezien het onmogelijk is om de onroerende en de roerende/immateriële aspecten van technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed volledig los van elkaar te zien, is het de bedoeling om in de toekomst structureel overleg te plegen met belangrijke spelers uit het onroerend erfgoed, zoals het agentschap Onroerend Erfgoed en Herita.

Meer informatie over ETWIE vindt u via www.etwie.be

Eindnoten

- (1) REULENS K., ROELS L. en WESSELS N., *Collectiebeheer en erfgoedzorg in de Mijnstreek. De problematiek van bedreigde collecties mijnnerfgoed*, in *Faro, tijdschrift over cultureel erfgoed*, jg. 5, nr. 4, 2012, p. 48-53.
- (2) JANSSENS J., 'Schitterend geslepen'. *Of de impact van diamant in de Kempen* (onuitg. eindrapport van het haalbaarheidsonderzoek in functie van de inventarisatie, registratie en ontsluiting van het (immateriële) erfgoed rond de diamantbewerking in de Kempen.), 2007.

I deliberately disregarded the right angle and rationalist architecture designed with ruler and square to boldly enter the world of curves and straight lines offered by reinforced concrete... This deliberate protest arose from the environment in which I lived, with its white beaches, its huge mountains, its old baroque churches, and the beautiful suntanned women.

Ik heb met opzet de rechte hoek en de rationalistische architectuur, ontworpen met liniaal en winkelhaak, buiten beschouwing gelaten om moedig de wereld van curves en strakke lijnen, voortgebracht door gewapend beton, binnen te gaan... Dit bewuste protest is ontstaan vanuit de omgeving waarin ik woonde: de witte stranden, de enorme bergen, de oude barokke kerken en de mooie zongebruinde vrouwen.

Oscar Niemeyer in NIEMEYER O., *The curves of Time: The Memoirs of Oscar Niemeyer*, New York, 2007, p.62

De Grote Aula van de Leuvense universiteit

Joris Snaet en Tom Verbist

Op het binnenplein van het huidige Maria-Theresiacollege bevindt zich de Grote Aula, één van de opmerkelijkste historische gebouwen van de Leuvense universiteit. Het bouwwerk werd opgericht in 1825 tijdens de Hollandse Periode en is één van de weinige architecturale getuigen van de korte periode dat de Leuvense universiteit een rijksinstelling was. Het gebouw heeft een monumentaal karakter en werd uitgewerkt in een streng antieke vormtaal. Zowel het exterieur als het interieur hebben hun authentiek karakter goed bewaard. Tijdens een recent ondernomen restauratiecampagne werd het gebouw op historisch verantwoorde wijze gerestaureerd. Tegelijkertijd vonden renovatiewerkzaamheden plaats die het gebouw een modern functioneel karakter gaven conform de hedendaagse normen (1).

De Grote Aula van de Katholieke Universiteit van Leuven, exterieur (foto O. Pauwels)

De Rijksuniversiteiten van Gent, Luik en Leuven

Kort na de samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot een nieuwe staat, sprak koning Willem I (1772-1843) de wens uit om ook in de Zuidelijke Nederlanden een universiteit op te richten. Uiteindelijk werd besloten om er drie in te stellen die zouden fungeren als zuidelijke tegenhangers van de drie universiteiten te Leiden, Utrecht en Groningen. Op 25 september 1816 werd een decreet uitgevaardigd om te Gent, te Luik en te Leuven rijksuniversiteiten op te richten. De universiteit van Luik werd geopend op 25 september 1817 en deze van Gent op 9 oktober 1817. De universiteit van Leuven, die werd geopend op 6 oktober 1817, kwam er pas na een fel debat omdat sommigen de voorkeur aan Brussel hadden gegeven waar zich de Academie bevond. Leuven kon zich evenwel beroepen op een eeuwenoude traditie en in de stad waren nog een groot aantal voorzieningen en gewezen hoogleraren aanwezig.

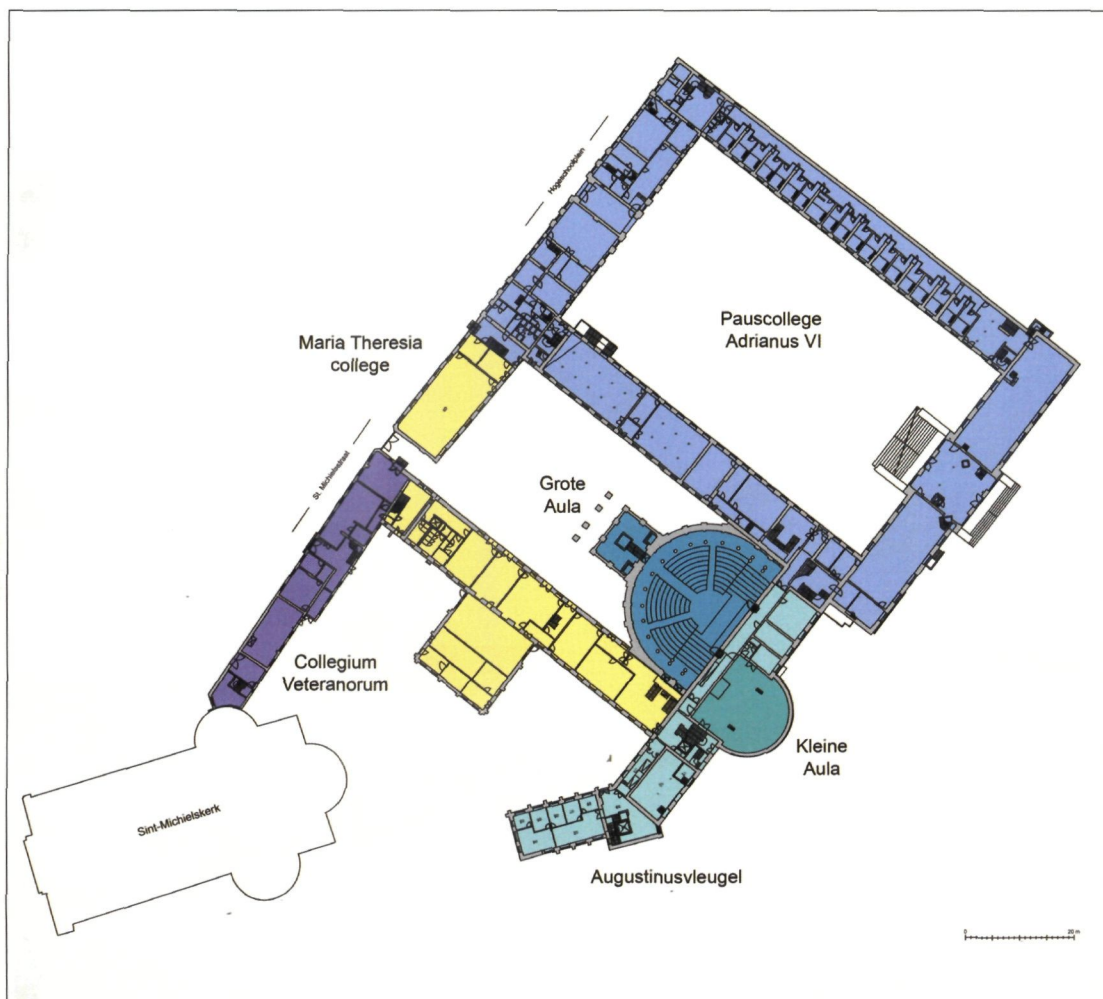
De overheid stond volledig in voor de organisatie en de financiering van deze nieuwe universiteiten en de professoren werden staatsambtenaren. Willem I stelde voor elk van de drie universiteiten een krediet van 60000 gulden beschikbaar. In de nieuwe universiteiten van de Zuidelijke Nederlanden werden telkens vier faculteiten ondergebracht, met name deze van rechten, van geneeskunde, van wiskunde en natuurkunde en van letteren en wijsbegeerte. Het idee om in Leuven een vijfde faculteit van theologie op te richten werd niet doorgevoerd omdat dit maatschappelijk te gevoelig lag en veel tegenkanting dreigde te ondervinden. Aan de universiteiten bleef Latijn de voertaal voor de colleges en voor de officiële aangelegenheden (2).

De uitgekozen steden werden verplicht om de nodige gebouwen te voorzien. De universiteiten van Gent en Luik vonden onderdak in voormalige jezuïeten-colleges. In Leuven kreeg de rijksuniversiteit van het stadsbestuur de beschikking over de hallen en een aantal gebouwen van de oude universiteit die gevrijwaard bleven van een openbare verkoop tijdens de Franse bezetting. De universiteitshal bood plaats aan de bibliotheek, vier auditoria, een secretariaat, een vergaderruimte en zelfs een kleine gevangenis. In de hal vond ook de plechtige opening van de universiteit van Leuven plaats, na een receptie op het stadhuis. In het Koningscollege kwamen de instituten voor plantkunde en dierkunde, in het Premonstreitcollege de instituten voor fysica, mechanica en astronomie, in het Veteranencollege (ingericht in een vleugel van het opgeheven jezuïetencollege) het instituut voor scheikunde. Verder werden het Anatomisch amfitheater en het Sint-Elisabethgasthuis, waar ook klinisch onderwijs werd gegeven, ter beschikking gesteld van de universiteit (3). In 1819 liet de universiteit een nieuwe kruidtuin oprichten op het terrein van het voormalige kapucijnenklooster, waarvan de aanschaf gefinancierd werd met een deel van de oprichtingspremie. Voor dit instituut ontwierp Charles vander

Straeten (1771-1834), hofarchitect van de Prins van Oranje, een oranjerie met serres (4).

Op 14 juni 1825 besloot Willem I tot de oprichting van een aparte onderwijsinstelling voor de priesteropleiding: het Filosofisch College of *Collegium Philosophicum*. Dit nieuwe leerinstituut werd toegekend aan de Rijksuniversiteit van Leuven en gehuisvest in het Pauscollege. De stad diende er voor te zorgen dat alle nodige maatregelen daartoe werden genomen terwijl de regering de financiering op zich nam (5). Het nieuwe instituut zou de priesters een meer 'verlichte' opleiding geven en hen onttrekken van het dogmatische karakter van de kleinseminaries, die datzelfde jaar officieel werden afgeschaft. Voortaan verzorgde het college de filosofische opleiding van de theologanten. Elke toekomstige priester moest hier minstens twee jaar les volgen vooraleer hij naar een grootseminarie mocht gaan voor de voltooiing van zijn priesteropleiding. Willem I beschouwde priesters als staatsambtenaren die zich bezig hielden met pastoraal werk en dienden te beschikken over een brede, wereldse kennis (6). Het college bleef zeer autonoom en maakte tot op zekere hoogte niet echt deel uit van de universiteit. Het werd zelfstandig

Algemeen plan van de huidige situatie met aanduiding van het Pauscollege Adrianus VI, het Maria Theresiacollege, het College Veteranorum en de Augustinusvleugel (foto Technische Diensten KU Leuven)

bestuurd door een regent en beschikte over een vijftal eigen professoren, die voor een aantal vakken werden bijgestaan door professoren van de universiteit. Het collegereglement toont aan dat de leerlingen onderworpen waren aan een streng regime met dagelijkse gebedsstonen en verplichte studies. Bezoekers mochten enkel ontvangen worden in aparte spreekkamers en het was de jongens ten strengste verboden in elkaars kamers te komen. Misstappen waaronder bezoeken aan cafés, biljartlokalen en cabarets of het bezit van slechte boeken of pamfletten werden zwaar bestraft (7).

Het Filosofisch College werd weinig gunstig onthaald. Het beantwoordde niet aan de verwachtingen van de katholieke oversten die een faculteit theologie aan de universiteit wensten. Het verplichte karakter van de opleiding werd bovendien aanzien als een illegale inmenging van de overheid in het religieus onderwijs. De weerstand tegen het college groeide snel en in 1829 trachtte Willem I de toestand te redden door de opleiding in het college facultatief te maken. Zijn poging kwam echter te laat en in september 1830 werd het instituut feitelijk opgeheven. Enkele weken later, op 4 oktober 1830, zou het Voorlopig Bewind de onafhankelijkheid van België uitroepen.

Het Pauscollege

Het Pauscollege was op het ogenblik dat het Filosofisch College er werd ingericht, het grootste en één van de oudste complexen van de oude universiteit van Leuven. Het college was in 1523 door paus Adrianus VI (1459-1523) gesticht en was

bestemd voor de huisvesting van theologiestudenten. Het instituut bestond gedurende eeuwen uit een amalgaam van verschillende gebouwen waaronder een patriciërswooning en andere panden, een bibliotheek, een kapel en een rechthoekige bouwvleugel. Op het einde van de 18de eeuw, tussen 1775 en 1778, werd dit alles afgebroken en verrees een eenvormig classicistisch bouwwerk op een U-vormig grondplan. Het ontwerp was van de hand van de landmeter M. Ghenne (1753-1813), de broer van Lambert Ghenne, de president van het college. Tot de heropbouw van het college werd besloten nadat op 13 augustus 1775 een instorting in één van de oude panden het leven had gekost aan een student (8).

Kort na deze modernisering kreeg het Pauscollege een nieuwe bestemming die sterk lijkt op deze van het Filosofisch College. Op 16 oktober 1786 had Jozef II besloten om een algemeen seminarie op te richten met de bedoeling dat de overheid een betere greep zou krijgen op de opleiding van de priesters, het zogeheten Seminarie-Generaal (9). Jozef II viseerde hierbij voornamelijk de grootseminaries, die door hem werden afgeschaft. Deze nieuwe instelling werd ondergebracht in het Pauscollege dat vervolgens sterk werd uitgebreid. De hofarchitect Louis Montoyer (1749-1811) gaf het U-vormige Pauscollege een nieuwe vleugel aan de oostzijde en liet aan weerszijden ervan twee nieuwe entiteiten optrekken die beide voorzien waren van een rechthoekige binnenplaats. Tijdens deze werken werden aan de noordzijde de oudere colleges van Baius en van Wickelius geïntegreerd en aan de zuidzijde het Veteranencollege (10). Het hele door Montoyer ontworpen complex telde aldus drie binnenpleinen

De gevel van het Pauscollege aan het Hogeschoolplein te Leuven (foto Technische Diensten KU Leuven)

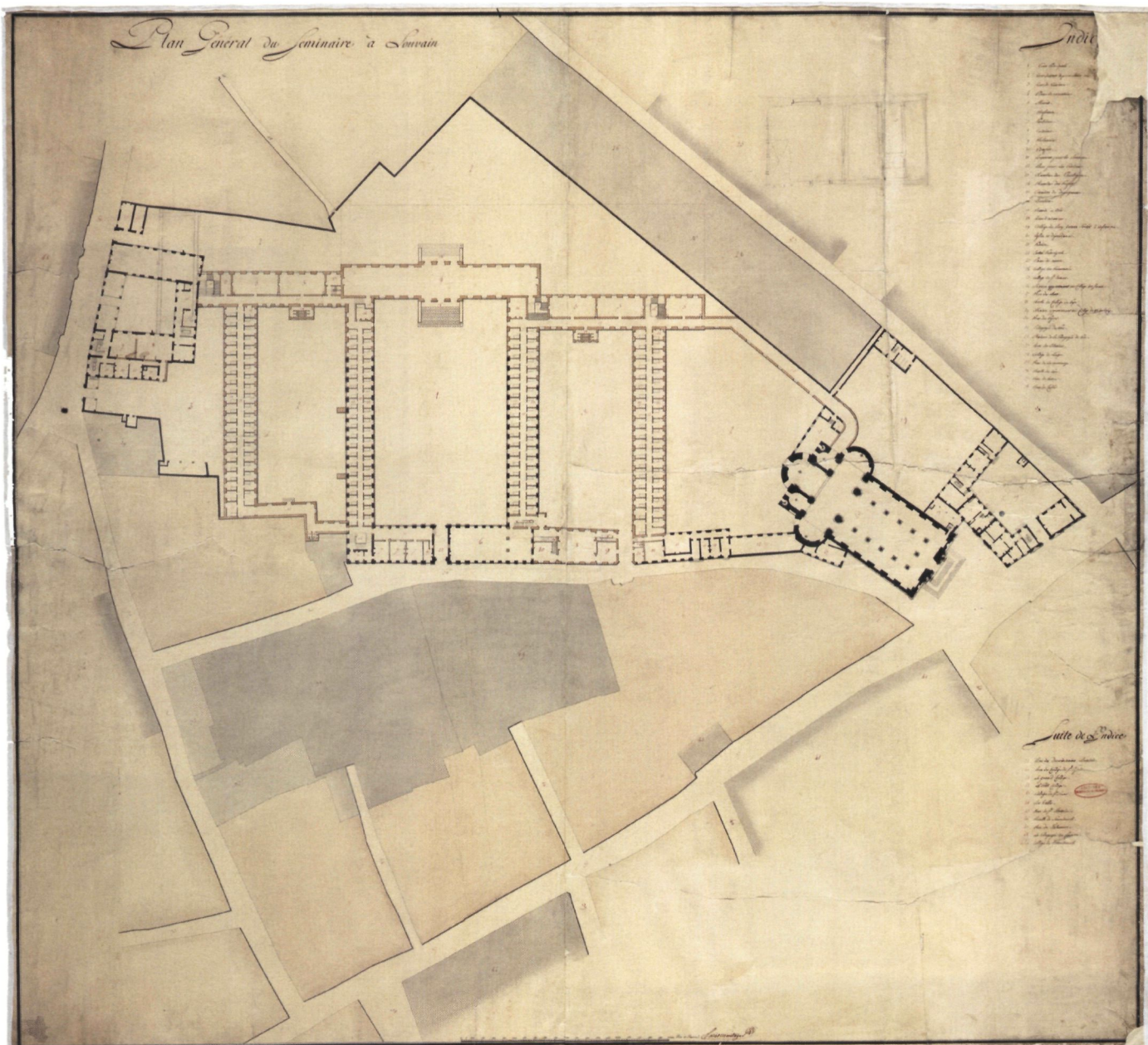

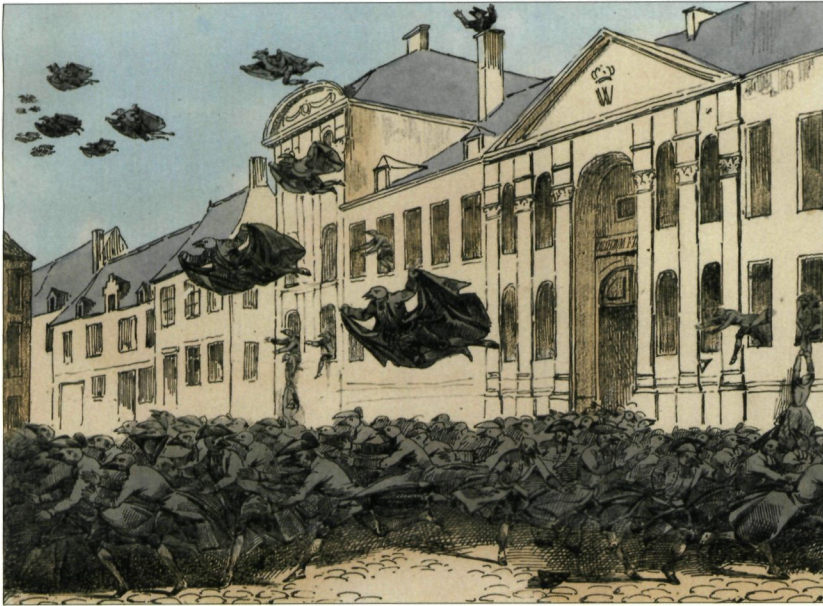
Het binnenplein van het Pauscollege te Leuven
(foto Technische Diensten KU Leuven)

De gevels van het Maria-Theresiacollege en het
Veteranencollege in de Sint-Michielsstraat te Leuven
(foto Technische Diensten KU Leuven)

Ontwerp voor het Seminarie-Generaal, omstreeks 1786
(© Brussel Rijksarchief, K&P 539)

Spotprent op het Filosofisch College uitgegeven omstreeks 1825
 (© Brussel Prentenkabinet, Caricatures, 1830)

omsloten door vijf onregelmatig aangelegde langwerpige vleugels en besloeg een terrein van ongeveer 140 op 90 meter.

Net als het Filosofisch College van Willem I, was ook het Seminarie-Generaal van Jozef II, het voorwerp van felle kritiek van de katholieken geweest en was het geen lang leven beschoren. Al in 1789 werd het opgeheven. Tijdens het protest tegen het Filosofisch College van Willem I werd overigens expliciet verwezen naar het seminarie van Jozef II (11).

In 1792, tijdens de periode van de Brabantse Omwenteling, werden de gebouwen van dit seminarie-generaal ingenomen door republikeinse

Vonckisten die er hun zittingen hielden. Tussen 1801 en 1814, in de Franse tijd, werd in het complex een *Hôtel des Invalides* ondergebracht waar talrijke verminkte Franse soldaten werden opgevangen (12). Nadien werd het een tijdlang als kazerne gebruikt door Pruisische troepen. Na hun vertrek werden in de gebouwen gedurende korte tijd onder meer een casino en een balzaal uitgebaat.

De inrichting van het Pauscollege en de bouw van de Grote Aula

Op 21 juli 1825 stelde de Leuvense gemeenteraad een programma op voor de installatie van het *Collegium Philosophicum* in het Pauscollege (13). Deze opdracht werd toevertrouwd aan drie bouwmeesters van de stad, met name Martinus Hensmans, Verheyden en Guilielmus Wirix (14). Zij moesten zorgen voor een auditorium van 600 leerlingen met een kathedraal en halve lessenaars voor de leerlingen, een rectorium voor eenzelfde aantal leerlingen met keuken, en logement voor de regent, de subregenten (of opzichters) en 600 kamers voor de leerlingen alsook de nodige voorzieningen voor de dienstlui. Op 5 augustus 1825 droeg de gemeenteraad Hensmans en Wirix op om de bouw te ondernemen van een nieuw auditorium. Tijdens deze vergadering werd eveneens besloten tot de onmiddellijke schorsing van de werkzaamheden aan een al bestaand auditorium en tot het maken van een inventaris van de hiervoor al aangekochte materialen.

Het Filosofisch College werd ingericht in de gebouwen van het oude Pauscollege en de vleugels om de zuidelijke binnenplaats. De thans verdwenen

Exterieur van de Grote Aula van de Katholieke Universiteit van Leuven
 (foto O. Pauwels)

vleugels om de noordelijke binnenplaats van het vroegere Seminarie-Generaal dienden in de Nederlandse tijd vermoedelijk als kazerne. Het bouwprogramma van de bouwmeesters van 24 juni 1826 licht ons in over de functies van de verschillende vleugels. In de voorvleugel van het Pauscollege waren de appartementen van onder meer de regent en de portier, terwijl in de twee zijvleugels net geen 250 kamers bevatten. In de achtereuleugel waren de keuken en de provisiekamers in de kelders geïnstalleerd, de refter en een voorlopig auditorium op de begane grond en een ziekenzaal op de eerste verdieping. In de achtereuleugel van de zuidelijke binnenplaats waren onderwijslokalen, waaronder een *Phisiksch cabinet* en een *Musiek-zaal*, en 160 extra kamers in de zijvleugel. In totaal bood het college ruimte voor 419 kamers voor *Kweklingen en Knechte oft Dienstbode*.

De Grote Aula werd gebouwd tegen de achtereuleugel van de zuidelijke binnenplaats en bestaat uit een halfcirkelvormig auditorium met een uitstekende toegangspartij met portiek. Het auditorium heeft een halfronde gewelf met cassetten en een glazen opening die aansluit op een groots, afgeplat segmentboogvormig gewelf boven het sprekersgedeelte. Om de tribune heen, achter de Ionische zuilen, bevindt zich een omgang waarvan de muren geleed worden door pilasters. De portiek heeft vier massief ogende vierkante pijlers en een sober uitgewerkt driehoekig fronton en bevat een trap die leidt naar de omgang in het interieur.

Oorspronkelijk was men van plan het interieur af te werken met Dorische zuilen en zonder ornamenten.

Op de gemeenteraad van 24 maart besliste de Stad Leuven dat de Grote Aula uitgewerkt diende te worden zonder rozetten in de cassetten van het gewelf maar beval ze wel de toepassing van een Ionische orde voor het interieur: *“Dan daer tegen zijn ons opgeworpen geworden alle de bevoegdheden uit de nieuwe en groote bestemming van het gebouw gegeven af te leiden... te minste de ionische orde voor de kolommen zouden aannemen en de cornicheleijsten maken door pleisterwerk die met de orde overeenkomende versiersels zouden verrijken”* (15). In een aantal later door Hensmans en Wirix opgestelde verslagen worden niet alleen deze sierelementen maar ook de portiek apart vermeld. Dit lijkt er op te wijzen dat ook dit onderdeel van het gebouw door de Stad Leuven was geëist. Op 25 januari 1827 waren de totale kosten voor de inrichting van het Filosofisch College opgelopen tot 89.463,20 Belgische franken, terwijl de regering een bedrag had voorzien van in totaal 96.418,44 franken. Het verslag vermeldt dat de bouw van de portiek van het auditorium 8918,44 franken had gekost en dat de kosten voor de *versiersels in de plegtiscge instelling van het Nieuw collegium Philosophicum* 561,11 franken bedroegen.

In de archiefteksten over de inrichting van het Filosofisch College, bewaard in het Stadsarchief, zijn een groot aantal overeenkomsten bewaard van de aannemers en de leveranciers voor de bouw van de Grote Aula (die slechts een onderdeel vormde van het geheel van de werken). De witte en blauwe hardsteen van het auditorium werd geleverd door Michael Ludovicus Vander Hulst die zich verbond *“tot het leveren van allen den witten en blauwen steen, met de steenhouwerij, noodig tot allen de werken en voor*

De Grote Aula van de Katholieke Universiteit van Leuven
(foto O. Pauwels)

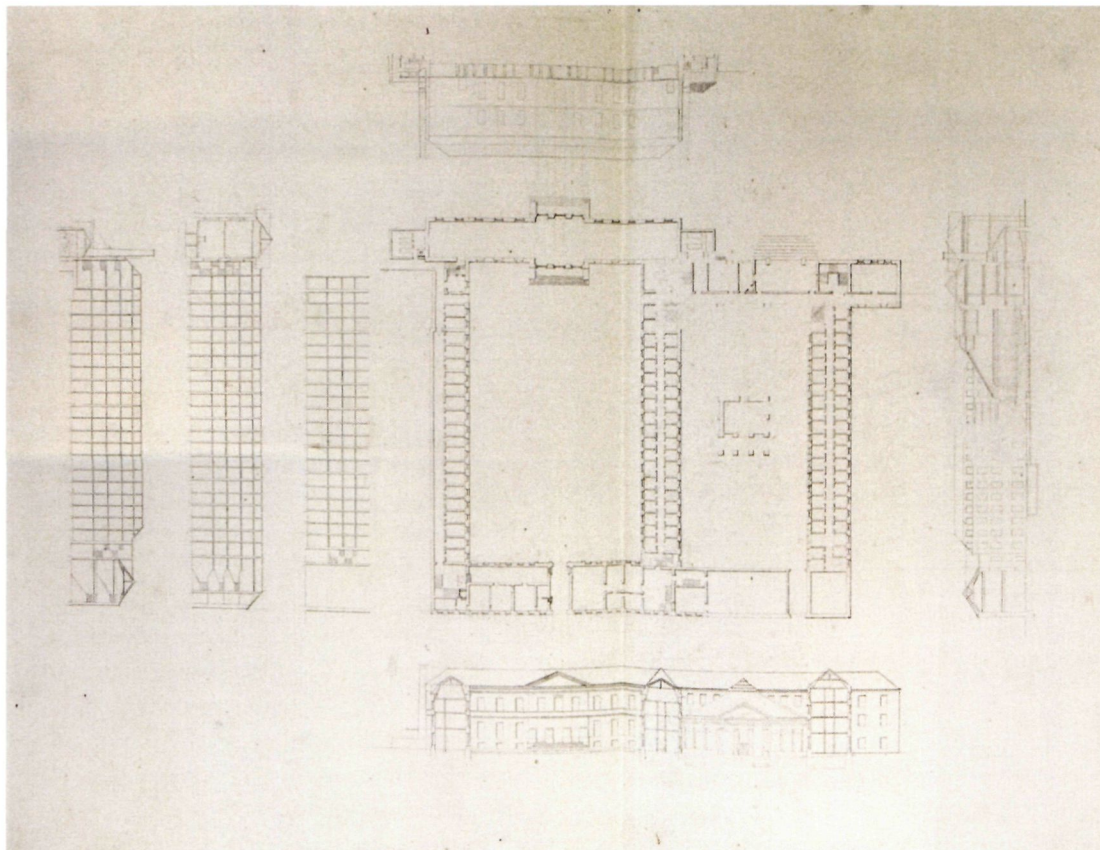

het nieuw op te rechten auditorium met Peristyle,...., daar in begrepen de hand, de rapariage, fatsonneren van rabatsteene en scherpen der steen eizers ...".

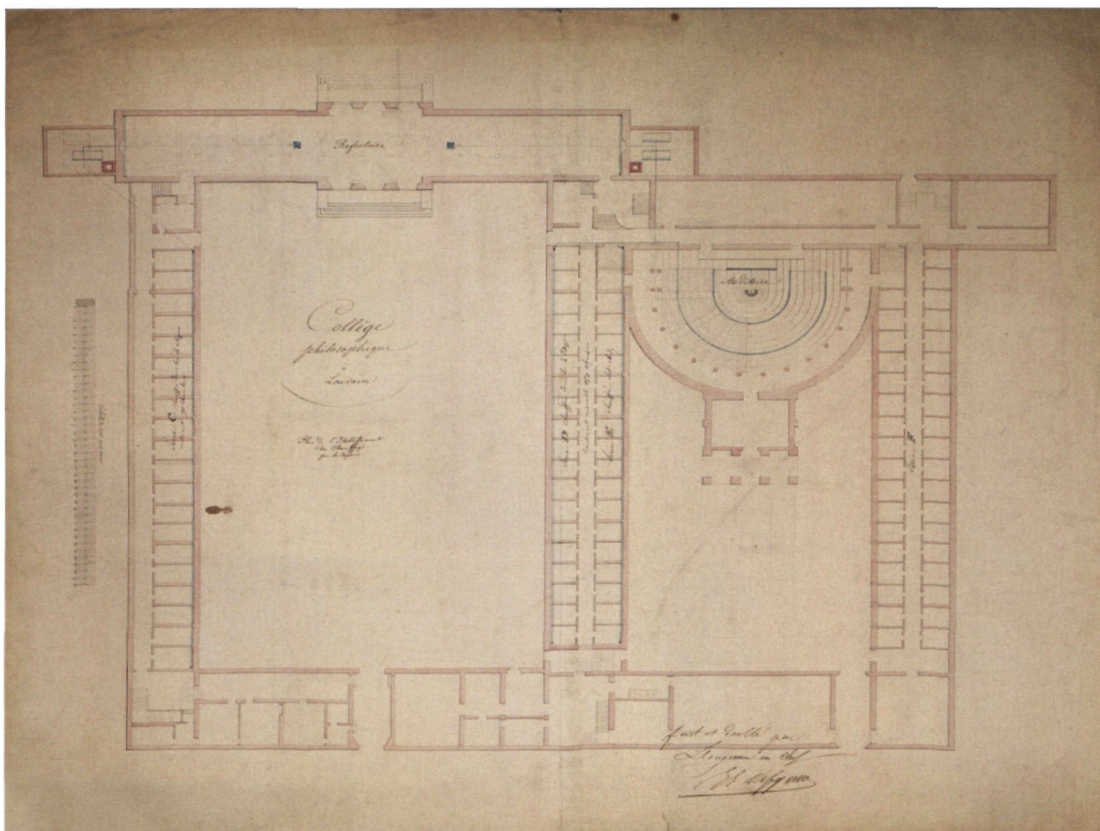
Ook A. Bosmans leverde witte en blauwe steen voor het auditorium volgens plan daer over gemaect. Het metselwerk van het "carreel en wit steen, daaronder begrepen leveren en plaatsen des stellingen met alle nootengereedschappen, Reynigen en twymelen van zavel" werd toegewezen aan de meester timmerman en metser Philippus Verheyden. Hij voerde ook timmerwerk uit in hout. Volgens een visitatieverslag van 27 augustus 1825 werden in de opstaande muren verticale eiken balken gestoken: "daer moet op de hoogte van de galderije gelet worden van openingen te laeten in de metselry, voor staenders die de geboutens dragen moeten". De kareelstenen waren geleverd door Coetermans, Decoster, Petrus Devijver uit Korbeek-Lo en Van Asbroek uit Linden. Het overige metsel- en timmerwerk in de verschillende vleugels van het oude college werd opgedeeld tussen zes andere metselaars en vijf timmerlieden, die zich vooral bezig hielden met het optrekken van scheidingsmuren tussen de studentenkamers.

Het dak van het auditorium werd door N. Denie gelegd, waarvoor minstens 75.000 leien nodig waren. Het onderdak werd gemaakt van droog wit berd oftewel een beplanking van wit hout. De slotenmaker Joannes Baptista Neefs leverde het ijzerwerk voor de lantaarn in de koepel. Het pleisterwerk van het interieur werd uitgevoerd door P. Duchaux uit Tienen. De gipsen kapitelen werden geleverd door Madiou uit Brussel, het meubilair door G. Bogaerts en de ramen en deuren door G. Maije.

In het college werd ook een centrale verwarmingsinstallatie op stoom geplaatst die ontworpen was door Jean-Baptiste Vifquain (1789-1854). Deze ingenieur was opgeleid aan de *Ecole Polytechnique* van Parijs en had vanaf 1815 een indrukwekkende reeks projecten gerealiseerd in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden, waaronder de installatie van de gasverlichting in Brussel, de constructie van het kanaal Brussel-Charleroi en de aanleg van verschillende boulevards in Brussel (16). De tussen 1826 en 1827 gerealiseerde verwarmings-

Gedrukt pamflet met plattegrond en doorsneden van het Filosofisch College met aanduiding van de centrale verwarming, omstreeks 1825
 (© Stadsarchief Leuven, Modern Archief)

Een door Jean-Baptiste Vifquain ondertekend grondplan van het Filosofische College in Leuven, met aanduiding van de centrale verwarmingsinstallatie, omstreeks 1825
 (© Stadsarchief Leuven, Kaarten en plannen)

installatie van het Pauscollege mag gerekend worden tot de oudst bekende stoomverwarmingsinstallaties van het Europese vasteland (17). De door Vifquain ontworpen installatie bestond uit drie ketels die de stoom met behulp van ijzeren buizen naar de verschillende lokalen leidde. De ketels werden onder-

gebracht in twee nu verdwenen bijgebouwen met grote schoorstenen die opgericht werden aan weerszijden van de oostelijk gelegen vleugel van het Pauscollege. De ketel in het noordelijke bijgebouw voorzag de 90 kamers van de meest noordelijke vleugel van het Pauscollege alsook de helft van het

De Kleine Aula van de Katholieke Universiteit van Leuven
(foto O. Pauwels)

refectorium dat was ondergebracht op de begane grond van de oostelijke vleugel van het Pauscollege. De twee ketels in de zuidelijke bijbouw verwarmden de 152 kamers van de middenvleugel, het grote auditorium alsook de ander helft van de eetzaal. Uit een bewaarde kostendeclaratie vernemen we onder meer dat de *ijzere voorwerpen en steen* afkomstig waren van *J. Cockerill et C.* van Luik en dat voor de constructie van de schouwen en de vuurovens 176 *Duizend Papen steen* waren aangewend. De installatie van het geheel had 10179,69^{1/2} Belgische franken gekost, een som die door de Stad Leuven voorgeschoten was geweest aan de rijksoverheid (18).

Tussen 1825 en 1827 werd ook een tweede aula gebouwd, veel kleiner en opgetrokken tegen de

oostelijke gevel. Het halfronde deel met zitbanken bevindt zich buiten het eigenlijke volume terwijl het sprekersgedeelte zich nog binnen het volume van de collegevleugel bevindt. Om de neerwaartse druk van de buitenmuur op te vangen werden hier twee verdubbelde, in blauwe hardsteen opgetrokken zuilen opgesteld. In 1827 werd de verwarmingsinstallatie voorzien van een vierde ketel voor dit kleine auditorium.

Doordat het sprekersgedeelte van de kleine aula in het volume van één van de oude vleugels werd ondergebracht, werd het vloerniveau van een grote zaal op de tweede verdieping in deze vleugel aanzienlijk verhoogd. Hierdoor werd de zaal onbruikbaar als auditorium en werd ze uiteindelijk een eenvoudige opslagplaats. Hierdoor bleven de oude pleisterlagen goed bewaard onder een beperkt aantal jongere pleisterlagen. Tijdens een inspectie ontdekte de vertegenwoordigers van Monumentenwacht hier enkele restanten van figuratieve schilderijen. Die werden in het najaar van 2009 uitgebreid onderzocht door een team van het VIOE onder leiding van Marjan Buyle. Er werd een beperkt aantal, strategisch gekozen vrijleggingen uitgevoerd (zie kadertekst). Details van de kledij van een modieus geklede dame verwijzen naar de periode rond 1800, wat zou betekenen dat de schildering werd aangebracht na de opheffing van het Algemeen Seminarie en vóór de installatie van het Filosofisch College in het Pauscollege (19).

Na de voltooiing van de bouw ondernamen de bouwmeesters ook de inrichting van de verschillende lokalen van het Filosofisch College. In het dossier

De opslagruimte boven het sprekersgedeelte van de Kleine Aula tijdens de sonderingen naar de vroeg-19de-eeuwse muurschilderingen
(foto K. Vandevorst)

over de inrichting van het college, bewaard in het Stadsarchief, zijn lijsten van de benodigde meubels bewaard. Het appartement van de regent werd comfortabel ingericht met onder meer een commode, een tafel en een ledikant in mahoniehout, tapijten, spiegels en gordijnen, voor een totaal van bijna 6000 frank. De subregenten kregen veel eenvoudiger meubilair ter waarde van ongeveer 350 frank met onder meer een commode, een tafel en een ledikant in kerselaren hout. De studenten of *Filosofen* dienden zich tevreden te stellen met een inrichting van de kamer ter waarde van 73,50 frank, bestaande uit een schap, een ledikant, een bibliotheek(kast), een tafel en twee stoelen in *week hout*. Verder werden in elke kamer een matras met stro, enkele lakens en dekens alsook een nachtspiegel voorzien. Op 20 december 1825 stelde de regent van het college een bijkomende lijst op met huisraad en extra meubels die hij als onontbeerlijk voor het college beschouwde. Deze vermeldt onder meer zoutvaten, peperbussen, bierkannen, schorten voor de bedienden, een klokje, een uurwerk voor de binnenplaats alsook een kathedor of verheven stoel voor de refter *moetende dienen voor de leser gedurende de noon en avond malen*. In de lijst worden ook 200 *blakers, snutters en domperjes* voor elke leerling vermeld. Deze werden als onontbeerlijk beschouwd *daar de kweekelingen aan min of meer gevaarlijke middelen kunnen toeslagt nemen, om der zelve kaersen te platzen, waardoor er zoude kunnen brand veroorzaakt worden* (20).

De universiteitsaula's van Gent en Luik

Niet alleen in Leuven maar ook aan de rijks-universiteiten van Gent en Luik werden ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden nieuwe aula's gebouwd. In Gent en Luik werden deze aula's de belangrijkste universiteitsgebouwen, rijkelijker en plechtstatiger uitgewerkt dan deze van Leuven, die in feite slechts toebehoorde aan een bij de universiteit aanleunend instituut. Toch bemerken we hoe de drie aula's een gelijkaardige planopbouw hebben en dat ze uitgewerkt werden in een gelijkaardige sobere antieke vormtaal.

In Luik was de iets oudere academie al vanaf 1811 ondergebracht in het college van de jezuïeten. De openingsplechtigheid van de universiteit op 25 september 1817 vond plaats in de kerk van het college. In 1821 werd beslist om de kerk af te breken om plaats te maken voor een nieuw auditorium of *salle académique*, waarvan het ontwerp werd toevertrouwd aan de stadsarchitect Jean-Noël Chevron (1790-1867) (21). Chevron ontwierp een groot vrijstaand bouwwerk dat aan de voorkant voorzien werd van een portiek met acht Ionische zuilen. De aula had een grondplan in de vorm van

De *salle académique* van de universiteit van Luik, gebouwd naar een ontwerp van Jean-Noël Chevron omstreeks 1821, binnen-aanzicht

(foto © JL DERU / photo-daylight.com)

een halve cirkel, twee galerijen en werd bekroond door een half koepelgewelf met lichtlantaarn en cassetten, die net als de Grote Aula van Leuven geïnspireerd was door het Pantheon in Rome. De muur waartegen het spreekgestoelte stond, werd geled met pilasters en grote nissen en een monumentale muurschildering. Tussen 1889 en 1892 werden de gebouwen van de universiteit uitgebreid met onder meer een monumentale vleugel aan de voorzijde. Hierbij verdween de portiek en ging het vrijstaande karakter van het bouwwerk verloren.

In Gent krijgt de universiteit in 1816 de beschikking over het oude college van de jezuïeten en werden bijkomende huizenblokken door de stad opgekocht.

De aula van de universiteit van Gent, gebouwd tussen 1818 en 1826 naar ontwerp van Louis Roelandt

(foto O. Pauwels)

De plechtige installatie van de nieuwe Katholieke Universiteit in de Grote Aula op 1 december 1835, postkaart van een thans verdwenen schilderij van L. Matthieu
(© Prentenkabinet Brussel, Postkaarten Leuven)

Tussen 1819 en 1826 werd de collegkerk afgebroken en een aula gebouwd naar een ontwerp van de in 1818 tot stadsarchitect benoemde Louis Roelandt (1786-1864) (22). Roelandt gaf de zaal een cirkelvormig grondplan, één enkele galerij en een cirkelvormige koepelbekroning met een lichtopening in de vorm van een oculus. Aan de straatzijde deed hij een monumentale portiek optrekken met acht Korinthische zuilen en een driehoekig fronton. Daartoe recupereerde hij het monumentale tempelfront dat Laurent-Benoît Dewez (1731-1812) had gebouwd voor de infirmerie van de Sint-Pietersabdij. Het langwerpige perceel liet toe om tussen de aula en de portiek een atrium met een galerij en een zaal met een eretrap te installeren. Net als in Luik en Leuven getuigt het bouwwerk van een doorgedreven puurheid in de toepassing van de antieke vormtaal. De aanwending van rijkere materialen, waaronder verschillende soorten natuursteen en marmer, en de rijkere ornamentale afwerking, geven het bouwwerk evenwel een veel plechtstatiger uitzicht dan de twee andere aula's.

De Katholieke Universiteit Leuven

Na de oprichting van de Belgische Staat bleven de universiteiten van Luik, Gent en Leuven rijksinstellingen. Als antwoord op deze overmacht van het rijksonderwijs, riepen de Belgische bisschoppen in 1834 een katholieke universiteit in het leven in Mechelen. In 1835 werd deze nieuwe universiteit met steun van het stadsbestuur in Leuven geïnstalleerd en

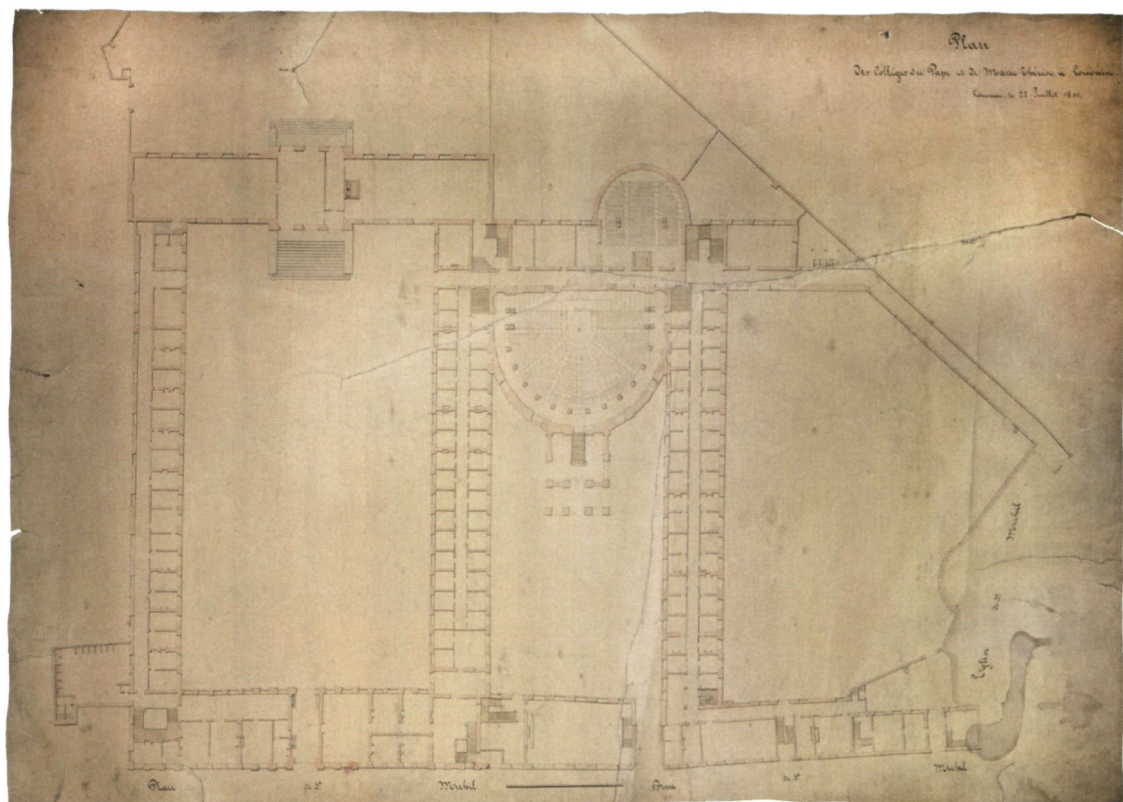

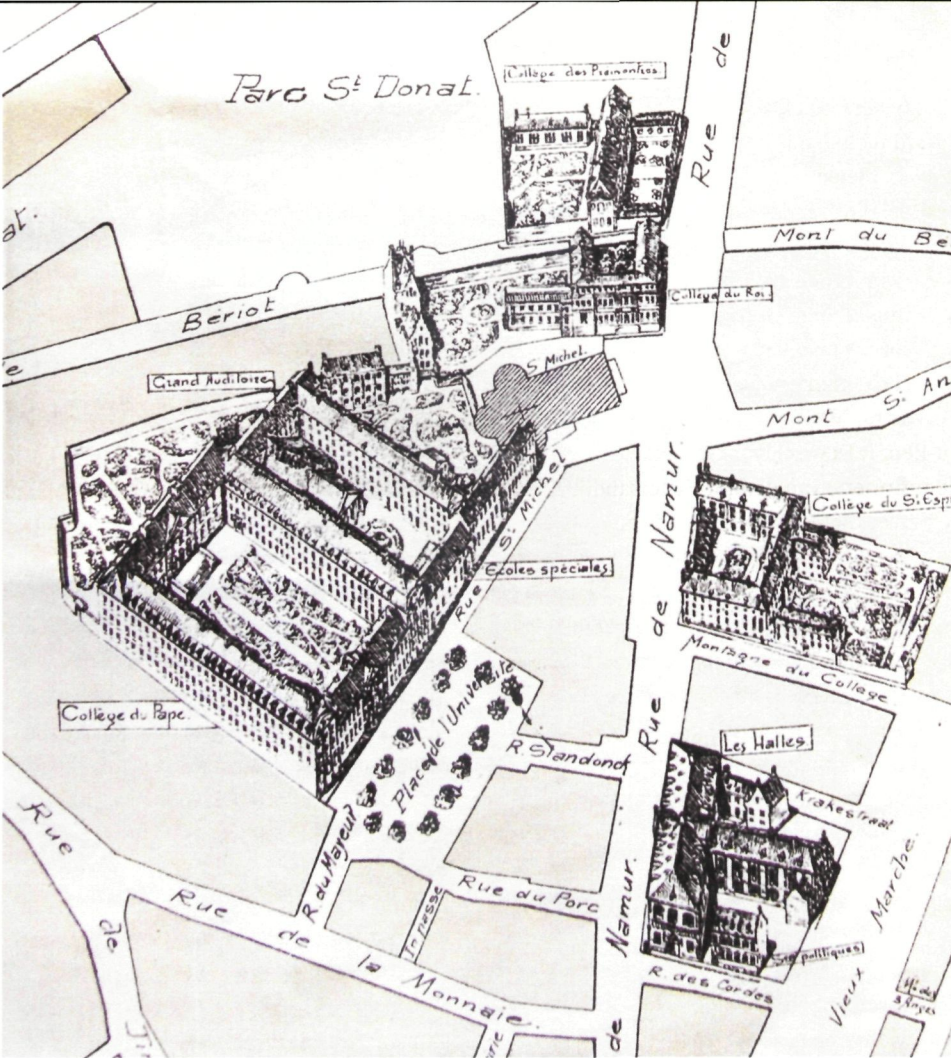
de aanwezige rijksuniversiteit opgeheven. Aldus kwam de Leuvense universiteit voor een derde keer onder een nieuwe hoedanigheid tot leven (23).

Op één december 1835 vond de plechtige installatie van de nieuwe Katholieke Universiteit plaats. De opening vond plaats in de Grote Aula van het Pauscollege, nadat een pontificale mis was opgedragen in de Sint-Pieterskerk. Deze plechtigheid is afgebeeld op een schilderij van de hand van L. Matthieu dat verloren ging tijdens de bibliotheekbrand van 1914 maar ons bekend is van een oude foto (24).

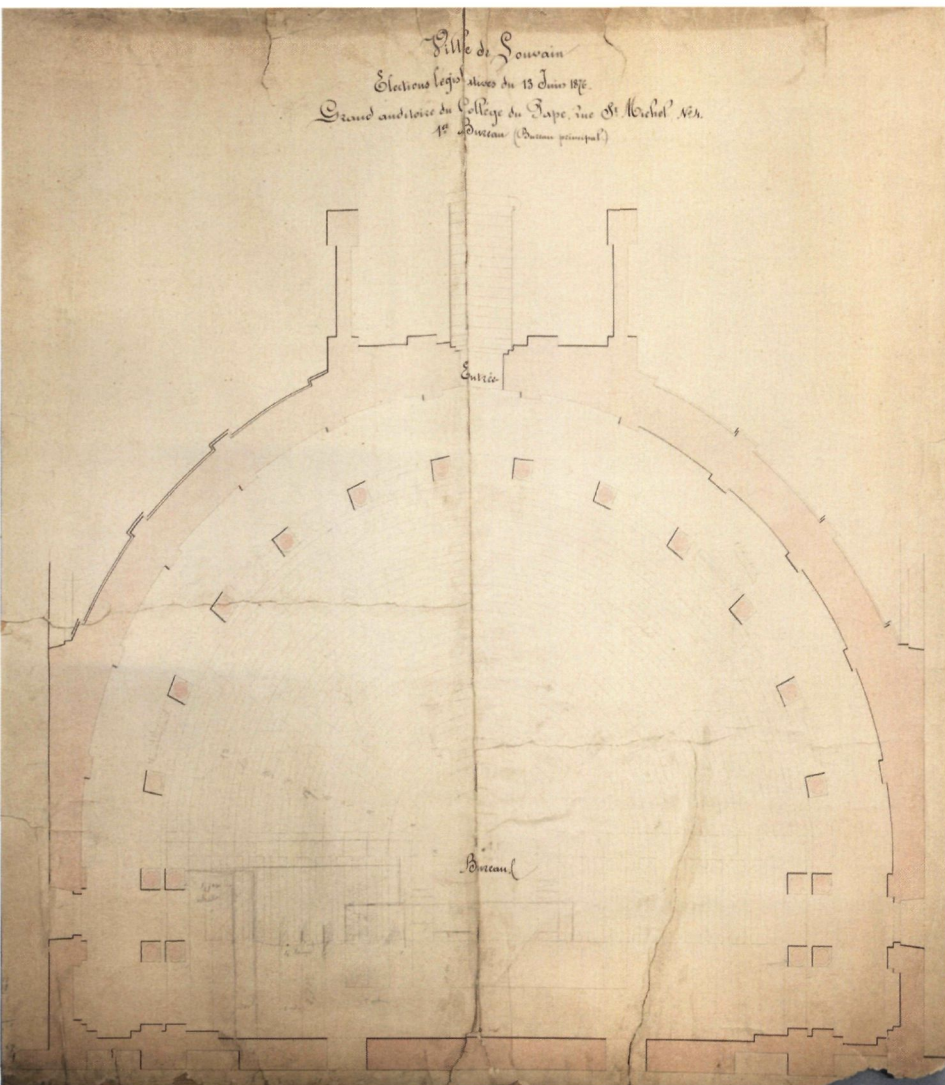
De aartsbisschop had plaats genomen op het podium waar een borstbeeld van Leopold I was geplaatst. Om de goede verstandhouding tussen de machten te verbeelden namen de burgemeester en de voorzitter van Eerste Aanleg plaats aan de linker-

Grondplan van het Pauscollege en het Maria-Theresiacollege te Leuven van 1841
(© Stadsarchief Leuven, Kaarten en plannen)

Het Pauscollege, de Écoles spéciales en de Grote Aula zoals afgebeeld op de kaart opgenomen in het boek *Université de Louvain, 1425-1834-1910*, Leuven, 1910
(© Universiteitsarchief Leuven)

Grondplan van de Grote Aula opgesteld door de Dienst Werken van de Stad Leuven met aanduiding van een bureel dat moest dienen voor de verkiezingen van 13 juni 1876
(© Stadsarchief Leuven, Kaarten en plannen)

De tekenzaal van de *Ecoles Spéciales* in het Maria-Theresia-college, vermoedelijk gefotografeerd door Edouard Morren (1867-1939) omstreeks 1900. © Universiteitsarchief Leuven, Topografische Atlas)

kant van de aartsbisschop en de rector en de voorzitter van de Handelsrechtbank aan zijn rechterkant.

De universiteit kreeg de vroegere universiteitsgebouwen gratis ter beschikking van de Stad Leuven die eigenaar bleef. De stad stond in voor de belangrijkste herstellingen, de grondbelasting en de verzekeringen terwijl de universiteit diende te zorgen voor het onderhoud van de gebouwen. De Stad Leuven eigende zich wel het recht toe om in sommige gebouwen plechtigheden te houden. In de Grote Aula werden elk jaar in de maand augustus de prijsuitreikingen aan de leerlingen van de stedelijke inrichtingen georganiseerd. Een op het Stadsarchief van Leuven bewaard grondplan van de Grote Aula van 1876 toont aan dat in het gebouw ook verkiezingen werden georganiseerd.

Het vroegere Filosofische College werd vanaf 1835 gesplitst in twee delen. In de noordelijke vleugel, het huidige Pauscollege, werd een pedagogie voor studenten in de letteren en de rechten ingericht. In de zuidelijke vleugel, inclusief het Veteranen-college alsook de Grote en Kleine Aula, kwam een pedagogie voor de studenten van wetenschappen en geneeskunde, die vanaf 1837 de naam het Maria-Theresiacollege kreeg (25).

In de loop van de 19de eeuw werden in beide complexen studentenkamers opgeofferd om plaats te maken voor onderzoeks- en leslokalen. In het Pauscollege werden vanaf omstreeks de jaren '60 onder meer het befaamde scheikundelaboratorium van Louis Henry (1834-1913) en dat van de priesterhoogleraar Jean-Baptiste Carnoy (1836-1899) geïnstalleerd. In het Maria-Theresiacollege kwamen vanaf 1864 de *Ecoles Spéciales* voor de opleiding van ingenieurs in metaalkunde, mijnbouw, scheikunde,

burgerlijke genie en openbare werken. De eerste nieuwe collegezalen en laboratoria waren aanvankelijk vooral op de begane grond. Dit noodzaakte niet zelden de plaatsing van gietijzeren kolommen onder de moerbalken, die voordien gesteund werden door de tussenmuren van de studentenkamers.

Onderhoud en gebruik van de Grote Aula

Gedurende de eerste decennia van het bestaan van de Katholieke Universiteit verliep de samenwerking met de Stad Leuven voorspoedig. De gemeenteraad liet tussen 1839 en 1840 voor de universiteit een nieuw ziekenhuis oprichten, naar ontwerp van architect Alexander Van Arenbergh (1799-1877). Nadat de liberalen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 22 september 1848 de meerderheid haalden, bekoelde de relatie met de universiteit echter fel. Niet alleen verminderde de financiële steun aan de universiteit, ook doken er herhaaldelijk problemen op met betrekking tot het gebruik van de universitaire gebouwen (26).

Eén van de zwaarste conflicten tussen het liberale gemeentebestuur van de Stad Leuven en de Katholieke Universiteit vond plaats in 1879 en ging over het gebruik van de Grote Aula. Het conflict startte nadat de gemeenteraad had vernomen dat de universiteit toestemming had gegeven aan een katholieke organisatie om er een manifestatie te houden tegen het liberale wetsvoorstel over de hervorming van het lager onderwijs van de Minister van openbaar onderwijs, Pierre Edouard van Humbreeck (1829-1890). De gemeenteraad vond het ongepast dat de universiteit de door de Stad Leuven aan hen beschikbaar gestelde gebouwen voor dergelijke politiek getinte bijeenkomsten zou gebruiken. Het gemeenteraadslid Vanderseypen merkte tijdens het gemeenteraadsdebat van 31 maart 1879 bovendien op dat de universiteit de Grote Aula ook gebruikte voor voorstellingen van een minder verheven karakter: *"Il est arrivé même qu'on cédé l'Auditoire du Collège du Pape à des saltimbanques de la Bavière, pour y exhiber ce qu'en style de cirque on appelle des tableaux vivants"* (27).

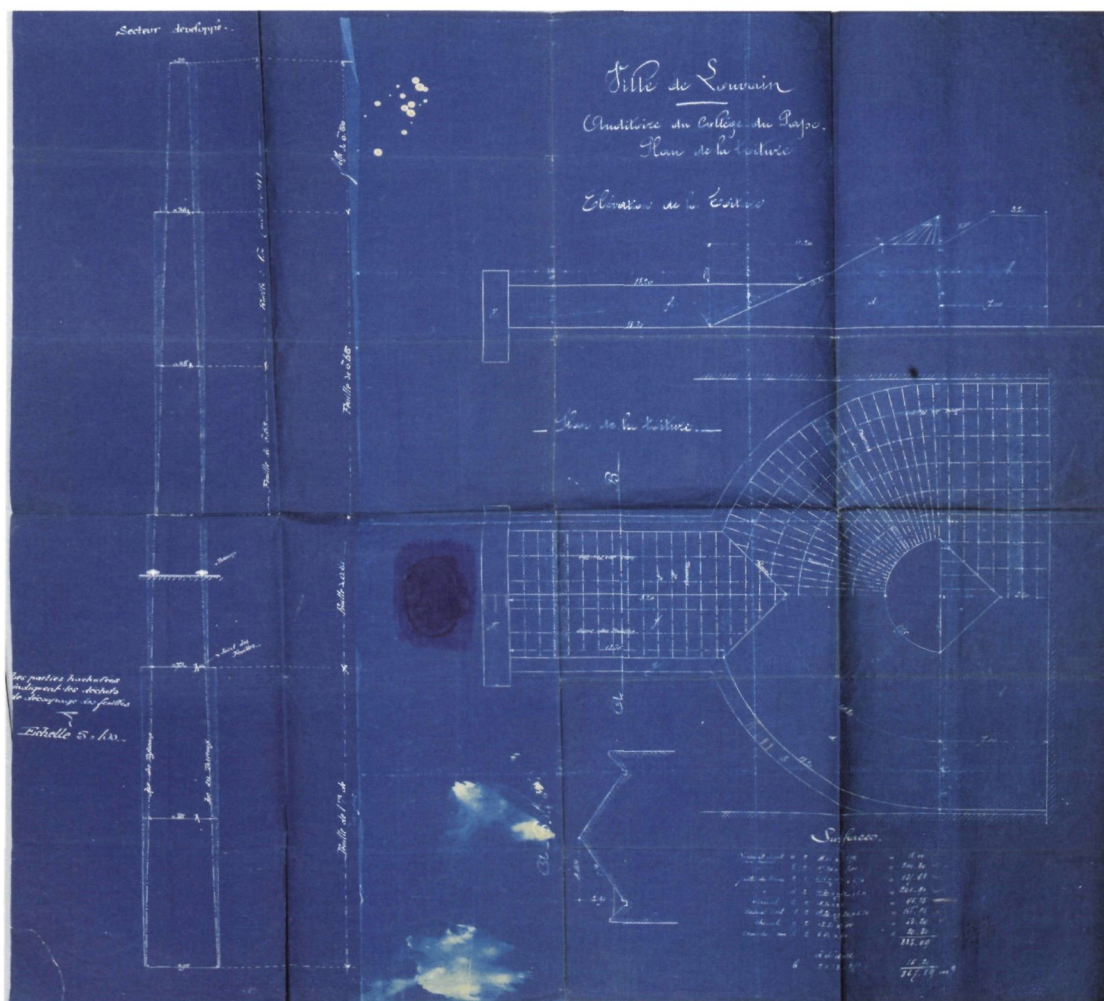
Later dat jaar ontving de gemeenteraad een brief waarin de universiteit een vergoeding eiste van de Stad Leuven omdat tijdens de veelvuldige prijsuitreikingen het interieur beschadigd zou zijn. De universiteit eiste bovendien dat de Stad Leuven er over zou waken dat tijdens ceremonies geen verwijten zouden geformuleerd worden gericht tegen het vrije, katholieke onderwijs. De burgemeester Leopold Vanderkelen (1813-1895) en de overige gemeenteraadsliden stuurden op 15 juli 1879 een brief terug waarin ze woedend

verklaarden niet op deze eisen te zullen ingaan. Uiteindelijk zagen ze zich genoodzaakt om het geschil voor te leggen aan de Rechtbank van Eerste Aanleg. Deze sprak op 28 juli 1879 een vonnis uit waarin de universiteit in het ongelijk werd gesteld en de Stad Leuven vrije toegang tot de Grote Aula kreeg vanaf 1 augustus (om er de prijsuitreikingen te kunnen houden). Groot was echter de consternatie van enkele van de gemeenteraadsleden toen ze de zaal betraden: *"Il y règne une malpropreté poussante, une partie du plafond s'effondre et laisse tomber l'eau dans la salle, parce qu'il paraît que les autorités académiques tolèrent bénévolement que Messieurs les étudiants prennent comme lieu de course ou de promenade, le dôme de l'édifice"* (28). Uit twee rapporten die stadsarchitect J. Van Lint enkele dagen later voorstelde aan de gemeenteraad bleek pas goed hoe groot deze schade was. In het bijzonder het leien dak was zwaar beschadigd omdat studenten er stenen op hadden gesmeten en er veelvuldig over hadden gelopen. De goten waren verstopt door afval van allerlei aard waaronder oude hoeden, schoenen, flessen, pleisters, nachtvazen, sloten, kruiken, beeldjes en zelfs een bijna intacte stoel. In het auditorium was zodanig veel water binnengesijpeld dat er zich een bijna permanente plas water onderaan de zitbanken gevormd had en er grote

stukken van de siervlakken van het gewelf op de grond waren gevallen. In de halfronde ramen van de buitenmuren alsook in de lichtlantaarn waren de meeste vensters stuk. Van Lint vermoedde dat de studenten de vensters van de lichtlantaarn moedwillig hadden vernield.

Vermoedelijk werden er toen slechts minimale herstellingswerken uitgevoerd. Tegen het einde van de eeuw was de toestand van de Grote Aula vanwege voortdurende problemen met insijpelend water zodanig verslechterd dat een grondige renovatie van het dak noodzakelijk was. Eugène Frische, directeur van de Dienst Werken van de Stad Leuven, stelde daarom in 1897 voor om het dak te laten uitvoeren in zink (29). Volgens de directeur zou deze oplossing duurzamer en aanzienlijk goedkoper zijn dan het herstel van het leien dak. Frische voorzag om het zink, gespecificeerd als *nr. 14*, te plaatsen volgens een gepatenteerd systeem met klampen dat ontwikkeld was door de *Société de la Vieille Montagne*, gevestigd te Angleur. Een gedetailleerde meetstaat, opgesteld op 30 november 1900 door Frische voor een totaal bedrag van 9783,72 Belgische franken, leert ons dat behalve het dak er ook ingrijpende restauratiewerken ondernomen waren aan het pleisterwerk van het interieur,

Blauwdruk van het plan voor het zinken dak van de Grote Aula, opgesteld door de Dienst Werken van de Stad Leuven omstreeks 1900
© Stadsarchief Leuven, Modern Archief

De muurschilderingen in de zogenaamde chauffagezolder van de Grote Aula in Leuven

Marjan Buyle

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek, dat aan de restauratie van de Grote Aula voorafging, werd een onderzoek gevraagd aan het VIOE (nu Onroerend Erfgoed) van de sporen van beschildering die door de Monumentenwacht waren opgemerkt in de opslagruimte die zich bevindt boven het sprekersgedeelte van de Kleine Aula. Het sonderingsonderzoek werd uitgevoerd door Philippe Schurmans, Els Jacobs en Marjan Buyle in november-december 2009.

Thans is in deze ruimte, die deel uitmaakt van de vleugel die thans de Augustinusvleugel genoemd wordt, de ventilatie- en verwarmingsinstallatie van de Kleine Aula ondergebracht. De lange (14,50 m op 6,67 m) en vrij lage (2,50 m) ruimte heeft nu een houten vloer die zich 2,90 m boven het oorspronkelijke vloerniveau bevindt. Over de functie van deze ruimte is weinig geweten.

Er werden sonderingen uitgevoerd op de vier muren, voor zover deze bereikbaar waren achter de technische installaties. De bakstenen muren zijn afgewerkt met een vrij dikke pleisterlaag, waarin veel gips en haren. Daarboven zit een witte kalklaag, die plaatselijk beschilderd is met figuren. De drie aanwezige vensters werden later ingebracht en hebben delen van schilderingen beschadigd. De raamkaders zijn ook vastgehecht met recenter pleistermateriaal.

Sondering van het hoofd van een vrouw
(foto K. Vandevorst)

De figuren zijn ofwel alleen ofwel per twee voorgesteld, op vrij regelmatige afstanden van elkaar. Daartussen is er geen verdere versiering aanwezig. In totaal zijn er een 24-tal personages. Ze zijn eerst in potlood getekend en daarna met verf uitgewerkt, in een mager maar op sommige plaatsen toch vrij pasteus verfsysteem. De verflaag zelf is zeer dun en fragiel. Het gebruikte kleurenpalet is sober: vooral tinten van grijs, zwart, rood en carnatiekleur, met sporadisch wat groen en blauw. Deze beschildering was overdekt met een klein aantal kalklaagjes, waarvan het bovenste zeer vervuild was en bedekt met schimmelsporen.

Bijna alle figuren verwijzen naar de klassieke mythologie: Mercurius/Hermes met de gevleugelde helm, een amazone met pijl en boog, figuren met lauwerkransen, een man met een opvallende helmboos. Er zijn ook een aantal koppels voorgesteld, die elkaar liefdevol aankijken of kussen.

Hermes met de gevleugelde helm
(foto K. Vandevorst)

Buitenbeentje in deze decoratie is de voorstelling van een vrouw en een aap. De vrouw is modieus gekleed en kijkt de toeschouwer frontaal aan. Wellicht heeft ze een tuinhark in de hand (?). De aap kijkt over zijn schouder en heeft een schilderspalet op het hoofd, met daarop verven en een potje penselen. Mogelijks gaat het hier om een allegorie of een uitbeelding van een zegswijze of spreekwoord? Dit groepje werd beschadigd door de installatie van het venster, waardoor het midden- en ondergedeelte ontbreken.

Kunsthistorische duiding is moeilijk zolang de oorspronkelijke functie van deze ruimte niet gekend is. De iconografie is volledig profaan. De schildering kan met zekerheid gedateerd worden vóór 1825, toen het Filosofisch College ingericht werd. Misschien werd ze aangebracht in de periode toen de Vonckisten er hun zittingen hielden of toen het college diende als *Hôtel des Invalides*. Het kan echter niet uitgesloten worden dat ze dateert uit de nauwelijks gedocumenteerde periode tussen 1814 en 1825 toen bepaalde delen van het college werden uitgebaat als casino en balzaal. De kledij van de dame, de enige die 'eigentijds' gekleed is in dit klassieke pantheon en een typisch kapsel vertoont, verwijst alleszins naar de mode van begin 19de eeuw.

Sondering van een vrouwenfiguur in profiel
(foto K. Vandevorst)

De Technische Diensten voorzien om de de verwarmings- en verluchttingsinstallatie, die zich thans bevindt in de zaal boven het sprekersgedeelte van de Kleine Aula, te plaatsen op een volume boven het podiumgedeelte, dat gelegen is buiten het bouwvolume van het Maria-Theresiacollege. Dit geeft de mogelijkheid om het interessante ensemble van muurschilderingen van het begin van de 19de eeuw te restaureren en beter toegankelijk te maken.

Krijger met helmboos
(foto K. Vandevorst)

Vrouw met aap
(foto K. Vandevorst)

Het zinken dak van de Grote Aula in 2010, vlak vóór de restauratie (foto Technische Diensten KU Leuven)

Het Pauscollege, met witgekalkte buitengevels, gefotografeerd tussen 1862 en 1866 door Edmond Fierlants (© Universiteitsarchief Leuven, Topografische Atlas)

de lichtlantaarn alsook aan andere daken van het Pauscollege. Het zinken dak werd gerealiseerd door de aannemer Pardon en de herstellingswerken aan het plafond door *plafonneur* Meulemans. Beeldhouwer Petré leverde ter waarde van een bedrag van 110 franken nieuwe kapitelen voor het auditorium, wat er op lijkt te wijzen dat een aanzienlijk deel van de kapitelen vervangen werd.

Eén jaar voordien, in 1899, waren een aantal gevels van het Pauscollege en van het Maria-Theresiacollege gerestaureerd. Hierbij werden de pleisterlagen verwijderd, de witte stenen en de kareelsteen volledig geschuurd en de voegen opnieuw ingestreken. In de vorderingsstaten van de werken wordt ook vermeld dat de kareelsteen na deze ontleisteringen bijgeschilderd is geweest (30). Deze werken aan de gevels van deze colleges gebeurde overigens tot grote tevredenheid van professor Joseph Sencie (1865-1941), de president van het Pauscollege, zoals blijkt uit een door hem ondertekend bewijs van goede uitvoering van 23 maart 1900. In 1904 ondergingen ook de gevels van de binnenplaats van het Pauscollege eenzelfde behandeling. Vermoedelijk werden omstreeks deze tijd ook de buitenmuren van de

Het exterieur van de Grote Aula met witbepleisterde muren, voor 1900 zoals afgebeeld in het boek *L'université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions, 1425-1900*, Brussel, 1900 (© Universiteitsarchief Leuven)

Grote Aula van hun oorspronkelijke pleisterlagen ontdaan met uitzondering van de binnenwanden van de portiek alsook het balkwerk en het timpaan. Een foto, helaas op erg klein formaat, opgenomen in de universiteitsgids van 1900 toont het gebouw vóór deze restauratiewerken (31). Hierop is duidelijk te zien dat de bakstenen muurvlakken bedekt waren met een lichtkleurige pleisterlaag en dat de natuurstenen parementen, de pilasters en de pijlers van de portiek onbedekt waren. Tegenwoordig steekt het natuurstenen parement van onder meer de pilasters en de horizontale lijsten nog steeds lichtjes uit tegenover deze bakstenen muurvlakken, wat doet vermoeden dat deze bakstenen muurvlakken bedekt waren met een erg dikke pleisterlaag.

Uit de correspondentie tussen de stadsdiensten en de gemeenteraad blijkt dat de Grote Aula ook na deze ingrijpende werken van omstreeks 1900 nog steeds veel onderhoud vereiste (32). Het podium werd vervangen nadat op 12 juli 1902 de stadsdiensten vastgesteld hadden dat de onderbouw en de planken vloer van het houten podium zodanig versleten waren dat het geheel niet meer voldoende stabiel was. In het najaar van 1906 stelden de stadsdiensten wederom vast dat de studenten allerlei afval op het dak hadden gesmeten. In 1908 vond er waterschade plaats aan het interieur nadat één van de zinken platen losgekomen was, mogelijk doordat een student over het dak was gelopen. Tussen 1914 en 1916 werden het leien dak en de goten van de Kleine Aula hersteld.

Op 20 juni 1921 verleden de Stad Leuven en de Katholieke Universiteit van Leuven een akte op met betrekking tot het gebruik van de Universiteitshal en de oude collegegebouwen, waaronder het Heilig-Geestcollege, het Koningscollege, het Premonstreitcollege, het Veteranencollege en het Pauscollege die bezit waren van de Stad Leuven. Tot deze erfpacht was besloten vanwege de desastreuze situatie van een groot aantal, tijdens de Eerste Wereldoorlog vernietigde gebouwen: *“Aujourd’hui, à cause de la guerre, la situation a complètement changé. L’état de vétusté de certains bâtiments occupés exige des réparations très coûteuses que la Ville ne peut prendre à sa charge parce qu’elle n’a pas l’usage de ces locaux. L’Université ne peut assumer cette charge sans avoir la garantie de pouvoir utiliser ces bâtiments pendant de longues années”* (33). De erfpachtovereenkomst bepaalde dat de universiteit de gebouwen zou mogen gebruiken voor een periode van 99 jaar (34).

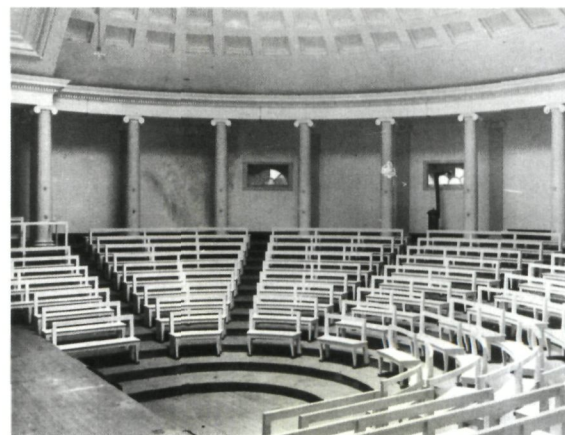
In de erfpacht eigende de stad zich nog steeds het recht toe om gebruik te maken van de Grote Aula voor de prijsuitreikingen. Dit leidde enkele jaren opnieuw tot spanningen zoals blijkt uit een brief van 1 juli 1926 waarin Paulin Ladeuze (1870-1940), de

rector van de universiteit, de gemeenteraad liet weten dat de universiteit de door de stadsdiensten voorgestelde aanpassingen aan de regenpijpen van de Grote Aula niet zou uitvoeren. Volgens de rector bestond deze constructiefout vóór het afsluiten van de overeenkomst van 1921 en viel ze bijgevolg onder de verantwoordelijkheid van de Stad Leuven (die overigens in 1925 nog schilderwerk had laten uitvoeren aan de lichtkoepel van de Grote Aula en enkele kleinere werken in de Kleine Aula). Uit een verslag van de directeur van werken van de stad Leuven van 5 juli 1930 blijkt dat ook in de daarop volgende jaren er geen verbetering optrad. In de brief meldde de verbouwereerde ambtenaar dat er verschillende vensters in de lichtkoepel van de aula (die nauwelijks vijf jaar voordien hersteld was geweest) gebroken waren en dat er waterplassen stonden op de planken vloer van de omgang die veroorzaakt werden door verstoppingen van de dakgoot. De ingenieur stelde voor om de universiteit hiervan op de hoogte te brengen en benadrukte dat er snel iets ondernomen moest worden omdat reeds op zaterdag 12 juli de Stad Leuven prijsuitreikingen in de Grote Aula zou organiseren (35).

De restauratie van de Grote Aula door Raymond Lemaire

In de loop van het jaar 1965 werd een grondige restauratie van de Grote Aula aangevat door professor Raymond M. Lemaire (1921-1997). In een brief van 2 maart 1965 meldde hij de slechte toestand van het gebouw aan de Raad van Beheer van de universiteit en deed hij een voorstel om het bouwwerk aan te passen *aan de prestige functie welke het vervult in het kader van het Universitair Leven* (36). Lemaire schreef in de brief hoe de zuilen in de omgang licht doorgezakt waren waardoor er barsten in de kroonlijst waren ontstaan en de kapitelen aan het afscheuren waren. Het geheel maakte ook een vuile indruk en de vloerbekleding was zodanig versleten dat er grote gaten en barsten waren ontstaan. Om de aula opnieuw gebruiksvriendelijk te maken stelde de Lemaire ook voor om de toegangen te verbeteren en aan te passen aan de wettelijke voorschriften alsook om de nodige sanitaire ruimten en een vestiaire te installeren. Tenslotte dienden ook de verwarming en het verluchtingssysteem alsook de elektrische installatie vernieuwd te worden. Het geheel van de kosten werd door Lemaire geschat op 5.188.000 Belgische franken.

Lemaire was kunsthistoricus en was in 1953 benoemd tot gewoon hoogleraar in de faculteit Toegepaste Wetenschappen waar hij onder meer de geschiedenis van de bouwkunst doceerde. Omstreeks 1963 wist hij binnen de universiteit een Dienst voor

1

4

1. De Grote Aula tijdens de uitreiking van een eredoctoraat aan Koning Boudewijn in 1951
(© Universiteitsarchief Leuven, Archief rector Honoré van Waeyenberg)

2

2. Het interieur van de Grote Aula tijdens de restauratie door Raymond Lemaire in 1965
(© Universiteitsarchief Leuven, Archief Raymond Lemaire)

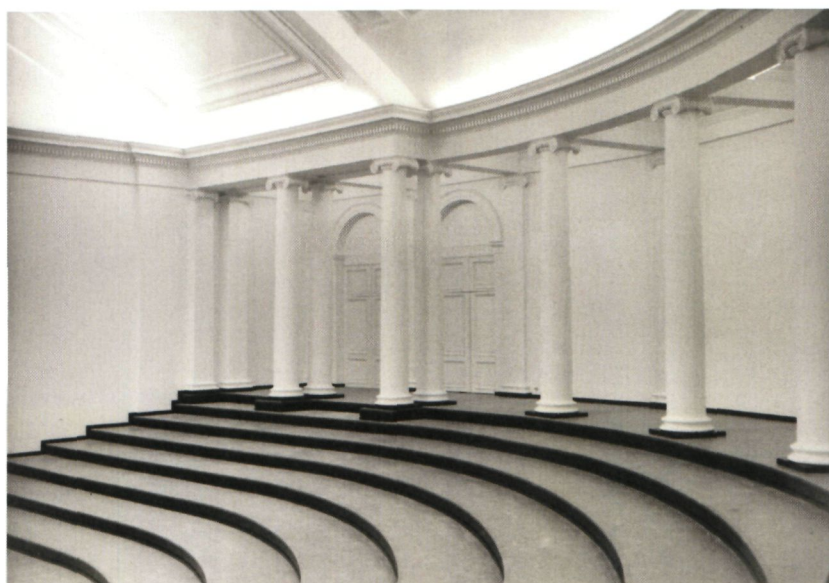
3

3. Het interieur van de Grote Aula tijdens de restauratie door Raymond Lemaire in 1965, net voor de plaatsing van de stoelen
(© Universiteitsarchief Leuven, Archief Raymond Lemaire)

4. Het interieur van de Grote Aula met zitbanken, gefotografeerd omstreeks 1900
(© Universiteitsarchief Leuven, Topografische Atlas)

Historische Monumenten op te richten die zich voornamelijk bezig hield met de restauratie van het door de universiteit verworven Groot Begijnhof. Hier paste hij de restauratieprincipes toe die resulteerden in het in 1964 opgestelde Charter van Venetië, waarvan hij één van de belangrijkste medeauteurs was. De Grote Aula van de universiteit van Leuven mogen we bijgevolg beschouwen als één van de vroegste monumenten waar de principes van dit akkoord werden toegepast.

De dienst voor Historische Monumenten fungeerde geheel onafhankelijk van de Technische Diensten van de universiteit, die niet nalieten kritiek te uiten op het 'dure' karakter van de door Lemaire ondernomen restauraties in het begijnhof (37). Voor de uitvoering van de restauratiewerken deed Lemaire een beroep op zijn assistenten en een klein tekenbureau dat geïnstalleerd was in het begijnhof. Eén van deze medewerkers was de ingenieur-architect Heinrich Sermeus (1935-1987) wiens naam ook geregeld opduikt in de archiefstukken betreffende de restauratie van de Grote Aula.

Van de toestand van het interieur van de aula voor de werken van Lemaire kunnen we ons een beeld vormen dankzij de foto's die gemaakt werden tijdens de uitreiking van een eredoctoraat aan

Koning Boudewijn in 1951. Op dat ogenblik waren de kapitelen, de kroonlijst en de vlakke wanden in verschillende kleurtonen geschilderd en de kapitelen gedecoreerd met gouden biezen. De sobere houten zitbanken van het half rond die zichtbaar waren op de foto's van rond de eeuwwisseling waren op dat ogenblik vervangen door houten klapstoelen met een kleine lessenaar. Uit de notities van Lemaire weten we dat de zaal verwarmd werd met een eenvoudige koleninstallatie.

De algemene restauratiewerken aan de Grote Aula werden ondernomen door de firma A. Behets, de Zonen. Voor enkele posten waaronder bijvoorbeeld de stoelen van het half rond, het schilderwerk en de vloerbekleding ondernam de professor telkens bijkomende aanbestedingen. Lemaire voorzag voor eerst een volledige controle en versteviging van de eikenhouten structuur die verwerkt was in de muren, de kolommen en de kroonlijst. Van de kolommen werden de houten schachten, de meerdelige gipsen kapitelen en de meerdelige houten zuilvoeten gedemonteerd om de houten balken die zich hierin bevonden te kunnen restaureren. Ook de houten balken die zich bevinden in de kroonlijst en in de overkapping van de omgang werden aan de onderkant zichtbaar gemaakt en waar nodig verstevigd of hersteld met nieuw eikenhout of metalen ijzers. Vervolgens werden de muurvlakken en grote delen van de kroonlijst opnieuw bepleisterd. Een groot deel van de kapitelen van de zuilen en pilasters werden vervangen door nieuw gegoten pleisteren of gipsen exemplaren. Ook de draagstructuur van het podium werd verstevigd terwijl de houten vloer van het half rond volledig werd vernieuwd (38). Lemaire liet het interieur van de aula in een egale helder witte kleur herschilderen en de vloeren van de tribune en het podium bekleden met een donkere linoleum. De nieuwe stoelen, voorzien van kleine opklapbare schrijfborden, werden geleverd door de firma

De door Raymond Lemaire ontworpen trap in de portiek van de Grote Aula
(foto O. Pauwels)

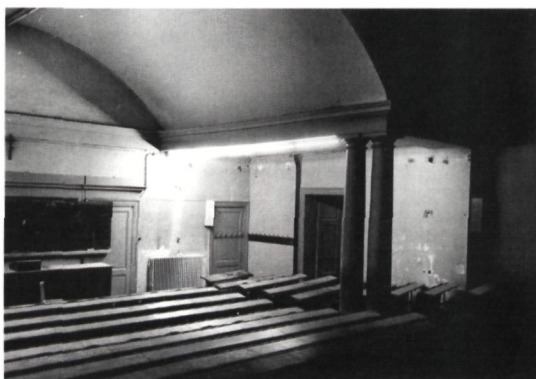
Fibrocit. Tevens werd een technische cabine geïnstalleerd en een geluidsversterking voorzien. Lemaire liet ook het zinken dak van de aula restaureren. Hierbij werd het zink vernieuwd en een isolatie van glaswollen matten voorzien. De glazen lichtlantaarn werd hersteld met behoud van het ijzeren draaggestel.

Om de circulatie van het gebouw te verbeteren liet Lemaire twee grote trappartijen oprichten in de noordelijke en zuidelijke bouwvleugels die uitkomen op de rondgang. Hierbij werden in de hier aanwezige stenen arcadebogen telkens twee deuropeningen geïnstalleerd, hoewel de op het stadsarchief bewaarde plannen van omstreeks 1826 aantonen dat er hier oorspronkelijk slechts één deuropening aan elke zijde bevond. In de portiek werden twee van de drie toegangen die uitkomen op de omgang gedicht en werd de toen aanwezige

Het interieur van de Kleine Aula tijdens de restauratie door Raymond Lemaire in 1965
(© Universiteitsarchief Leuven, Archief Raymond Lemaire)

Het interieur van de Kleine Aula omstreeks 1965, vóór de restauratie door Raymond Lemaire
(© Universiteitsarchief Leuven, Archief Raymond Lemaire)

brede trap vervangen door een smallere trap, die we ook terugvinden op de oude plannen. De trap werd wel uitgevoerd in een moderne vormtaal, zeer waarschijnlijk naar een ontwerp van Lemaire. Aan weerszijden van deze trap liet de professor twee nieuwe deuropeningen maken die toegang gaven tot de kelderverdieping waarvan het vloerniveau werd verlaagd om ruimte te geven aan de ventilatie- en verwarmingsinstallatie.

De ingrepen van de professor voorzagen een functionele verbetering van het gebouw en een aanpassing van het gebouw aan de toen meest moderne technische standaards. De nieuwe technieken werden telkens op een verdoken wijze geïntegreerd. Enkel de nieuw aangebrachte trappen waren manifest ontworpen in een eigentijds ontworpen vormtaal waardoor ze duidelijk herkenbaar waren als nieuwe ingrepen, overeenkomstig de artikels 9 en 12 van het Charter van Venetië (39). Tegelijkertijd zien we dat Lemaire het aanzicht van het gebouw, en in het bijzonder het interieur, terugbracht in een toestand die, naar wij aannemen, volgens hem overeenstemde met de originele esthetische opvattingen van de ontwerpers van het bouwwerk. De vele in het Universiteitsarchief bewaarde foto's die werden genomen vlak na de eigenlijke restauratiewerken en net voor de plaatsing van de zitbanken tonen de Grote Aula met een strak in het wit uitgewerkte interieur opstand die in fel contrast staat met de donkere vloer en zwart geschilderde muurplinten en sokkels van de kolommen. Opvallend is wel dat hij niet aarzde de originele kapitelen en de oude houten vloer volledig te vervangen.

In 1966 werd ook de Kleine Aula onder leiding van Lemaire gerestaureerd en voorzien van moderne technieken. Hier werden de houten balken die zich bevinden in de kroonlijst en de muurvlakken blootgelegd om ze te verstevigen. Lemaire liet ook de vier zuilen, die in blauwe hardsteen zijn opgetrokken om het gewicht van de bovenliggende buitenmuur te dragen, volledig ontpleisteren. De zinken dakbekleding werd verwijderd en vervangen door een drielagige roofing waarvan de bovenste laag voorzien was van schilfers in de kleur van leistenen.

In het op het universiteitsarchief bewaarde dossier van de restauratie van beide aula's bevindt zich een enigszins bitsige brief van de professor van 6 mei 1968 aan Ledure, adviseur van de Technische Diensten: *“Onlangs werd de waterafloop op het dak van de Grote Aula ontstopt. Hierbij is gebleken dat de hoofdoorzaak van de verstopping lag in het feit dat de studenten van de kamers, die uitgeven op het ronde dak van de Aula, allerhande afvalprodukten o.a. coca'cola flesjes, 1 liter fles, conserveblikken (tot 3 liter !) op het*

dak wierpen. De verstopping heeft heel wat schade aangebracht aan de binnenkant van de Aula, gezien het water onder de zink liep van het ronde dak en langs een zuil tot in de kelder vloeide. Bovendien werd een zwarte plastieke afdekking van de centrale lantaarn met latten vastgenageld door de nieuwe zinkbezetting met het gevolg dat het regenwater door de gaten het gebouw binnen loopt! ... Indien men in de toekomst dergelijke nutteloze uitgave wil vermijden, lijkt het mij noodzakelijk dat de nodige maatregelen zouden genomen worden om te beletten dat het dak van de Aula als vuilnisbelt zou gebruikt worden en dat men het gebouw niet definitief beschadigt om voorlopige eisen te vervullen” (40).

Uitbreiding van de universitaire site

In de loop van het jaar 1967 werd het Pauscollege gedeeltelijk gerestaureerd door de ingenieur-architect Paul van Aerschot op vraag van de toenmalige president en professor Maurits Sabbe (1924-2004). In drie van de vier vleugels werden de studentenkamers en de appartementen gemoderniseerd. De voormalige refter in de oostelijke vleugel werd omgebouwd tot een grote hal die toestaat dat voetgangers om op vlottere wijze door het gebouw kunnen gaan. Enige jaren later werd de bouw aangevat van de Theologische Bibliotheek, thans Maurits Sabbebibliotheek, die voltooid werd in 1970. Deze bibliotheek werd ontworpen door Van Aerschot en vormde slechts een onderdeel van een veel ingrijpender, in 1969 tot stand gekomen project voor de gehele faculteit van Theologie. Omdat dit project de afbraak van delen van het Maria-Theresiacollege voorzag werd de hoofdingang van de bibliotheek aan de westzijde voorzien en werden er aan deze zijde ook grote ramen en balkons voorzien. In 1973 werden het Pauscollege, het Veteranencollege alsook het Maria-Theresiacollege evenwel beschermd als monument omwille van hun artistieke en historische waarde, waardoor het algemene project geen doorgang vond en de gebouwen waarvan de afbraak voorzien was overeind bleven.

Tussen 1985 en 1989 onderging de site opnieuw een grondige transformatie met de bouw van de Aula Pieter de Somer, eveneens naar een ontwerp van Van Aerschot. Deze aula werd gebouwd omdat de Grote Aula op dat ogenblik te klein bevonden werd en niet langer kon voldoen een de academische, ceremoniële en culturele noden van de universiteit. De nieuwe Aula werd gebouwd in een heldere vormtaal met veel aandacht voor de volumetrie en de textuur en kleuren van de verschillende bouwmaterialen. De Aula heeft een capaciteit van 825 zitplaatsen met bijkomend twee kleine tribunes waarin samen ongeveer 150 personen extra plaats kunnen nemen (41).

De restauratie van de Grote Aula door de Technische Diensten

Van eind mei tot september 2011 onderging de Grote Aula opnieuw een ingrijpende restauratie en modernisering. Deze werken werden ondernomen door de Divisie Monumenten van de Technische Diensten van KU Leuven (42). Vóór de aanvang van de werken, was de Grote Aula in een zorgwekkende staat. Het zinken dak vertoonde scheuren en de lichtkoepel was aangetast door ernstige roestvorming. In het interieur had watersijpeling schade veroorzaakt aan de verf- en pleisterlagen. De linoleum vloerbekleding van de tribune en de omgang was versleten en de klapstoelen bevonden zich in een slechte staat. Bovendien waren er in de loop der jaren ad hoc borden, kabels, brandblussers en allerhande elektrische toestellen geplaatst

De technische voorzieningen van de fase Lemaire waren eveneens verouderd. De verlichting was onvoldoende sterk en weinig energiezuinig. Ook de verwarmings- en verluchttingsinstallaties waren verouderd en niet langer efficiënt. Vooral de audiovisuele uitrusting van het auditorium voldeed niet langer aan de hedendaagse normen. Een bijkomend probleem vormde de lange nagalmtijd van het interieur die storend was bij het lesgeven.

De veiligheids- en toegankelijkheidsvoorzieningen waren niet aangepast aan de hedendaagse eisen. Omdat de capaciteit van het auditorium vaak ontoereikend was voor de hier georganiseerde lessen en activiteiten werden in de omgang systematisch losse stoelen opgesteld, die de voorziene vluchtwegen blokkeerden. Als enige tegemoetkoming aan de eisen van de integrale toegankelijkheid waren enkele losse hellende vlakken voor rolstoelgebruikers op het podium geplaatst.

Bij de uitwerking van het dossier werd enerzijds gestreefd om het beschermde gebouw in zijn oorspronkelijke staat te herstellen en anderzijds om het uit te rusten naar hedendaagse normen. Hierbij diende rekening gehouden te worden met het gegeven dat de Grote Aula behalve voor collegelessen ook regelmatig gebruikt wordt voor culturele activiteiten. De akoestiek en de toegankelijkheid van de zaal werden grondig onderzocht in samenwerking met het departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (ASRO) en met het labo akoestiek van de KU Leuven. Het gebouwencomplex werd onderworpen aan diverse historische en materiaaltechnische onderzoeken, die door Onroerend Erfgoed financieel ondersteund werden. Dit onderzoek leverde voldoende materiaal op om een duidelijk beeld te krijgen van de geschiedenis en de originele toestand van het gebouw.

Uit het materiaaltechnisch onderzoek bleek dat de kolommen, de pilasters en de kroonlijst afgewerkt

waren met een licht getinte olieverf. Hierdoor tekenden deze architectuuronderdelen zich af tegen het wit bepleisterde plafond en de muren van de omgang. Het onderzoek toonde ook aan dat de eenvoudige houten vloeren van de tribune en het podium zichtbaar werden gelaten en dat de zaal zeker tot in het begin van de 20ste eeuw voorzien was van zeer sobere, bijna 'Spartaanse' zitbanken. Het beeld dat we aldus kregen van het interieur van de Grote Aula week dus enigszins af van het door Lemaire uitgedachte concept. Uit het onderzoek bleek ook onomstotelijk dat de daken van de Grote Aula oorspronkelijk met leien afgewerkt waren.

Op basis van deze gegevens werd in overleg met Onroerend Erfgoed geopteerd om het zinken dak te vervangen door een leien dak, wat bijkomend een grotere duurzaamheid biedt. Tevens werden de goten vernieuwd in lood en werden nieuwe afvoerpijpen met een groter debiet geïnstalleerd.

Een gunstige kosten-batenanalyse van de door Lemaire in de dubbele bebording van het dak aangebrachte isolatie, deed besluiten om die te behouden. Wel werd in de zolderruimte boven de portiek een bijkomende isolerende wand aangebracht. De dakkoepel werd gerestaureerd met behoud van de metalen structuur maar het aanwezige glas werd wel vervangen door enkel veiligheidsglas.

Eveneens in samenspraak met Onroerend Erfgoed werden de oorspronkelijke kleuren van de muren, de kroonlijst en de zuilen en pilasters opnieuw aangebracht. Hierbij werden zorgvuldig hedendaagse verfsoorten gekozen die maximaal de oorspronkelijke verfsoorten benaderen. De houten omkasting van de schachten van de zuilen en de

Het interieur van de Grote Aula in het voorjaar van 2011, vlak vóór de restauratie (foto Technische Diensten KU Leuven)

Moderne onderzoeken en technieken in een historische aula: akoestiek, toegankelijkheid en gebruikscomfort

Dieter Nuytten

De imposante ruimte van de Grote Aula mag dan haar historische karakter bewaard hebben, toch drong een functionele aanpassing aan de noden van de tijd zich op aangezien het gebouw zijn oorspronkelijke bestemming als auditorium voor hoorcolleges blijft vervullen. Hierbij bleek vooral dat de akoestiek van de ruimte ongeschikt was voor de huidige invulling van didactische functies waarbij gebruik gemaakt wordt van een grote waaier aan audiovisuele ondersteuning zoals projectie, schermen en geluidsinstallatie. Het is belangrijk dat het gebouw als tweede grootste auditorium van de universiteit ook in de toekomst als aula in gebruik kan blijven zodat oplossingen dienden te worden gezocht om de actuele middelen voor multimediale ondersteuning te integreren in het historische interieur. Ook de toegankelijkheid voor mindervaliden, de verlichting en een verhoging van het zitcomfort waren aandachtspunten.

Met dit doel voor ogen werden ter voorbereiding van het project diverse studies uitgevoerd waarvan de resultaten grondig met elkaar werden afgewogen (1). Er waren onder andere onderzoeken naar de akoestiek in de aula, naar de toegankelijkheid en naar maatregelen om het gebruikscomfort te bevorderen (2). Wat de akoestiek betrof, lag de kern van het probleem in de naar hedendaagse normen te hoge nagalmtijd van de ruimte: deze bedroeg 2,48 seconden. e nagalmtijd is de tijd, uitgedrukt in seconden, die nodig is opdat het geluidniveau in een ruimte met 60 dB terugvalt ten opzichte van de initiële waarde, met andere woorden de tijd nodig vooraleer geluidenergie geabsorbeerd is door de aanwezige materialen en de lucht: ruimten met weinig absorberende oppervlakken hebben een lange nagalmtijd. Nagalmtijd

is bepalend voor de spraakverstaanbaarheid en voor de manier hoe muziek klinkt in een ruimte: de ideale nagalmtijd is afhankelijk van het ruimtegebruik. In een theaterzaal is een korte nagalm gewenst om de gesproken tekst goed te kunnen verstaan: galm bemoeilijkt de verstaanbaarheid. Muziek vraagt een langere nagalmtijd, afhankelijk van het soort muziek. De lange nagalmtijd bleek een groot probleem voor de verstaanbaarheid van hoorcolleges in de Grote Aula: de optimale nagalmtijd voor het gesproken woord situeert zich namelijk rond één seconde. Anderzijds werd en wordt de aula in tweede instantie gebruikt voor muzikale activiteiten, waarvoor een nagalmtijd van ongeveer 1,7 seconden wenselijk is. Een goed gemiddelde schommelt rond 1,4 seconden. In het onderzoek werden enkele maatregelen bekeken die konden bijdragen tot het behalen van dit streefdoel in verschillende stappen, met telkens een grotere impact op de historische ruimte.

Een eerste ingreep die werd onderzocht betrof de stoffering van de stoelen waardoor de nagalmtijd kon gereduceerd worden tot 2,44 seconden.

Deze ingreep was eenvoudig te realiseren en beïnvloedde slechts op beperkte wijze de erfgoedwaarde van de historische ruimte op voorwaarde dat de stof qua textuur en kleur gepast gekozen werd.

Een tweede ingreep omvatte het introduceren van een tapijt over de volledige vloeroppervlakte, waardoor de nagalm bijkomend verkort zou kunnen worden tot 1,72 seconden. De impact van deze maatregel op de nagalm was wezenlijk, al heeft dit tussen de stoelen minder effect dan in de gangpaden en op het podium. De ingreep was eenvoudig te realiseren maar zou wel een gevoelige invloed op het historische aspect van het interieur hebben waar oorspronkelijk de

plankenvloer zichtbaar was. Er werd tijdens de restauratie daarom geopteerd om de planken vloer tussen de stoelen vrij te laten. Een volgende theoretisch mogelijke ingreep met een groot effect op de nagalmtijd was het aanbrengen van een akoestische pleister op een 5 cm. dikke absorberende tussenlaag. Hierdoor zou de nagalmtijd van 1,72 verder tot 1,18 seconden kunnen verkorten. Deze ingreep werd bij het uitwerken van het restauratiedossier dan ook verder onderzocht.

Om een optimaal akoestisch klimaat voor spraak te bekomen zou het aanbrengen van een absorberende pleister op het koepelgewelf van de aula noodzakelijk zijn: hier was theoretisch een zeer belangrijke winst te boeken van 1,18 naar 1,01 seconden. Maar dit was a priori niet aanvaardbaar vanuit de erfgoedwaarden van het historische interieur: deze mogelijke oplossing werd daarom terzijde geschoven. De enige plaatsen waar vervolgens nog een akoestische verbetering kon worden gerealiseerd, was op de wanden. Wanneer, behalve de stoffering van de stoelen en het aanbrengen van tapijt, ook de achterwanden en de voorwand zouden worden aangepakt met akoestische pleister, zou een theoretische nagalmtijd bekomen worden van 1,26 tot 1,10 seconden. Deze mogelijkheid werd dan ook verder onderzocht. Aangezien het bekleden van de voorwand de ruimte te fel zou verstoren, het tapijt niet overal kon worden toegepast en ook tegen de gebogen achterwand delen vrij gelaten moesten worden om de architectuur van de ruimte te respecteren, zou uiteindelijk een nagalmtijd van 1,40 gerealiseerd kunnen worden. Hoewel dit nog niet ideaal is voor hoorcolleges, betekende dit een gevoelige winst ten opzichte van de huidige situatie en bovendien een goed compromis tussen spraak en muziek.

Vooral het aanbrengen van een pleister op de gebogen achterwand van de aula bleek theoretisch een belangrijk effect te bewerkstelligen. Nadelen van dergelijke oplossing zijn echter het moeilijke onderhoud (overschilderen doet het absorberend vermogen teniet) en de gevoeligheid voor beschadiging. Omdat een akoestische pleister eveneens een belangrijke (nadelige) ingreep betrof op het historische interieur, werd in een tweede studiefase mogelijke alternatieven verder onderzocht. Het aanbrengen van gordijnen kon als alternatief voor een akoestische pleister op de achterwand een gevoelige vermindering van de nagalm bewerkstelligen maar werd omwille van het risico op beschadigingen door de gebruikers (studenten) niet als realistisch ingeschat.

Een volgende onderzochte alternatief was het aanbrengen van wegneembare geluidabsorberende panelen (3). Het grote voordeel van dergelijke panelen is dat ze een volledig reversibel karakter hebben en dus gemakkelijk opnieuw verwijderd kunnen worden. Deze optie werd daarom weerhouden en verder uitgewerkt tijdens de restauratie. Er kon daarbij ook rekening gehouden worden met de architecturale geleiding van de ruimte en het kleurgebruik van de panelen, dat aangepast diende te zijn aan het historische kleurgebruik, dat op basis van het materiaaltechnisch onderzoek zou worden gereconstrueerd.

Naast de akoestische problematiek, vormde de toegankelijkheid tot de aula een tweede kernprobleem dat opgelost moest worden voor het verder gebruik van de aula. Het gaat hierbij niet alleen om het gebruikscomfort van rolstoelgebruikers, maar ook van mensen die slecht te been zijn, zoals oudere mensen (de aula wordt ook gebruikt voor bijeenkomsten van de Derdeleeftijd Universiteit), van blinden of slechtzienden, van doven of slechthorenden. Uitgangspunt hierbij zijn de principes van het zogenaamde *universal design*, waarbij producten en omgevingen ontworpen worden voor gebruik door een zo groot mogelijke groep mensen: met andere woorden het ontwerp is niet gemaakt voor de 'standaardmens' met

een gemiddelde grootte en perfecte gezondheid, waarbij achteraf specifieke maatregelen moeten worden ingevoerd voor alle afwijkingen. *Universal design* streeft naar een geïntegreerde oplossing.

In een bestaand gebouw is dit een ander uitgangspunt dan in nieuwbouw, en al zeker in het geval van een waardevol historisch gebouw: men moet rekening houden met de al bestaande randvoorwaarden en beperkingen en de streefdoelen van het ontwerp moeten zorgvuldig afgewogen worden ten opzichte van de erfgoedwaarden van het monument. In het vooronderzoek werden een aantal maatregelen onderzocht voor een verbeterde toegankelijkheid, die geëvalueerd werden door de Technisch Diensten van de KUL in nauw overleg met Onroerend Erfgoed (4). Het probleem van de zware deuren werd eenvoudig opgelost via automatische deuropeners.

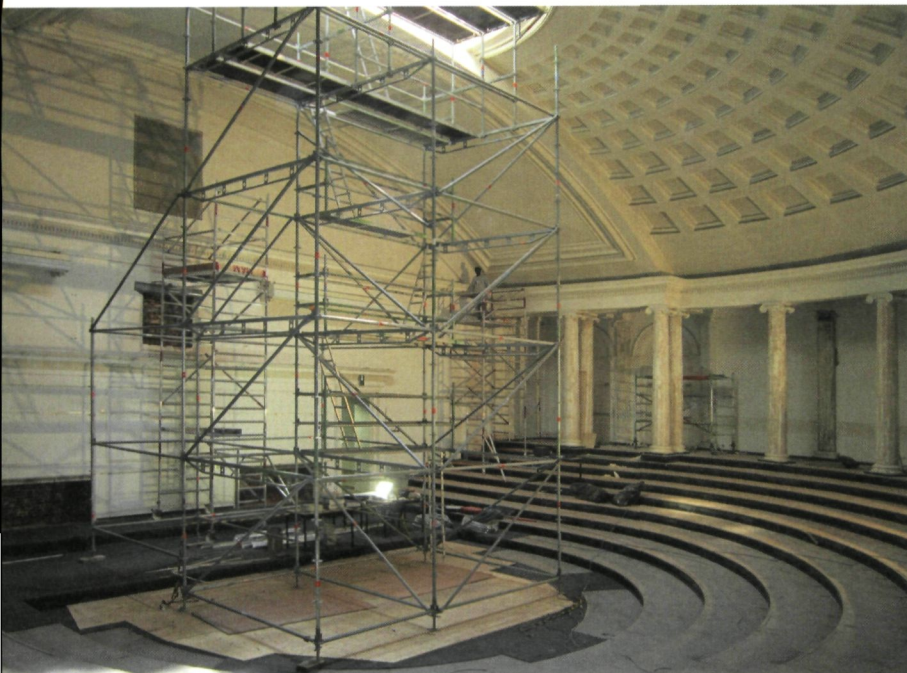
Het herkennen van de trap treden voor mensen met een visuele beperking werd bevorderd via LED verlichting aan de zijkant van de stoelenrijen. De 'klassieke' signalisatie met contrasterende strips botste namelijk met het monumentale karakter van het interieur. Het inbrengen van leuning voor mensen die slecht te been zijn gebeurde met een ontwerp dat aangepast was aan het bijzondere interieur. Het historisch interieur kwam hier ook te hulp: door het herschilderen in de oorspronkelijke historische kleuren, kon de vereiste betere herkenbaarheid van deuren (vluchtwegen) eenvoudig en geheel in overeenstemming met de erfgoedwaarden gerealiseerd worden. De toegankelijkheid en beschikbare plaatsen voor rolstoelgebruikers werd dan weer gevoelig opgedreven door een aan het historisch interieur aangepast ontwerp: zo werd de podiumzone hiertoe uitgebreid en het loopvlak achteraan aangepast, telkens zonder impact op de historische ruimte.

Een derde belangrijke problematiek, naast akoestiek en toegankelijkheid, was de noodzakelijke verbetering van het gebruikscomfort voor de hoorcolleges. Hier is een uitgebreide studie verricht door de interne Facilitaire Diensten van de universiteit, in samenwerking met de

Divisie Monumenten als ontwerper en in nauw overleg met Onroerend Erfgoed (5). De studie concentreerde zich op aspecten als kunstmatige en natuurlijke verlichting, multimediale apparatuur, projectiefaciliteiten en verduisteringsmogelijkheden, schrijfborden en geluidsinstallatie. Een aantal noodzakelijke voorzieningen konden geïntegreerd worden in de historische ruimte, echter steeds volgens een doorgedreven aangepast ontwerp om het monumentale interieur zo min mogelijk te verstoren. Andere installaties zijn verdeckt opgesteld, zodat ze niet zichtbaar zijn in de ruimte en een minimale impact hebben op het monumentale interieur. Er werd gewaakt over de volledige en eenvoudig te realiseren reversibiliteit van de installaties om enerzijds zo min mogelijk schade toe te brengen aan het interieur en anderzijds vlot te kunnen inspelen op de snelle technologische evolutie op dit gebied.

Eindnoten

- (1) De kadertekst baseert zich op volgend restauratiedossier, opgemaakt door Tom Verbist van de Technische Diensten KUL: *Dossier Restauratiepremie Interieur Grote Aula* (dossier TD/008.790/VEETO-fen), p. 14-19.
- (2) DE LEYE K. en DOOMS E., *Akoestisch gebruikscomfort voor iedereen in auditoria; case-study: Grote Aula, Maria Theresiacollege* (onuitgegeven o.l.v. prof. G. Vermeir), KULeuven, 2007; BEERNAERTS E., *Obstakels en good practices voor universele universiteitsgebouwen; case-study: Grote Aula, Maria Theresiacollege* (onuitgegeven o.l.v. prof. H. Neuckermans en prof. A. Heyligen), KULeuven, 2007; *Studie naar gebruikscomfort door Facilitaire Diensten en Diensten AV-net van de KUL* (onuitg. studies onder begeleiding van de Technische Diensten, Divisie Monumenten, in overleg met Onroerend Erfgoed).
- (3) Over deze bevindingen werd intensief overleg gepleegd met prof. Vermeir, met diverse fabrikanten en met Onroerend Erfgoed om de meest geschikte uitwerking van deze oplossing te bepalen.
- (4) Technische Diensten KUL, *Dossier Restauratiepremie Interieur Grote Aula* (dossier TD/008.790/VEETO-fen), p. 20-22.
- (5) Technische Diensten KUL, *Dossier Restauratiepremie Interieur Grote Aula* (dossier TD/008.790/VEETO-fen), p. 23-27.

Het interieur van de Grote Aula tijdens de restauratiewerken in 2011 (foto Technische Diensten KU Leuven)

pilasters werden hierbij voorzien van een flinterdun glasvlies om een meer effen ondergrond te verkrijgen. Ook werd een transparante glacijs aangebracht die zorgt voor een mooie glanswaarde en dieptewerking van de schilderlagen. De muren van de rondgang kregen een getemperde glanswaarde terwijl voor het koepelgewelf een matte verf gebruikt werd. Hierdoor ontstond in het interieur van de Grote Aula in een subtiele wisselwerking tussen matte witte delen en delen in een licht glanzende olieverf. Tijdens de werken werden de tapijten en het linoleum verwijderd. Op de tribune werd, met uitzondering van de belangrijkste gangpaden, de houten beplanking zichtbaar gelaten. Het podium, de rondgang

Het interieur van de Grote Aula tijdens de restauratiewerken in 2011 de installatie van de zitbanken (foto Technische Diensten KU Leuven)

achteraan en de belangrijkste gangpaden werden omwille van akoestische redenen wel voorzien van een effen, donker gekleurd tapijt. Tegen de muur van de rondgang werden panelen met akoestische pleister aangebracht. Deze maatregelen sorteren een maximaal effect met een minimale ruimtelijk impact, waarbij de koepel ontzien werd. Een bijkomende ondersteuning door strategisch opgestelde geluidsboxen zorgt voor een optimale akoestiek. In de omgang werden de vier halfronde raampjes vrijgemaakt zodat het natuurlijk licht zoveel mogelijk kan binnenvallen.

De zaal werd technisch en functioneel opgewaarderd en aangepast aan de hedendaagse eisen, die erg verschillen van deze van de 19de eeuw. Er werden nieuwe, sober ogende auditoriumstoelen geïnstalleerd op de tribunes. Ook in de omgang werden vaste zitjes aangebracht zodat de studenten niet langer losse stoelen moeten gaan zoeken. De volledige elektrische installatie werd vervangen, waarbij de bekabeling onzichtbaar werd ondergebracht in de kelder- en zolderruimtes alsook boven de kroonlijsten. Er werd enerzijds een belichting geïnstalleerd boven de kroonlijst die zich richt op het koepelgewelf en zorgt voor een majestueus lichteffect en anderzijds een meer discrete belichting van de rondgang. Ook de verwarmings- en verluchttingsinstallaties werden volledig vernieuwd, waarbij wel gebruik gemaakt werd van de door Lemaire aangebrachte openingen. De audiovisuele en didactische uitrusting van de aula werd geoptimaliseerd. De in hedendaagse collegezalen onmisbare schermen en de elektrisch gestuurde zonwering in de koepel werden behouden. Beide werden wel aangesloten op een centraal sturingssysteem, dat verder ook de verlichting kan dimmen en de projectie kan aansturen. Het paneel met de besturingselementen werd zo ontworpen dat het eenvoudig opgeborgen kan worden in een kast die onzichtbaar in het schrijnwerk boven het podium past. Dit maakt het mogelijk om het podium volledig vrij te maken voor concerten, debatten of voorstellingen. In de lantaarn werd bovendien een kleine, automatisch gestuurde lichtbrug aangebracht waar theaterspots aan bevestigd kunnen worden.

Ook voor mensen met een functiebeperking werden een aantal voorzieningen getroffen waardoor rolstoelgebruikers gemakkelijk plaats kunnen nemen tussen de stoelen op de eerste rij. Ten behoeve van slechtzienden en met het oog op de algemene veiligheid werden de trapneuzen met tapijt voorzien van inox markeringen, die de geïmproviseerde en weinig esthetische gekleurde tape vervangen die eertijds aanwezig waren. Voor slechthorenden is er, verborgen onder de gradins, een gehoorlus aangebracht.

Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek

Dieter Nuytten

Wat aanvankelijk startte als een grondige opfrissingsbeurt van het interieur, groeide geleidelijk aan uit tot een volwaardige en, door de resultaten van uitgevoerde vooronderzoeken, goed onderbouwde interieurrestauratie. Voorafgaand zijn, naast een pakket technologische voorstudies op gebied van akoestiek, toegankelijkheid en multimediaal gebruik (zie andere kadertekst), een grondig bouwhistorisch vooronderzoek, een materieeltechnische studie en een uitgebreide proefrestauratie uitgevoerd. Het bouwhistorisch vooronderzoek kaderde in het onderzoek naar een groter bouwkundig geheel, waar de Grote Aula deel van uitmaakt, en waarvan de restauratie is aangevat bij het Veteranencollege in 2004 (1). In overleg tussen de KU Leuven en Onroerend Erfgoed en met betoelaging door de Vlaamse Overheid werd een vooronderzoek uitgevoerd van de bouwkundige ontwikkeling van dit grote ensemble waar naast de Grote Aula ook het Pauscollege, het Maria-Theresiacollege en het Veteranencollege deel van uitmaken (2). In een volgende fase en aansluitend op het historisch onderzoek, werd een materiaaltechnische studie van het interieur van de Grote Aula uitgevoerd (3). Voorliggende tekst is gebaseerd op de bevindingen van dit onderzoeken en gaat dieper in op de resultaten ervan, alsook op deze van de voorbereidende proefrestauraties. De voornaamste ingrepen doorheen de tijd in het interieur van de aula konden dankzij het archiefonderzoek achterhaald worden (zie hoofdttekst). Omdat er bij de talrijk bewaarde archiefstukken geen 19de-eeuwse documenten teruggevonden zijn over veranderingen aan het gebouw, kan dit betekenen dat de Grote Aula tot omstreeks 1900 zijn oorspronkelijke, uit 1825-1826 daterende gedaante behouden had. Pas in 1900 werd voor de eerste keer overgegaan tot een algemene grootschalige onderhoudsbeurt, waarbij onder andere de volledige dakconstructie vernieuwd werd. De originele dakbekleding met

natuurleien en loden aansluitingen werd vervangen door een zinken dak en terzelfder werd de kenmerkende dakkoepel, die voor zenitaal licht in het interieur van de aula zorgt, helemaal vernieuwd. Wat het interieur betreft, werden er algemene schilder- en pleisterwerken ondernomen en enkele van de ionische kapitelen vervangen.

Grondige ontmantelingswerken in 1965

De laatste grondige herinrichting van het interieur van de Grote Aula, voorafgaand aan de huidige restauratie, had plaats in de periode 1965-1966. Deze ingrijpende restauratie, uitgevoerd onder leiding van Raymond Lemaire, bleek vooral een technisch gestuurde ingreep, die noodzakelijk was omwille van een belangrijke actieve aantasting van het houtwerk door de kleine klopper in de houten onderbouw, de onderliggende balkenstructuur in de halfronde buitenmuur en het dakgebinte. Hoewel restauratiefilosofisch een 'archeologische' restauratie werd beoogd, moesten omwille van deze dwingende reden zeer verregaande ontmantelingswerken worden uitgevoerd ter controle van de aantasting en ter lokale versteviging van de aanwezige balkenstructuren waarvoor verschillende interieuronderdelen werden gedemonteerd. De binnenruimte werd toen gelukkig na deze ontmantelingswerken nauwgezet fotografisch gedocumenteerd. Dankzij vergelijking van dit fotoarchief enerzijds met het oorspronkelijke bestek anderzijds, stelden de onderzoekers vast dat in de praktijk niet al het materiaal van de gedemonteerde interieuronderdelen uiteindelijk werd gerecupereerd en hergebruikt zoals voorzien in het uitvoeringsbestek. Uiteindelijk zijn het grootste deel van de kapitelen nieuw gegoten naar bestaand model en zijn de plafonds van de halfronde gaanderij volledig hermaakt. Ook grote delen van het pleisterwerk zijn vernieuwd.

Daartegenover staat dat delen van de beplanking van vloeren, zuilen en pilasters wel werden teruggeplaatst en dat het oorspronkelijke architecturale opzet van het interieur werd gerespecteerd ondanks het vervangen van veel origineel materiaal. Uit het onderzoek bleek verder ook dat de opstelling van het podium en delen van de tribune in de loop der tijden werd aangepast aan de zich steeds wijzigende gebruikseisen. Het oorspronkelijk podium uit 1826 was veel kleiner dan het huidige en werd omstreeks 1900-1902 sterk vergroot. Het originele houten podium bleef daarbij ongewijzigd behouden. Tijdens de restauratiefase van Lemaire in 1965-1966 werd dit podium opnieuw verbouwd. Gelijktijdig zijn delen van de plankenvloer vervangen, podium- en tribunetrappen gewijzigd en trapneuzen aangepast ten behoeve van de toen nieuwe mechanische ventilatie.

Resultaten van het materieeltechnisch onderzoek

Van de kleurstellingen op de verschillende architecturale onderdelen bleken slechts weinig archiefgegevens voorhanden. Voor dergelijke interieur-ingrepen waren in die tijd geen vergunningen nodig van de overheid, in dit geval de stedelijke overheid, zoals dat bij bouwkundige werken wel het geval was. Ook lieten de zwart-wit foto's in de archieven, gemaakt vanaf ca. 1900, niet toe om gefundeerde veronderstellingen te maken omtrent de opeenvolgende kleurstellingen en zo de restauratieopties mee te bepalen. Hoewel de intensieve ontmantelingswerken van het houtwerk tijdens de restauratie van 1965-1966 het materieeltechnisch onderzoek van de afwerkingslagen uiteraard sterk bemoeilijkten, bracht het toch meer duidelijkheid. Er werden steekproeven uitgevoerd op verschillende plaatsen op wanden, cassettegewelf, kroonlijsten, zuilen en pilasters. De wanden zijn opgetrokken in bakstenen metselwerk, met natuurstenen

omlijstingen rond de deuropeningen. Het onderzoek op de wanden toonde dat het verflagenpakket hier verstoord is waardoor het aantal nog aanwezige afwerkingslagen te klein is om de volledige historische gelaagdheid te kunnen documenteren.

Alle pleisterwerk, zowel de oude als de nieuwere lagen, zijn traditioneel van samenstelling: zavel, wit zand, kalk en koehaar voor de raaplaag, en zand, kalk en koehaar voor de toplaag. De laatste afwerkingslaag uit 1965 was een acrylverf. Hieronder bevond zich een donkergroene laag, die teruggaat op herinrichtingswerken voor de ontvangst van koning Boudewijn in de Grote Aula in 1951 (4). Onder deze laag werd een bruinrode olieachtige laag aangetroffen, mogelijk een grondlaag als voorbereiding voor de groene laag (5). Ten behoeve van de werken in de jaren 1950 werd het volledige interieur ontleisterd. Op één plaats zijn oudere pleister- en verflagen teruggevonden, met name ter hoogte van de hoofdingang onder de rondboog: de oudste laag op de wanden bleek hier een lichtgrijze olieachtige laag. Ook het grote cassettegewelf werd in het verleden volledig ontdaan van afwerkingslagen. Op één plaats bleken nog fragmenten van de, overigens sterk vervuilde, oorspronkelijke verflagen aanwezig: het betrof een pakket van een vier- tot vijftal kalkwitsellagen, variërend van wit over gebroken wit tot lichtgrijs. Bovenop dit pakket bevond zich een okergele laag, die overeenkomt met de groene laag op de wanden en teruggaat tot de fase van 1951. De kroonlijst is nog deels oorspronkelijk en werd deels vernieuwd tijdens de restauratie van 1965. Op het plafond boven de lijst bevond zich enkel een synthetische witte verf, maar op de kroonlijst zelf werden lagen teruggevonden in twee tinten groene verf (fase 1951) met eronder een zalmkleurige grondlaag en een bruingekeurde preparatie (isolatie-) laag. Ter hoogte van de hoofdingang, waar de olieachtige grijze verflaag als oudste laag is teruggevonden, is op de sierlijst als oudste laag een eveneens grijs gepigmenteerde kalkverf aan het daglicht gekomen (6).

De meeste zuilen werden volledig ontmanteld en opnieuw aangekleed tijdens de restauratie van 1965; het hout van de ronde kolommen werd daarbij wel gerecupereerd. Ook de pilasters op de ronde achterwand werden nieuw hermaakt en omkist met spaanderplaat. Enkele zuilen zijn echter nog volledig oorspronkelijk: hier werd gelukkig wel een historisch integraal afwerkingslagenpakket teruggevonden. Deze zuilen zijn opgebouwd uit hout, waarbij de verbinding tussen de houtdelen is aangewerkt met een vette, beige-olieplamuur, waarop een witte oliegrondlaag is aangebracht. De eerste verflaag is een licht grijsblauwe olieverf met een dunne grijsgroene glacis (7). Tot ongeveer heuphoogte was bijkomend een dunne bruingekeurde olieverf aanwezig, vermoedelijk een verkleurde laag die ter bescherming was aangebracht op de meest aan normale gebruikslijtage onderhevige zone, om ook het vuil te camoufleren. Als daaropvolgende lagen werden een beige olieplamuur, een zalmkleurige verflaag, een krijtlaag, een grondlaag, papier en een witte acrylaatgebonden verflaag blootgelegd. Op de kapitelen, die in tegenstelling tot de zuilen zelf wel grondig werden gedecapeerd, zijn sporen teruggevonden van een grijsgroene verf. Op de wandpilasters is dezelfde oorspronkelijke afwerking gevonden als op de zuilen: op een beige grondlaag is een grijsblauwe olieverf aangebracht waarop een dunne grijsgroene glacis is aangebracht. Net als de zuilen, zijn de pilasters nadien in een zalmkleur overschilderd, later met papier overdekt en opnieuw met een witte acrylaatverf beschilderd. De oudste verflaag op de deuren aan podiumzijde is gebroken wit, waarop later verschillende lichtgekleurde verflagen zijn geschilderd. De deur van de hoofdingang was eerst witgeschilderd, daarna lichtgeel en als laatste laag opnieuw wit.

Reconstructie van de kleurstellingen van het interieur

Het onderzoek van de afwerkingslagen toonde in eerste plaats aan dat deze grondig werden verstoord, zodat enige voorzichtigheid bij de interpretatie nodig

was, alsook enige terughoudendheid bij de hypothetische reconstructie van de opeenvolgende kleurstellingen van het interieur van de Grote Aula. Er konden wel drie duidelijk verschillende afwerkingsfasen afgebakend worden: dit is, gezien de leeftijd van het interieur, eerder weinig. Gelukkig kon daarbij, dankzij sporadisch bewaard gebleven fragmenten, die aan algemene ontleisterings-, decapatie- en ontmantelingswerken zijn ontsnapt, ook de oorspronkelijke kleurstelling achterhaald worden. De eerste verfsystemen waren naar alle waarschijnlijkheid een combinatie van enerzijds oliegebonden verven, die werden aangebracht op de wanden en op de houten pilasters en zuilen, en anderzijds al dan niet gepigmenteerde kalkgebonden verven voor het lijstwerk en het cassettegewelf. Het voordeel van de oliegebonden verven, was het grotere gemak om ze te reinigen. Dit kan mede een verklaring zijn voor het relatief lage aantal opeenvolgende afwerkingslagen in het interieur. De mogelijkheid tot gemakkelijk reinigen verminderde de noodzaak tot herschilderen als middel om vervuiling tegen te gaan.

De eerste teruggevonden afwerkingslaag op zuilen en pilasters is de grijsblauwe olieverf met grijsgroene olieverfglacis. De wanden, rondboog en de kolommen waarop de rondboog steunt, waren in lichtgrijze olieverftinten beschilderd. De rondbogen boven de deuren waren in lichtgrijze kalkverf geschilderd. Door de olie in de verf, leken de wanden in een iets diepere grijstint geschilderd dan de rondbogen, waardoor een subtiel toonverschil werd bekomen. Het cassettegewelf was volledig met kalkverf witgeschilderd, wat de ruimte lichter maakte. Een volgende belangrijke fase in de interieurafwerking, is deze van omstreeks 1951.

Het interieur werd dan volledig herschilderd in contrasterende kleuren naar aanleiding van het bezoek van koning Boudewijn. De wanden waren beschilderd met een donkergroene latexachtige verf, nadat de oude pleisterlaag werd verwijderd en een

nieuwe aangebracht. De zuilen waren almkleurig beschilderd en het cassettegewelf in een tint van gele oker. Mogelijks hadden de zuilkapitelen een verguld boordje. Op het balkgestel waren twee tinten groen aanwezig: een donkerdere op de eigenlijke kroonlijst en een lichtere op architraaf en bloktandlijst. Omdat de wanden en kroonlijsten daardoor donkerder waren dan de zuilen en het cassettegewelf, leek het interieur duidelijker begrensd en donkerder, haast intiemer. Een derde herkenbare fase is deze van 1965 als het volledige interieur vanuit de wens tot een strakke uniformiteit grondig werd herdacht en gaal werd overschilderd met een witte acrylverf, met als enige accent de zwart-ge schilderde zuilsockkels. Na deze fase zijn er geen noemenswaardige wijzigingen meer ondernomen aan het interieur, tot aan de huidige algemene restauratie.

Proefrestauraties

De dergelijke eenduidige bouwhistorische evolutie maakt het mogelijk om op gefundeerde wijze over te gaan tot een aantal ondubbelzinnige restauratieopties. Zo kon worden beoordeeld terug te gaan naar de oorspronkelijke kleurstelling van het interieur gezien dit de kunsthistorisch meest waardevolle is en de latere interieurfasen een minder hoge erfgoedwaarde vertegenwoordigen. Ter verdere voorbereiding van de precieze restauratieparameters werden aansluitend een aantal voorbereidende proefrestauraties uitgevoerd. Om de haalbaarheid van het vrijleggen van de originele planken vloer te bepalen, werd hier een eerste proefrestauratie ondernomen. Deze werd uitgevoerd in drie zones, namelijk twee proefvlakken van telkens 2m ter hoogte van de trappen en één ter plaatse van de gaanderij achteraan. Hierbij werden de ondervloer uit spaanplaat en de looplaag uit linoleum van 1965-1966 verwijderd, werden de onderliggende oorspronkelijke planken opgeschuurd, gereinigd en hersteld door plaatselijk vervangen van houtdelen onder andere lokale delen van de door intensief gebruik verweerde trapneuzen) en gevernist.

Een tweede proefrestauratie had als doel meer informatie te verzamelen met betrekking tot de afwerkingslagen. Zij werd uitgevoerd op twee verschillende zones. Een eerste zone met en rond één van de muurpilasters om de halfronde achterwand van de aula werd volledig ontdaan van de in de restauratiecampagne van 1965-1966 aangebrachte spaanplaten, de ondergrond werd aansluitend voorbereid en afgewerkt volgens de originele kleurstellingen met de originele afwerkingsproducten. In een tweede zone rond één van de vrijstaande zuilen werden alle papieren onderlagen uit 1965-1966 verwijderd, de ondergrond voorbereid en afgewerkt met de oorspronkelijke kleurstellingen maar ditmaal echter met eigentijdse verfproducten. Op die wijze kon niet alleen ingeschat worden hoe de eigenlijke restauratie best verder werd aangepakt, maar konden ook concrete uitspraken gedaan worden over de verder toe te passen verfsystemen voor de andere te schilderen delen van de aula. Ook kon tijdens de proefrestauratie de juiste kleurstelling nagetrokken worden. Wat de kleur der zuilen en pilasters betreft leverde de uitvoering van de combinatie van de twee lagen boven elkaar, zoals teruggevonden in het vooronderzoek, namelijk de beige grondlaag met daarop de grijsblauwe verflaag en een grijsgroene glacis, de uiteindelijke lichte, wat grijsgroene kleur. De huidige kleur is daarmee de historisch correcte kleur zoals deze na verder overleg met de vooronderzoekers en na de proefrestauratie naar voren is gekomen.

Bij de uiteindelijke restauratie waren twee opties mogelijk: gebruik maken van de oorspronkelijke verfsystemen, ofwel gebruik maken van moderne verven. Indien geopteerd werd voor originele verfsoorten, te weten kalkverf op plafond en lijsten en olieverf op zuilen, pilasters en wanden, diende het volledige interieur voorafgaandelijk ontdaan te worden van alle verflagen. Door de onderliggende verflagen, zoals ondermeer de latexachtige verf, zouden de traditionele verven namelijk niet kunnen hechten aan de ondergrond. Omdat volledig ontverven niet wenselijk nog haalbaar werd geacht,

zijn hedendaagse verven toegepast, met name een halfmineraal systeem voor het plafond en de sierlijsten, dat het matte aspect van kalkverf zeer goed benadert en bijkomend beter bestand is naar veroudering toe. Voor de wanden en zuilen zijn acrylverven gebruikt, die een aspect en kleurdiepte hebben die aanleunen bij oorspronkelijke olieverf. De verven zijn handmatig met een borstel aangebracht.

De proefrestauraties wezen uit dat de beoogde behandeling realistisch was en op basis hiervan kon een gericht bestek voor de uiteindelijke restauratie opgemaakt worden.

Eindnoten

- (1) BOA *Bouwhistorisch vooronderzoek van het gebouwcomplex Pauscollege, Maria-Theresiacollege, Collegium Veteranorum* (onuitg. rapport), Brussel, 2004.
- (2) Dossier RB001655/2005-3795/R079/DN/ac. Binnen het kader van het geldend restauratie premiebesluit werden 80% van de onderzoekskosten door de Vlaamse Overheid (Onroerend Erfgoed) gedragen met het oog op het verhogen van de kwaliteit van de restauratie van de als monument beschermde gebouwen. Het vooronderzoek werd geadviseerd en begeleid door Onroerend Erfgoed (Dieter Nuytten).
- (3) De algemene coördinatie van het onderzoek lag bij ARTER (o.a. Marc Vanderauwera), het historische luik werd uitgevoerd door Annelies Wouters en de materieeltechnische studie door PRC - Patrimonium Research & Consultancy (o.a. Sien Godderis). Het vooronderzoek werd inhoudelijk begeleid door Onroerend Erfgoed (Dieter Nuytten). De verflagenanalyse gebeurde door het Koninklijk instituut voor het kunstpatrimonium (Marina Van Bos en Ingrid Nijs). Projectverantwoordelijke voor de KUL was Tom Verbist, aan wie dank voor de zeer goede samenwerking. Zie ARTER, PRC, WOUTERS A., *Bouwhistorisch vooronderzoek en materiaaltechnische studie van het gebouwcomplex Pauscollege, Maria-Theresiacollege en Veteranencollege: Het interieur van de Grote Aula* (onuitg. rapport), Brussel, 2007.
- (4) Het betreft vermoedelijk een stelatexverf, voorloper van de latexverven. ARTER, PRC, WOUTERS A., *op.cit.*, p. 68.
- (5) Op de natuurstenen deuromlijstingen is dit de eerste aanwezige laag.
- (6) Door het verschil in bindmiddel, is er een verschil in eindaspect: de olieachtige laag op de wanden heeft een dieper en licht glanzend aspect (zijdeglans) terwijl de grijze kalkverf op de sierlijst mat is.
- (7) Glacis is de laatste verflaag die in een laagsgewijs opgebouwde kleurstelling wordt aangebracht: deze zeer dunne afwerking is een gekleurde, transparante laag waarmee subtiele kleurovergangen worden gemaakt of een oppervlakteaspect wordt geëvoeerd.

Besluit

De Grote Aula van de Leuvense universiteit, waarvan de bouw werd opgestart in 1825 en die werd voltooid in 1826 of 1827, vormt één van de belangrijkste materiële getuigen van de korte periode gedurende dewelke de universiteit een rijksinstelling was. Het gebouw was oorspronkelijk bestemd voor het Filosofisch College, maar werd ook door de Stad Leuven gebruikt voor prijsuitreikingen tijdens de zomermaanden. Zowel het exterieur als het interieur getuigen van een extreem doorgedreven eenvoud in de uitwerking van de architectuur. Deze strengheid is algemeen kenmerkend voor de architectuur van het Koninkrijk der Nederlanden maar getuigt evenzeer van de strenge, ascetische opleiding waaraan men de priesterstudenten onderwierp. De keuze voor een Ionische orde voor de zuilen van het interieur en vermoedelijk ook de toevoeging van de portiek beantwoordden aan de verlangens van de vertegenwoordigers van de stad, die het gebouw een representatief karakter wouden geven.

De geschiedenis van de Grote Aula illustreert zeer goed de geschiedenis van het onderhoud en de restauratie van het academisch bouwkundig erfgoed. Tot ver in de 20ste eeuw viel het onderhoud van een aanzienlijk deel van de universiteitsgebouwen, waaronder het Pauscollege, onder de bevoegdheid van de diensten van de Stad Leuven.

De correspondentie over de voortdurende problemen met het onderhoud van de Grote Aula toont aan dat de universiteit destijds niet steeds zijn rol als goede huisvader op voorbeeldige wijze vervulde en soms naliet belangrijke technische problemen tijdig aan de stadsdiensten te melden. Omstreeks 1900 ondernamen deze een ingrijpende restauratie van het gebouw waarbij het leien dak vervangen werd door een zinken exemplaar en de buitenmuren ontdaan van hun pleisterlagen. Ook nadat in 1920 een erfpachtvereenkomst was afgesloten tussen de stad en de universiteit kwam het groot onderhoud voor rekening van de stadsdiensten. Een ingrijpende restauratiecampagne werd in 1965 ondernomen op persoonlijk initiatief van Lemaire, die op dat ogenblik binnen de universiteit een onafhankelijk dienst voor de restauratie van de universiteitsgebouwen had opgezet. De professor herstelde het gebouw volgens een strak uitgezet, historiserend concept en conformeerde het aan de toenmalige functionele standaards. De recent voltooide restauratie werd gepland en georganiseerd door de Technische Diensten van de Leuvense universiteit die sinds enige tijd in toenemende mate investeren in monumentenzorg. Op basis van de resultaten van verschillende bouwhistorische studies werd een strategie opgezet voor de restauratie van de

Grote Aula waarbij enerzijds gestreefd werd naar een herstel van het historisch karakter van het gebouw en anderzijds naar een modernisering van de technische uitrusting van het auditorium. Tijdens de werkzaamheden werd de leien dakbedekking in zijn oorspronkelijke staat teruggebracht en werd de originele kleurstelling van het interieur hersteld. Tegelijkertijd werd de audiovisuele en didactische uitrusting van de aula helemaal gemoderniseerd naar hedendaagse normen en het gebruikscomfort aanzienlijk verbeterd.

Treffend in het verhaal van de Grote Aula is ook de vaststelling dat de bijna voortdurende schade die het gebouw opliep in aanzienlijke mate door studenten werd veroorzaakt. Zowel in de brieven van de Leuvense stadsdiensten van de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw als ook in de correspondentie van Lemaire vonden we brieven waarin beschreven wordt hoe de studenten het dak beschadigden of de dakgoot verstopten. Ook nu nog worden de Technische Diensten van de KU Leuven geregeld geconfronteerd met afval dat in de dakgoot wordt gedumpt.

De recente restauratie van de Grote Aula vormt een belangrijke schakel in het geheel van de reeds uitgevoerde en de nog voorziene werken op deze belangrijke universitaire site. Er zijn nog verdere werken voorzien om de oude universiteitsgebouwen aan te passen aan de hedendaagse normen van onderwijs en energieverbruik. Tegelijkertijd zullen de Technische Diensten ook trachten het historisch karakter van dit gebouwenpatrimonium meer tot hun recht te laten komen. Thans is reeds voorzien om de dakpannen van het huidige Pauscollege en het Maria-Theresiacollege te vervangen door leien, overeenkomstig de situatie van het dak van de Grote Aula en het Veteranencollege. Ook de oude, verdwenen pleister- en kalkverflagen van deze collegegebouwen en van de Grote Aula zullen opnieuw aangebracht worden. Deze ingreep wordt verantwoord door de bevindingen van de verschillende bouwhistorische studies. Deze werken zullen uitvoerig behoeftig gepland worden in overleg met de bevoegde diensten van Onroerend Erfgoed vanwege de grote historische gelaagdheid van dit belangrijke academisch erfgoed en met het oog op de beeldkwaliteit van deze gebouwen, die een belangrijke plaats innemen in het weefsel van de stad Leuven.

Joris Snaet is doctor in de kunstwetenschappen en coördinator van de bouwhistorische studies bij de Divisie Monumenten van de KU Leuven. Tom Verbist is Master in Conservation en ingenieur-architect bij de Divisie Monumenten van de KU Leuven.

Restauratiefiche

• Uitvoerders

Vandezande nv, Mourik nv, Renotec nv, Fabricom (GDF Suez) nv, IVV-Technieken bvba, PIT Antwerpen nv, Veldeman bvba, Poels Romain nv, Biesmans bvba, BIS Industrial Services, Jennen nv, Herentalse Metaalwerken Leysen bvba, Auvipartners nv, DC. Fibrocit nv, Timmermans Interieur bvba

• Opdrachtgever

KU Leuven, directie Technische Diensten, divisie Monumenten

• Ontwerp en projectcoördinatie

KU Leuven, directie Technische Diensten, divisie Monumenten (Tom Verbist)

• Projectteam Technische Diensten KU Leuven

Tom Verbist, Eric Boucquoy, Jochen Scheers, Lucie Stroobants, Kristof Wevers, Chris Wuyts, Tim Deckers

• Overleg met Vlaamse Overheid

Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant (Dieter Nuytten)

• Restauratiepremies

Vlaamse Overheid, provincie Vlaams-Brabant en Stad Leuven

• Bouwhistorisch vooronderzoek

BOA-ARTER

• Materiaaltechnisch vooronderzoek

BOA-ARTER, Annelies Wouters, PRC

• Proefrestauratie

BOA-ARTER, PRC

Uitvoeringstermijnen

Vooronderzoek en proefrestauratie: juni 2007-september 2008, ontwerp: januari 2008-november 2010, uitvoering: juni 2011-september 2011

- (3) 550 jaar Universiteit te Leuven, p. 414.
- (4) DE MAEGD C., *Hortus Lovaniensis. Zijn geschiedenis en zijn gebouwen. De restauratie van de orangerie*, in *M&L*, jg. 3, nr. 4, 1984, p. 6-26.
- (5) DE UNIVERSITEIT TE LEUVEN 1425-1985, *op. cit.*; DEREZ M., VAN DEKERCHOVE V., VELDEMAN P. en VERSCHAFFEL T. (red.), *Vrijgevochten stad: Leuven en de Revolutie van 1830/1831*, Leuven, 2006, p. 80-81.
- (6) Leuven, Rijksarchief, Filosofisch College (1817-1835), nr. 175. In het college doceerde men de vakken *Latijn, Grieksch, Wetkunde, Hebreeuwsch, Psychologie en Logica, Nederlandsche Geschiedenis, Kerkelijke Geschiedenis, Algemeene geschiedenis, Hoogduitsche Letterkunde, Nederduitsche Letterkunde en Welsprekendheid, Hebreeuwse Oudheden, Kanoniek Regt, Metaphysica, Geschiedenis der wijsbegeerte en Ethica*.
- (7) Leuven, Rijksarchief, Filosofisch College (1817-1835), nr. 176.
- (8) VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 389; DEREZ M., *Een academisch parcours. Van het Hogeschoolplein naar de Pieter de Someraula*, in *Open Monumentendag, 13 september 1992*, Leuven, p. 84-91.
- (9) CALBRECHT J., *Het Seminarie Theologorum Veteranorum te Leuven*, in *Mededelingen van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van Leuven en Omgeving*, 14, 1974, p. 3-17; ROEGIERS J., *Politiek, religie en samenleving*, in VAN UYTVEN R. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden*, Leuven, 2004, p. 457-479.
- (10) Dit college was ingericht in een deel van de gebouwen van het in 1773 afgeschafte jezuïetencollege. Tussen 1778 en 1786 werd het gebruikt voor de opleiding van hoog opgeleide seminaristen die reeds een priesterwijding hadden ontvangen. ROEGIERS J., *Het jongste college van de Oude Universiteit. Het Veteranencollege*, in *Collegium Veteranorum. Aedes Sacrae Facultatis, Bij de inwijding van het Veteranencollege, Faculteit Godgeleerdheid, K.U. Leuven, 1 juli, 2009*, Leuven, 2009, p. 8-49.
- (11) *Vrijgevochten stad: Leuven en de Revolutie van 1830/1831*, 2006, p. 81.
- (12) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 590; DE KEMPENEER J. (ed.), *Leuense Kroniek van J.-B. Hous (1780-1829)*, Heverlee, 1991.
- (13) Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, 11469 (Cuvelier).
- (14) Van Hensmans weten we dat hij samen met de architect Charles Vanderstraeten (1771-1834) meegewerkt had aan de verbouwingen van het Seminariecollege, het Veteranencollege en het Veteranencollege. Leuven, Rijksarchief, Filosofisch College (1817-1835), nr. 80. Ook de ontwerpen van de octrooigebouwen aan de Brusselse Poort van Leuven aan hem toegeschreven. Deze bouwwerken dateren van 1825 en werden eveneens in een streng klassieke stijl opgericht. HOECKX R., *Tolhuis, Brusselsestraat 203*, in *Open Monumentendag, 15 september 1991*, Leuven, 1991, p. 44-47.
- (15) Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, 11469 (Cuvelier), nota door Hensmans en Wirix van 16 juni 1826.
- (16) Later werkte Vifquain ook mee aan de uitbouw van het spoorwegnet in België. De ingenieur is ook bekend van een niet uitgevoerd ontwerp voor het herdenkingsmonument te Waterloo dat hij maakte omstreeks 1820, en het ontwerp van de ijzeren hangbrug aan het kasteel van Bazel die werd gerealiseerd in 1820. LEDERER A., *Vifquain (Jean-Baptiste-Joseph)*, in *Biographie Nationale*, dl. 43, kol. 700-738.
- (17) Deze techniek werd in de loop van de 18de eeuw in Engeland ontwikkeld, onder andere voor de verwarming van kassen en serres, maar kende pas in de eerste decennia van de 19de eeuw een bredere verspreiding. De door Alexandre Théodore Brongniart (1739-1813) ontworpen en onder leiding van Eloy de la Barre (1764-1833) in 1826 voltooide Beurs van Parijs is vermoedelijk het eerste monumentale openbaar gebouw dat met een stoominstallatie verwarmd werd. De Leuvense installatie is ouder dan die van de tussen 1826 en 1829 gebouwde Brusselse plantentuin die omstreeks 1832 werd voorzien van een verwarmingsinstallatie op stoom en tot op heden bekend stond als de oudste stoomverwarming van België. DE CLERCQ L., *De internationale context van de Belgische verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur*, in *Gentse Bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, vol. 32, 2003, p. 77-112.
- (18) Aldus de *Deklaratie van het Stedelijk Bestuur van Leuven wegen de Gedaane Betalingen voor Materialen en andere Voorwerpen welke vervaardigt en aangekocht zijn ten Dienst van*

Indnoten

Deze bijdrage is in belangrijke mate gebaseerd op drie vooronderzoeken die door de Technische Diensten van de KU Leuven werden ondernomen tussen 2006 en 2010: *Bouwhistorisch vooronderzoek en materiaaltechnische studie van het gebouwencomplex Pauscollege, Maria-Theresiacollege en Veteranencollege. Het interieur van de Grote Aula, deelstudie 3* (BOA-Arter, Annelies Wouters, PRC), september 2007. *Bouwhistorisch vooronderzoek van het gebouwencomplex Pauscollege, Maria-Theresiacollege en Collegium Veteranorum* (BOA), 2004, 2 delen. *Bouwhistorisch vooronderzoek Maria-Theresiacollege te Leuven* (Sofie Beyen architecten, Studebureau Lode De Clercq, Annelies Wouters, Piet Stevens), september 2010, 2 delen. Bijkomend onderzoek werd verricht in het Stadsarchief, het Universiteitsarchief en het Rijksarchief van Leuven. De auteurs wensen de volgende personen te danken voor hun medewerking: Zeljka Knezevic, diensthoofd van de Divisie Monumenten van de Technische Diensten van de KU Leuven; Marie Verlinden, ingenieur-architect bij de Divisie Monumenten van de Technische Diensten van de KU Leuven; Mark Derez, verbonden aan het Universiteitsarchief van de KU Leuven; Dieter Nuytten, erfgoedconsulent bij Onroerend Erfgoed. 550 jaar Universiteit te Leuven (tent. cat.), Leuven, 1976, p. 406-407; *De universiteit te Leuven 1425-1985*, Tiel, 1986, p. 157-187.

- 't Collegium Philosophicum tot inrigting van 't Warmetestel in't zelve gesticht. Leuven, Stadsarchief, 3036, *Collège philosophique Chauffage et mobilier. Convention du 26.9.1836 conclue entre la Ville et l'Etat.* 1826-1839.
- (19) BUYLE M., *Maria Theresiacollege, verkennend onderzoek door het conservatieteam van het VIOE (onuitg. rapport)*, december 2009.
- (20) Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, 11469 (Cuvelier).
- (21) HENRION P., *La salle académique de l'université de Liège, in Le patrimoine exceptionnel de Wallonie*, Namen, 2004, p. 373-376.
- (22) BEKAERT G., DE MEYER R. en CHRISTIAENS H. (red.), *Hommage Aula academica*, Gent, 2006.
- (23) ROEGIERS J., *Leven in Leuven. Van Brabantse tot Belgische Omwenteling*, in DEREZ M., VANDEKERCHOVE V., VELDEMAN P. en VERSCHAFFEL T. (red.), *op. cit.*, p. 9-25.
- (24) Alsook van een overtekening opgenomen in VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 607; *L'université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions, 1425-1900*, Brussel, 1900.
- (25) *De universiteit te Leuven*, p. 283-296.
- (26) *De universiteit te Leuven*, p. 283.
- (27) Verslag Gemeenteraad Leuven, 31 maart 1879, p. 70.
- (28) Verslag Gemeenteraad Leuven, 4 augustus 1879, p. 246.
- (29) Leuven, Stadsarchief, nr. 1974.
- (30) Leuven, Stadsarchief, nr. 1974, aldus de door Frische ondertekende vorderingsstaten van de aannemer *Gebroeders Frederik & Frans Smets*.
- (31) BRANTS V., *L'université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions, 1425-1900*, Brussel, 1900, p. 156.
- (32) Leuven, Stadsarchief, nr. 1974.
- (33) Verslag Gemeenteraad Leuven van 3 september 1920.
- (34) Deze erfpacht van 20 juni 1921 werd vernieuwd na de voltooiing van de restauratie van de Universiteitshal op 4 december 1926. Op 27 september 2006 werd de erfpacht opnieuw verbroken en vervangen door een nieuwe die loopt over 99 jaar.
- (35) Leuven, Stadsarchief, nr. 1974.
- (36) Leuven, Universiteitsarchief, Archief Lemaire, dossiers betreffende de Grote en Kleine Aula.
- (37) TOLLEBEEK J. en NYS L. *De stad op de berg. Een geschiedenis van de Leuvense universiteit sinds 1968*, Leuven, 2005, p. 21.
- (38) Onder het podium, dat enkele aanpassingen onderging trof Lemaire restanten aan van een ouder, mogelijk het originele podium. Deze werden door hem in situ bewaard.
- (39) *The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, article 9: "The process of restoration is highly specialized operation. Its aim is to preserve and reveal the aesthetic and historic value of the monument and is based on respect for original material and authentic documents. It must stop at the point where conjecture begins, and in this case moreover any extra work which is indispensable must be distinct from the architectural composition and must bear a clearly temporary stamp. The restoration in any case must be preceded and followed by an archaeological and historical study of the monument." *The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, article 12: "Replacements of missing parts must integrate harmoniously with the whole, but at the same time must be distinguishable from the original and that restoration does not falsify the artistic or historic evidence."
- (40) Leuven, Universiteitsarchief, Archief Lemaire, dossiers betreffende de Grote en Kleine Aula.
- (41) PATTEEUW V. (ed.), *Paul Van Aerschot: ontwerper, bouw, didacticus*, Leuven, 2007.
- (42) De Divisie Monumenten werd opgericht in 2004 om het voortdurend aangroeiende patrimonium van de universiteit een specifieke aanpak nodig heeft. Het telt namelijk meer dan 55 beschermde gebouwen, alsook de als UNESCO Werelderfgoed site van het Groot Begijnhof met hier nog 86 extra beschermde gebouwen. Aan vele van de gebouwen worden erg hoge eisen gesteld omdat de universiteit voortdurend op zoek gaat naar een optimaal gebruik ervan en niet zelden hoge functionele eisen aan deze gebouwen stelt.

THE URBAN FORMATION OF AALST, OR HOW A MEROVINGIAN SETTLEMENT BECAME A LATE MEDIEVAL TOWN

Recent interdisciplinary research has resulted in new insights in the urban formation process of Aalst. This small town is located on the Dender river, between Ghent and Brussels, on the limits of the county of Flanders. Archaeology plays a major role in the research of the emergence of towns, as it concerns an era on which historical sources are extremely rare and no architectural or cartographic sources are available.

The goal is to test, wherever possible, the different theoretical processes of urban formation processes against the available cartographic, historical and archaeological data. For the first time attention is paid to the pre-urban structure and its influence on further evolution. Characteristics and development are investigated for the pre-urban landscape, the Carolingian domain and its Merovingian predecessor as original development area in Aalst, as well as their relics in the present urban structure. Another main issue are the different elements and processes in the actual urban formation process of Aalst. The political and military events from the 11th century played a major role, resulting in a major position of the town as border settlement and administrative centre of the annexed territory east of the Scheldt, known as *Rijks-Vlaanderen* (the part of the Flemish County belonging to the Holy Roman Empire). The subsequent urban development is also treated, focusing on a number of specific elements crucial for the actual urban outline: large infrastructure works such as the city walls, the allotment, parcel organization and building activities. A short comparative study of the urban formation in other cities in the county of Flanders concludes it all. This study on Aalst is the first of its kind, the research on urbanization of small Flemish cities having been neglected until now. This study proves that joining archaeological, historical and cartographic data enables us to create an image of the creation and early development of a town and indicate the role small cities have been playing in the earliest stages of urbanization of the county of Flanders.

The results of this study provide answers to a number of issues concerning the development of the urban outline. These are an indication of the inertia of ancient structures and take the edge off ingrained prejudices that medieval towns would have grown organically without any planning and where the irregular and/or curved lines were being considered as the typical result of this. The data from Aalst are proof of the exact opposite: almost all of the curved lines in the city plan are the result of planned, major infrastructure works, while most straight lines have their origins in the pre-urban landscape.

Such a synthesis eventually results in a *status quaestionis* on the urban formation process and especially confronts us with the large gaps in our expertise. Specifically for the urban development in Aalst, most issues concerned the location, the

spatial organization and development of the original domain, the *villa Alost* with its different components (Zelhof, church, marketplace, roads) and their influence on the planning of the most ancient (pre-urban) structure.

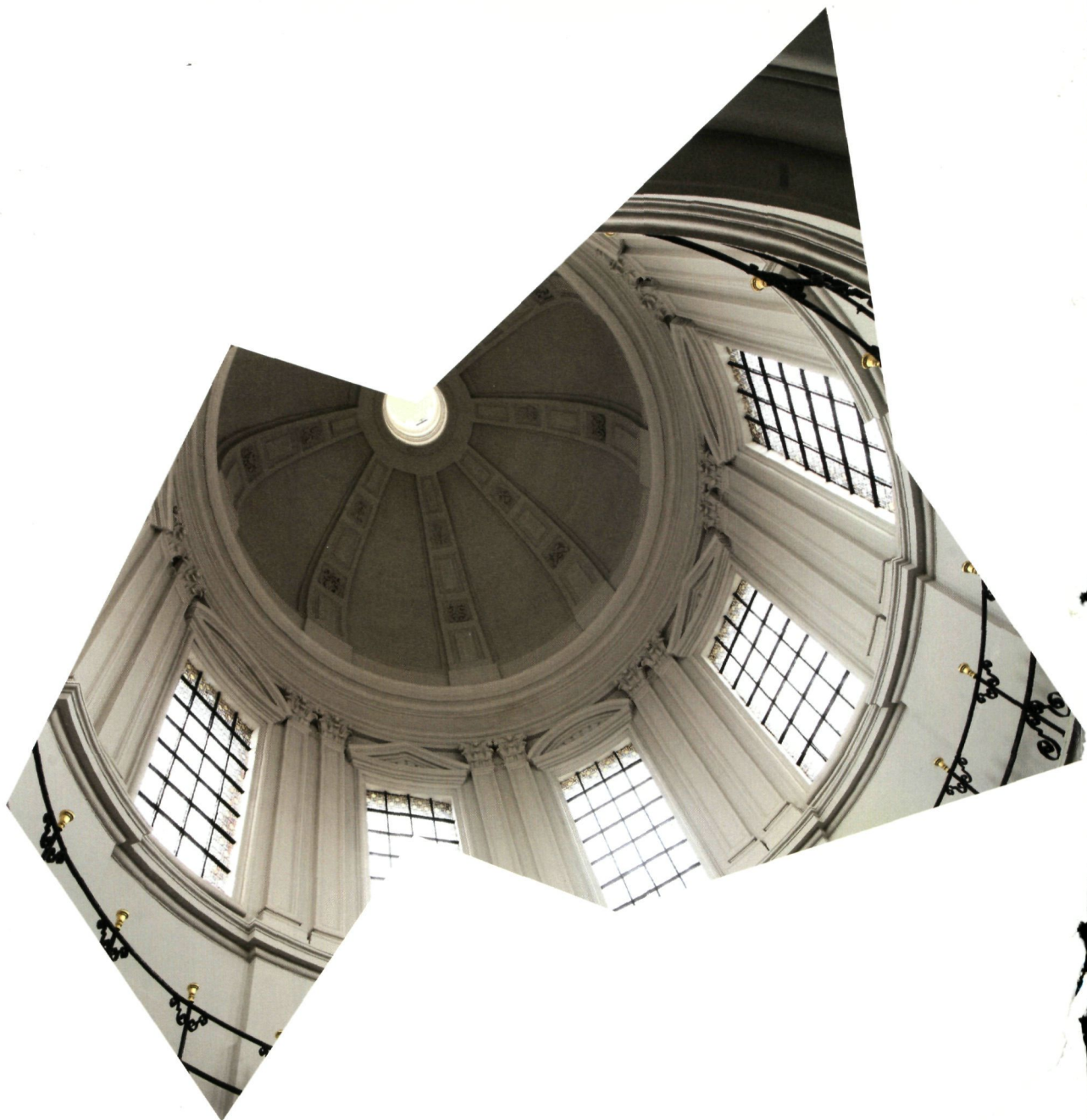
THE GREAT HALL OF THE LEUVEN UNIVERSITY

The construction of the Great Hall (Aula Major) of the Leuven University started in 1825 and was presumably finished in 1826. The construction was part of the design of the former *Pauscollege* (Pope's college) as a teaching establishment for priests, the so-called Philosophical College or *Collegium Philosophicum*. The foundation of the institute was ordered by Willem I with a view to provide priests with a somewhat more enlightened education, moving them away from the rather dogmatic preparatory seminaries.

The construction of the former *Pauscollege* and the construction of the Aula were led by the three master builders of the city of Leuven: Martinus Hensmans, Verheyden and Guilielmus Wirix. The exterior as well as interior design were extremely austere as was the architectural fashion in the Kingdom of the Netherlands. The architectural austerity is however also an expression of the stern, ascetic education the seminarists were subject to.

When in 1835 the Catholic University of Leuven was founded in the young state of Belgium, a whole number of buildings, among which the Aula, owned by the city of Leuven, were put at the disposal of the university. Both the university and the town then used the Hall for lectures as well as events and ceremonies. Until today the Hall is still officially owned by the city of Leuven, although a lease arrangement from 1921 (renewed in 2006) provided for the maintenance to be carried out by the university's own services.

Letters in the Leuven city archives reveal that during the 19th century the Aula suffered from water infiltration, caused among others by trash thrown into the roof-gutters by students. This caused some annoyance with the city services responsible for the building. In 1900 the city started a major exterior restoration campaign during which the slate-roof was replaced with a zinc roof and the plaster exterior coating was removed. During the first half of the 20th century the benches were replaced with tip-up seats and the pillars and cornices were painted in different colours. Around 1966 the Aula was thoroughly restored by Professor Raymond M. Lemaire, who reintroduced the austere, white appearance of the building, and made sure it was fitted out with every modern convenience as well as the necessary educational equipment. In 2011 the Aula was once again restored by the university's technical services. The zinc roof was again replaced with a slate-roof in conformity with the building's original state. Stratigraphic exposures revealed the original interior colour scheme which was subsequently restored. The cornice, pillars and pilasters appeared to have been painted in a slightly brilliant oil paint, mildly contrasting with the mat surface of the walls and domed vault. During this restoration campaign the Aula was also upgraded functionally and adapted to modern standards.

restoration works

In eigen huis /

Restauratie is meer dan nostalgie. Meer dan angstvallig bewaren wat ooit was. Restauratie blaast de pracht van ons erfgoed nieuw leven in en integreert het met de kracht van het hier en het nu. Daarom zijn restauratiewerken ons op het lijf geschreven. We slaan de brug tussen traditie en hightech. We hanteren de meest innovatieve bouwtechnieken, maar we hebben het grootste respect voor het oorspronkelijke karakter van ons erfgoed. Bij Denys beheersen we alle restauratietechnieken en voeren we ze uit met eigen mensen en materieel. Dat is de beste garantie op feilloze kwaliteit binnen de gestelde stricte deadlines.

Foto / De koepel van de monumentale Sint-Pieterskerk in Gent (BE) schittert in zijn oorspronkelijke glorie. Denys restaureerde het interieur van de barokke koepel.

www.denys.com

DENYS